

N.Q. Yo'ldoshev, M.P. Yunusov

BIRJA VA YARMARKA FAOLIYATINI BOSHQARISH

5.421
У-73
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

N.Q. Yo'ldoshev, M.P. Yunusov

BIRJA VA YARMARKA FAOLIYATINI BOSHQARISH

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan 5230200 — Menejment yo'nalishi bo'yicha
darslik sifatida tavsiya etilgan*

“Sano-standart” nashriyoti
Toshkent-2014

4508/4
4

Taqrizchilar:

Fatohov Adham Azizovich,
TDIU Marketing kafedrası professori

Yusupova Dildora To'rajonovna,
TTYeSI Menejment kafedrası dotsenti

Darslik birja va yarmarka faoliyatini tashkil etish va boshqarish tamoyillari, ularning tarixi, taraqqiyoti, istiqboli masalalariga bag'ishlanadi.

Darslikni yaratishda keyingi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy sohalardagi o'zgarishlar, xususan, O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida" va "Raqobat to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.11.2007-yildagi PF-3937-sonli "Ishki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni hamda 2011-yil, 7-fevraldagi PQ-1475-sonli "Davlat xaridlari tizimini maqbulashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida"gi qarorining talablari inobatga olingan.

Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish
/ darslik. N. Yo'ldoshev, M. Yunusov. –
Toshkent: «Sano-standart», 2014. – 232 b.

UDK: 338.242 (075)

KBR: 65.421

KIRISH

Ushbu darslikning maqsadi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning uzluksizligini, ijtimoiy mahsulot aylanma harakati tezlashuvi jarayonlariga xizmat qiluvchi va muomala sohasining asosiy unsuri bo'lmish birja va yarmarka faoliyatlarini boshqarish asoslarini bo'lajak mutaxassislariga o'rgatishdir.

O'zbekistonda izchil olib borilayotgan bozor islohotlari natijasida qadam-baqadam bozor iqtisodiyotining infratarkibi barpo qilindi. Jumladan, mamlakatimizda birja va yarmarkalar faoliyatining rivojlanishi va taraqqiyoti bobida e'tiborga molik bir qancha ishlar amalga oshirildi. Birja va yarmarkalar faoliyatlarining huquqiy asoslari yaratildi; 1992-yilda "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi; 2001-yilda esa mazkur qonun qayta ishlanib yangi tahrirda qabul qilindi; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining birja va yarmarka savdolarini faollashtirish borasida bir qancha me'yoriy hujjatlari e'lon qilindi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda turli mulkchilik shakllaridagi O'zbekiston Respublika mol-xomashyo, Respublika universal agrosanoat, "Toshkent" fondi, O'zbekiston respublika va hududiy ko'chmas mulk birjalari, "Ozko'rgazmasavdo" Xalqaro ko'rgazma savdo markazi, "O'zekspomarkaz" aksionerlik kompaniyalari kabi tashkilotlar birja savdolari, yarmarka va ko'rgazmalar faoliyatlarini tashkil etish va boshqarish bilan shug'ullanmoqda.

Iqtisodiyotimiz rivoji birja va yarmarkalarning yanada rivojlanishi, faoliyatlarining takomillashuviga olib kelishi muqarrar, shuning uchun ham e'tiboringizga havola etilayotgan darslik birja va yarmarka faoliyatini tashkil etish hamda boshqarish tamoyillari, ularning tarixi, taraqqiyoti, istiqbollari masalalariga bag'ishlanadi.

Birja va yarmarka faoliyatini rivojlantirish masalalari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning "Ming yillik

taraqqiyot maqsadlari", "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi", "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish taraqqiyotimizning muhim omilidir" hamda "Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi" nomli ma'ruza va chiqishlarida o'z aksini topgan.

Darslikni qayta ishlashda keyingi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy sohalaridagi o'zgarishlar, xususan, O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida", "Raqobat to'g'risida"gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.11.2007 yildagi PF-3937-sonli "Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish to'g'risida"gi farmoyishi, «Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida» 2011-yil, 7-fevraldagi PQ-1475-son qarori talablari inobatga olingan.

Menejment va marketing sohalarining bo'lajak mutaxassislari bakalavr bosqichida birja va yarmarka faoliyatlarini boshqarish asoslarini bilishi lozimligi Davlat ta'lim standartlarida ham e'tirof etilgan.

Darslikda Davlat ta'lim standartlari talablaridan kelib chiqqan holda, "Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish" fani-ning predmeti va vazifalari, birjalar va yarmarkalar tarixi, birja va yarmarkalar faoliyatlarining huquqiy asoslari, zamonaviy tovar, fond, valyuta birjalarida faoliyatni boshqarish tamoyillari, birja bitimlari va brokerlik faoliyati, bozor tizimida savdo uylari, ularning birja savdosi tizimidagi bajaradigan vazifalari o'z aksini topgan. Darslikning yarmarkalar faoliyatiga bag'ishlangan qismida yarmarkalarning paydo bo'lishi, yarmarka savdosining evolyutsiyasi, ularning Markaziy Osiyo xalqlari hayotidagi ahamiyati, sobiq ittifoq hududida, xususan, Rossiyada yarmarkalarning qayta tiklanishi, ularning asosiy faoliyati, rivojlanish tamoyillari bayon etilgan. Darslikda

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan va respublikamizda kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikning rivojlanishida benihoya katta ahamiyatga ega bo'lgan sanoat yarmarkasi va kooperatsion birja hamda paxta yarmarkalarini tashkil etish, boshqarish bilan bevosita bog'liq mavzular o'z aksini topgan.

Talabalarning darslikda berilgan materiallarni o'zlashtirishlarini osonlashtirish maqsadida har bir mavzu bo'yicha qisqacha xulosalar va nazorat savollari berilgan.

Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish fani "Marketing", "Menejment", "Operatsion menejment", "Xalqaro menejment", "Ishlab chiqarish texnologiyalari" va boshqa qator ixtisoslashtirilgan fanlar bilan chambarchas bog'liqlikda o'rganiladi.

Darslik birja va yarmarkalar tarixi, ular faoliyatining tashkil etilishi, rivojlanishi, istiqbollari bilan qiziquvchilar, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar uchun ham foydali ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

1-mavzu. "Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish" fanining predmeti va vazifalari

1. Birjalar va yarmarkalarning rivojlanish tarixi.
2. Tovar birjasi – zamonaviy bozor faoliyati omili.
3. Tovar birjasining huquqiy asoslari.

1.1. Birjalar va yarmarkalarning rivojlanish tarixi

O'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan birjaning tug'ilishi Yaponiyada I asrga, Qadimgi Rimda I asrning oxiriga, Florensiyada esa XIII asrga to'g'ri keladi. XVI-XVII asrlarda Yevropa mamlakatlarida birjalarning paydo bo'lishi ulgurji bozor faoliyatining boshlanishiga olib keldi.

«Birja» so'zi lotincha "bursa" – "hamyon" so'zidan kelib chiqqan deb hisoblanadi. Flandriyaning eng katta savdo shahri bo'lmish Bryuggedagi savdo yig'ini maydoni yaqinida joylashgan «Burse» mehmonxonasi ham shu yerlik mashhur zodagon Van der Burse nomi bilan atalgan. Uchta hamyon tasviri tushirilgan tamga bilan bezalgan ushbu mehmonxonada savdogarlar boshpana topishar, tijorat xabarlaridan voqif bo'lishar va turli oldi-soldi bitimlarini tuzishar edi.

Dastavval manufaktura ishlab chiqarishigacha bo'lgan ulgurji savdoning real shakli – tovar birjasi paydo bo'ldi. Uni boshqalardan, avvaldan o'rnatilgan qoidalariga bo'ysungan holda, ma'lum bir joyda, muntazam kelishilgan vaqt va sharoitlar asosida savdolashishi, savdoning takrorlanib turishi boshqa savdo turlaridan ajratib turar edi. Ko'pchilik xarid operatsiyalari mavjud tovarlar bo'yicha bitimlardan iborat bo'lar edi.

XVIII asrning oxirlari XIX asrning boshlarida Yevropada sodir bo'lgan sanoat inqilobi oziq-ovqat va xomashyoga bo'lgan talabning tez o'tishiga, jahon savdosi ham hajmi, ham tovar xillatining o'sishi, o'xshash xususiyatli tovarga qo'yiladigan talab ko'rsatkichlarining ortishiga olib keldi. Tovar birjalari savdoni tashkil etish, birjadan joy berish va

odatdagi savdo xarid qoidalarini o'rnatish bilan cheklanmay, asosiy faoliyat doirasiga tovarlarga standartlarni o'rnatish, shartnomalarning shakl - nusxalarini ishlab chiqish, baho kodi, anglashilmovchiliklar yechimi (Arbitraj) hamda axborot yig'ish va tarqatish kabi ishlarni kiritdi. Barcha birjalar borgan sari xalqaro savdo markazlariga aylanib bordi. Real tovarlar bo'yicha muddatli, talab qilingan tovarni ma'lum narx va muddatda yetkazib berish kafolatini, foyda olish imkonini beruvchi bitimlar asosiy ahamiyat kasb etadigan bo'ldi. Bu, o'z navbatida, firmalar uchun o'z ishlab chiqarish xarajatlarini oldindan aniqlash imkonini berdi. Natijada ishlab chiqarish jarayonida qatnashmagan va faqat kafolat sarmoyasi bo'lmish sarmoyaning bir qismi bo'shab - ortib qoldi. Erkin raqobati juda ko'p sotuvchilari va xaridorlari mavjud bozor sharoitida birja ko'payib borayotgan turli xildagi tovar massasini ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga eng kam ijtimoiy zarur mehnat va sarmoya sarf-xarajatlari evaziga yetkazib berishiga imkon yaratdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida real tovar birjalari ahamiyati tushib ketdi. Shu bilan birga butunlay yangi xil tovar birjalari – fyuchers birjalari paydo bo'la boshladi. Bu jarayon har bir mamlakatda turlicha shaklda bo'lsa-da, vaqt masalasida ancha cho'zilib ketdi, hatto cho'yan, ko'mir, spirt, beda, solod (qizilmiya – dorivor o'simlik)lar bo'yicha birja savdolari butunlay to'xtab qoldi.

Hozirgi vaqtda mavjud real tovarlar birjalari bir nechta mamlakatlardagina saqlanib qolgan bo'lib, ulardagi ayirboshlash hajmi uncha katta emas. Ular, odatda, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan, kam talab qilinadigan, iste'moli, sotilishi va xarid qilinishi susi bo'lgan tovarlar ulgurji savdosi bo'lib xizmat qiladi. Ba'zan ma'lum muhim tovarlar eksportida mamlakat sanoati manfaatlarini himoyasini tashkil etadi. Ulardan eng kattasi Hindiston, Indoneziya, Malayziyada faoliyat ko'rsatmoqda.

Binobarin, tovar birjasi instituti o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, balki tovar bozoriga aylandi yoki fyuchers birja deb

ataluvchi birja ko'rinishini oldi. Aynan shu birjalar g'arb mamlakatlari tijoratining asosi hisoblanadi. Bozor monosabatlarga asoslangan iqtisodiyot muomala sohasining asosiy elementlaridan biri bo'lgan birja va yarmarka faoliyatining mavjudligi hamda taraqqiyoti bilan xarakterlidir.

Mamlakatimiz iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanishi ko'rsatkichlarining 2010-yil yakunlariga e'tibor berilsa, respublikamiz yalpi ichki mahsulotidagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ishlab chiqargan mahsulotlarning ulushi avvalgi yillarga nisbatan ancha oshganligini ko'rishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi 2010-yil yakunlari va 2011-yil ustuvor vazifalariga bag'ishlagan ma'ruzalarida, jumladan, shunday deyiladi: "Bizning bu boradagi eng katta yutug'imiz yalpi ichki mahsulot tarkibida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi ko'paygani hamda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda uning roli sezilarli darajada oshganida namoyon bo'lmoqda.

2000-yilda yalpi ichki mahsulotning qariyb 31 foizi iqtisodiyotning faol rivojlanib borayotgan ushbu sektori ulushiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2010-yilda bu ko'rsatkich 52,5 foizni tashkil etdi".

Bugungi kunda kichik biznes subyektlari tovar-moddiy resurslariga bo'lgan o'z ehtiyojlarining qariyb 70 foizini birja savdolarida qilinadigan xaridlar hisobiga ta'minlamoqda. Birja savdolaridagi aylanma mablag'lar hajmi 2001-2005-yillar mobaynida 5,5 barobar ortdi. Hozir ulgurji savdo aylanmasining uchdan ikki qismi birja savdolari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Vaholanki, 2000-yilda bu ko'rsatkich atigi 8,5 foizdan iborat bo'lgan edi.

2011-yilning respublikamizda "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" deb e'lon qilinishi hamda 2011-yil, 7-fevralda qabul qilingan «Davlat xaridlari tizimini maqbullashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb etishni kengaytirish to'g'risida»gi 1475-sonli qaror birja va yarmarkalar ahamiyatini yanada yuksak pog'onaga ko'tardi.

Keyingi yillarda jahon mamlakatlari iqtisodiyotida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyati oshib borishi kuzatilmoqda, kichik biznes subyektlarining korxonalar umumiy sonidagi ulushi 92,5 foizni tashkil etadi.

Kichik biznesdagi bandlikning umumiy bandlikdagi ulushi AQSHda 47foizdan 54 foizga oshgan; Yaponiyada 73,8 foizdan 78 foizga; Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida 48 foizdan 72 foizga o'sgan.

Demak, kichik biznesning iqtisodiyotdagi ahamiyati o'sib borish an'anasi jahonning barcha mamlakatlari uchun taalluqli bo'lib, bundan O'zbekiston istisno bo'lishi mumkin emas.

Mamlakatimizda 2011-yilning "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" deb e'lon qilinishi barchamizning zimmasizga qanday ulkan mas'uliyat yuklashi, bu borada tayyorlanayotgan umumdavlat Dasturini hayotga tatbiq etish bizdan qancha kuch va mablag'larni safarbar etishni talab qilishi haqida to'xtalishning zarurati bo'lmasa kerak.

O'zbekistonda bu yo'nalishda qilinishi lozim bo'lgan ishlar juda ko'p. Bu masalada quyidagilarni alohida ta'kidlashni istardik:

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi sun'iy to'siqlarni olib tashlash, ular faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan dasturda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning kreditlar, xomashyo resurslari, shuningdek, davlat xaridlari tizimidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish chora-tadbirlariga alohida e'tibor berilgan. Bu vazifalarni hal etishda kichik biznes subyektlarini birja savdolariga jalb etish, kengaytirish orqali bajarilishi eng maqbul yo'l hisoblanadi.

2011-yilning "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" deb e'lon qilinishi, iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda muhim omil bo'lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish zaruriyatini yanada dolzarb masalalar qatoriga olib chiqdi.

Chunki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishining muhim omili ularni moddiy resurslar bilan ta'minlash hisoblanadi. Har qanday ishlab chiqarish faoliyatini xomashyo bilan ta'minlash doimo zarur tadbir hisoblangan. Misol uchun, poyabzal ishlab chiqaruvchi – kosib mahsi ishlab chiqarishi uchun, kamida, oshlangan teri va pishiq ip kerak bo'ladi. Bundan tashqari mehnat qurollari: bigiz, nina, saqich, sovun va h.k. larsiz sifatli mahsi tikish mumkin emas. Bu zarur ashyolarning batchasi muhayyo bo'lgandagina kosib mahsi tikishi mumkin bo'ladi. Hamma zarur mehnat qurollari mavjud bo'lib, oshlangan terini bozordan sotib olishi mumkin, lekin bozordagi vaziyat qanday bo'lishidan qat'i nazar teri doimo kerak bo'ladi, ilgari manufakturagacha bo'lgan ishlab chiqarish shakliga bu muammolar yechimi barchaga ma'lumdek edi. Hozirgi raqobatchilik rivojlangan bozor sharoitida kosib zarur xomashyolarni birja orqali xarid qilsa, ishlab chiqarilgan mahsulotlarini sotishni ham birja savdolari yordamida hal etishi mumkin.

1.2. Tovar birjasi – zamonaviy bozor faoliyati omili

Zamonaviy bozor tizimiga kiruvchi birja va yarmarkalar kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi va ijtimoiy mahsulot aylanmasi tezlashishini ta'minlaydi. Birja va yarmarkalar faoliyati evaziga tovarlar muomala vaqti qisqaradi, asosiy fondlar, mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi oshadi, aylanma mablag' va bank kreditiga bo'lgan talabning qisqarishi hisobiga boshqa sohalarga yo'naltiriladigan resurslar zaxiralari o'sishi bilan e'tiborga molikdir. Shuning uchun birja va yarmarka tizimi orqali aylanma mablag' vositalari aylanishining tezlashishi hozirgi davrning asosiy iqtisodiy vazifalaridan biri bo'lib maydonga chiqdi.

Birja va yarmarkalar bozor infratarkibining muhim bo'lagidir.

O'tish davrining islohotlari natijasida tovarlar bozori infratarkibi yo'qdan bor qilindi, zarur infratarkibsiz zamonaviy tovar ishlab chiqarish samarali bo'lishi mumkin emas. Chunki xomashyo, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilar, birja va yarmarkalar savdogarlarining ikki taraflama manfaatli tijorat foydasi olishlariga yo'naltirilgan, tijorat faoliyatining mustaqil shakli bo'lgan birja va yarmarkalar tovar bozori infratarkibining muhim unsurlari (elementlari)dan biri hisoblanadi.

Birja va yarmarkalarda maxsus ishlab chiqilgan qoidalar bo'yicha tanlangan tovar nomenklaturalarini sotuvga tayyorlash va ular yuzasidan oldi-soldi operatsiyalari amalga oshiriladi.

Mamlakat ichkarisi va tashqarisidagi yagona bozor sharoiti barcha yarmarka hamda birjalar faoliyatini boshqarish, ularning shakllariga ta'sir etuvchi yagona qoidalar va an'analar mavjudligini e'tirof etadi. Har bir birja va yarmarka faoliyati xarakteri va ishini tashkil etish xususiyatlari bo'yicha bir-biridan farq qiluvchi, o'ziga xos taraflarga ega bo'lsa-da, ularga ta'sir etuvchi yagona tarmoq, qonun-qoida va an'analar yaxlitliklariga egadir.

Yarmarka va tovar birjalarini zamonaviy avtomatlashtirilgan ulgurji savdo tovar omborlari bilan birgalikda yaxlit kompleks bo'lib faoliyat ko'rsatishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga, birja va yarmarkalarda tovar aylanma harakatlarining tezlashuviga xizmat qiladi.

Keyingi vaqtlarda "Birja va yarmarkalar davri o'tib ketdi, ular o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni uddalay olmadi, hozir ularning keragi yo'q", degan mulohazalar ham bor. Lekin bunday fikrlar noto'g'ri, jahon amaliyoti tajribasi shuni ko'rsatmoqda-ki, tovar ishlab chiqarish va uning muomalasi taraqqiyoti birja va yarmarkalar ahamiyati kamaymagani, balki, aksincha, ortayotganini tasdiqlamoqda. Birja va yarmarkalar faoliyati natijasida tovar massasi naqd pul bilan qoplanadi, yangi sharoitda birja va yarmarkalarning vazifalari, iqtisodiy ahamiyati mazmuman boyidi, shakli o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Shuning uchun ham tovar birjalari va yarmarkalar taraqqi-

yo'ti yo'nalishlarini har taraflama o'rganish zarurati kun tartibida ko'ndalang bo'lib turibdi.

Birja va yarmarkalar taraqqiyoti tarixi, ularning tarkibiy qismlari va tajribalarini atroflicha o'rganib, umumlashtirish, ularning kelajakdagi rivojlanish tamoyillarini aniqlash, zamonaviy tovar bozoridagi vazifalarini belgilab berish juda muhimdir.

Ushbu fan zamonaviy birja va yarmarkalar faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari va ular oldida turgan muammolarni o'rganish bilan birga bozor iqtisodiyoti sharoitida birja va yarmarkalarning turkumlanishi, rivojlanish istiqbollari tahlil etishdan ham iboratdir. Ham mahsulot ishlab chiqaruvchilar, ham birja va yarmarkalar savdogarlarining ikki taraflama manfaatli tijorat foydasini olishga yo'naltirilgan tijoratning mustaqil shakli bo'lgan birja va yarmarkalar tovar bozori infratarkibining eng muhim elementlaridan biridir.

Tovar ishlab chiqarish va uning muomalasining taraqqiyoti birja va yarmarkalar rolining kamaymaganini, balki, aksincha, ortayotganini tasdiqlamoqda, chunki u tovar massasining naqd pul bilan qoplanishidir.

Bozor va bozor munosabatlari rivojlanishining mahsuli bo'lmish tovar birjalari va yarmarkalar tarixiy uzoq evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Birja va yarmarkalar savdosi shakllari umumiy tashkiliy qirralarini saqlab qolgan holda, bir qator o'zgarishlarni boshidan kechirib, iste'molchi talablariga moslashib bordi. Ular faoliyatining yangi qirralari, yo'nalishlari paydo bo'la boshladi. Birja faoliyati yo'nalishi asta-sekin iqtisodiy transformatsiyalashib, eski tashkiliy shakl yangi iqtisodiy mazmun bilan to'ldirilib borildi.

1.3. Tovar birjasining huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar o'tkazildi, ma'muriy buyruqbozlik tizimi o'miga qisqa vaqt ichida bozor iqtisodi qonunlariga asoslangan iqtisodiy tizim yaratila boshlandi. O'zbekistonda sobiq ittifoq respublikalari ichida birinchilardan bo'lib "Birja va birja faoliyati to'g'risida" qonun qabul qilindi. 1991-yilning mart oyida respublikamizda birinchi, ochiq turdagi aksionerlik

jamiyati shaklidagi «Toshkent» universal tovar-xomashyo birjasi tashkil etilib, 48 ta ta'sischi va 125 ta aksioner manfaatlarini birlashtirdi. Tashkil etilgan yilning o'zidayoq birja tovar aylanmasi 3 mlrd. rublni tashkil etdi. 1992-yilning yanvar oyidan boshlab, birjada qimmatli qog'ozlar bilan oldisotdi operatsiyalari amalga oshirila boshlandi. «Toshkent» birjasi birja faoliyatining muhim omili bo'lgan birja infratarkibini yaratish bilan ham shug'ullana boshladi.

Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillari tovar birjalari va yarmarkalar taraqqiyoti yo'nalishlarini har taraflama o'rganish zaruriyati kun tartibida ko'ndalang bo'lib turgan edi. Ular taraqqiyoti tarixi, yarmarka va birjalar tarkibiy qismlari, tajribalarini avvaldan o'rganib, umumlashtirib, taraqqiyot tamoyillarini aniqlash va zamonaviy tovar bozoridagi rolini belgilab berish vazifasi juda muhimdir.

Shuning uchun ham, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" ma'ruzasining VI bobida demokratik bozor islohotlari va iqtisodiyotni liberalashtirishni yanada chuqurlashtirish choralari doirasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha amaldagi qonunlar va me'yoriy hujjatlarni takomillashtirish zaruriyati ta'kidlangan.

Barchamizga ayonki, mamlakatimiz mustaqil taraqqiyotining dastlabki bosqichida, ya'ni 1991-yildan 2000-yilgacha bo'lgan davrda ulkan o'zgarishlarni amalga oshirishda asosiy e'tiborimiz markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga barham berish va bozor iqtisodiyotining asoslarini, avvalambor, qonunchilik bazasini shakllantirish uchun sharoit yaratishga qaratildi.

Shu borada qabul qilingan o'ta muhim qonun va me'yoriy hujjatlar qatorida Fuqarolik, Yer, Soliq va Bojxona Kodekslari, "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Chet el investitsiyalari to'g'risida", "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va

ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlarni qayd etish mumkin.

Islohotlarimizning keyingi bosqichida "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida", "Xususiy korxona to'g'risida", "Valyutani tartibga solish to'g'risida", "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida", "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunlar, yangi tahrirdagi Soliq Kodeksi va iqtisodiyotni isloh qilish bo'yicha umumiy hisobda 400 dan ziyod qonun hujjatlari ishlab chiqilib, qabul qilindi va joriy etildi. Ularning barchasi iqtisodiyotimizni yanada liberallashtirish va modernizatsiya qilishda nafaqat mustahkam huquqiy asos, balki amalga oshirilayotgan bozor islohotlarining ortga qaytmassligining kafolati bo'lib xizmat qilmoqda. "Hozirgi vaqtda yana bir muhim masala – mamlakatimiz iqtisodiyotida kichik biznes, birinchi navbatda, xususiy tadbirkorlikning roli va ulushini yanada kengaytirishni ta'minlay oladigan qonunlarni qabul qilish masalasi biz uchun dolzarb bo'lib qolmoqda"¹.

Yuqorida sanab o'tilgan qonunlarning, me'yoriy hujjatlarining qabul qilinishi mamlakatimiz iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi masalalarini hal qilish bilan birga, birja va yarmarkalar faoliyatini samarali boshqarish omili sifatida ham maydonga chiqadi.

Qisqacha xulosalar

Mazkur fanning predmeti bozor iqtisodiyoti sharoitida birja va yarmarkalarning o'rnini va vazifalari, birja va yarmarkalardagi savdo operatsiyalarini olib borish tartibi, ulardagi baholar kotirovkasi, tovarlar harakati zanjirida tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi aloqalarda birja va yarmarkalar faoliyatlari mazmuni va mohiyatini o'rganishdan iboratdir.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T.: O'zbekiston, 2010. 34-bet.

Nazorat savollari

1. Ushbu kurs predmeti nimalardan iborat?
2. "Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish" fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Bozor iqtisodiyotining qaror topishida birja va yarmarkalar qanday rol o'ynaydi?
4. O'qitilayotgan ushbu fan qanday fanlar bilan bog'liklikda o'rganiladi?
5. Birja va yarmarkalar mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida qanday vazifani bajaradi?
6. Iqtisodiyotni liberallashtirishda birja va yarmarkalarining ahamiyati nimalardan iborat bo'ladi?
7. Mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishning ustuvor vazifalarida birja va yarmarka savdolariga qanday ahamiyat berilgan?
8. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish omillarini sanab o'ling.
9. Kichik biznes subyektlarini moddiy resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash shartlarini sanab o'ling.
10. Davlat xaridlarini maqbullashtirish yo'nalishlarini sanang.

Asosiy adabiyotlar

1. Yo'ldoshev N. O'rta Osiyoda bozor pazardiyasi va tajribasi. - Darslik. - T.:TDIU, 2004.
2. Гусева И.А. Рынок ценных бумаг. Практические задания по курсу: Учеб. пособ. – М.: Экзамен, 2005.
3. Дегтярева О.И., Кандинская О.А. Биржевое дело - М.: ЮНИТИ. 2003.
4. Каменева. Н. Г. Организация биржевой деятельности - М.:Банки и Биржи ЮНИТИ 2002.
5. Киселев В.А. FOREX для начинающих. М., ЮНИТИ 2010.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Xalq so'zi. № 220(5135), 13.11.2010.
7. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. Xalq so'zi. № 236, 8.12.2010.
8. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Xalq so'zi. № 16, 22.01.2011.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. 2001-yil 1-may, № 198.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tovar-xomashyo birjalari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2004-yil, 31-may, № 251.
11. "Порядок постановки на учет контрактов (договоров) и согласовании в таможенных органах РУз". Зарегистрирован в МинЮсте РУз. 1999 год, 15 октября.

12. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. -М.: МЭСИ, 2004.

13. Базарова Т.Ю., Еремина В.А. Управление персоналом. М.: ЮНИТИ, 2003.

4/80508/4

2-mavzu. Birja va yarmarkalarning rivojlanish tarixi

1. Tovar birjalari va yarmarkalarning paydo bo'lishi.
2. Birja savdosining evolyutsiyasi.
3. Birja va yarmarkalarning qaror topishi xususiyatlari.

1. Tovar birjalari va yarmarkalarning paydo bo'lishi

G'arb mamlakatlarida chop etilgan adabiyotlarda birja va yarmarkalarning paydo bo'lishi xususida 1-mavzuda keltirilgan dalillarga ustuvorlik beriladi.

Bizning fikrimizcha, birja va yarmarkalarning paydo bo'lishi va rivojlanishida Sharq mamlakatlari xalqlarining tarixiga ham bir nazar tashlasak, foydadan xoli bo'lmaydi.

Sharq mamlakatlarida qadimdan ma'lum bo'lgan karvon savdosi, qaysidir ma'noda, birja savdosining boshlanishi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Karvon savdosida bajariladigan jarayonlarni birma bir ko'zdan kechirsak, quyidagilarni ko'rishimiz mumkin. Shahardan shaharga, mamlakatdan mamlakatga ko'chib yurib savdo bilan shug'ullanuvchi savdogarlar karvon-saroylarda boshpana topishar, shu yerda ma'lum muddat yashab, tijorat uchun boshqa savdogarlar orasidan hamkorlar izlashar edi. Shu yerning o'zida, ko'pincha, o'z mollarini xaridorlarga namoyish etishar edi, mollarni ko'zdan kechirib savdogarlar savdolashish jarayonini amalga oshirishar, ya'ni narxlash – baholash, molni ma'lum bir manzilga yetkazib berish shartlari bo'yicha tortushishar edi. Ayniqsa, narx bobida biron-bir qarorga kelish uchun eng ma'qul usul – “kim oshdi” auksion usulidan foydalanishar edi.

Yana bir vaziyatni modelashtrish usulida tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagi holatni kuzatishimiz mumkin. Karvon saroyga tijorat maqsadida kelgan savdogar – tojirning rejasi o'zgardi, uning o'z mollarini eng yuqori narxda sotishga intilishi tabiiy hol, agarda bozorda shakllangan narx tojirning istagi bilan mos kelmasa-chi, tojir o'z mollarini bozor ko'targan narxda sotib yuborishi lozim bo'ladi. Bu vaziyat ham savdoning auksion –

kimoshdi usulidan foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Sanab o'tilgan savdo jarayonidagi barcha tadbirlar keyinchalik Yevropa va dunyoning boshqa mamlakatlarida paydo bo'ladigan birja savdosining unsurlarini tashkil etadi. Demak, birja va yarmarka savdosi karvon savdosi rivojlanishining evolyutsiyasi deyishimiz mumkin bo'ladi.

Yarmarka savdosi yoki tor ma'noda yarmarkalar birja savdolariga juda o'xshash savdo turi hisoblanadi. Yarmarkalarning paydo bo'lishi ham kishilar o'rtasidagi tovar ayirboshlash faoliyati bilan bog'liq faoliyat hisoblanadi. Yarmarkalar ko'proq Yevropa mamlakatlari xalqlari hayoti bilan bog'liqlikda rivojlangan. Chunki, Yevropaning tabiiy iqlimi, ob-havosi odamlardan yilning faqat ma'lum bir vaqtida, masalan, yilning nisbatan issiq kunlarida o'z yashash makonlarini tark etishi va kundalik yashashi uchun zarur bo'lgan, o'zlari ishlab chiqarmaydigan boshqa mollarni xarid qilish imkoniyatini berar edi.

Yarmarka so'zining lug'aviy ma'nosi, “yar” – yil, “marka” – tovar, mol, ya'ni bir yilda bir marotaba tashkil etiladigan savdo – bozorni bildiradi.

2. Birja va yarmarkalarning qaror topish xususiyatlari

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, “Birjevoy vestnik Vostoka” gazetasi chop etila boshlandi, “Umid” Osiyo sug'arta kompaniyasi va boshqa tashkilotlar tashkil etildi. Birja faoliyatining keng reklama qilinishi natijasida respublikamizning deyarli barcha viloyatlarida, ko'pchilik vazirliklar va idoralar qoshida 36 ta universal tovar-xomashyo birjalari faoliyat ko'rsata boshladi. Biroq birjalar faoliyatini tartibga solish borasidagi qonun va boshqa me'yoriy hujjatlar yo'qligi va tajribaning yetishmasligi bu ishda ba'zi qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Masalan, birjalarning tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida tovarlarning eksport-import operatsiyalari uchun zaruriy litsenziyalar masalasi kun tartibida ko'ndalang bo'lib qoldi va o'z yechimini anchagacha topa olmadi.

1992-yilning iyulida Respublika Oliy Kengashi tomonidan qabul qilingan "Birja va birja faoliyati haqida"gi Qonun birja faoliyati, birja tovari, ta'sis sarmoyasi, ta'sischilar doiralarini, ta'sis etilajak birjalarni ro'yxatdan o'tkazib qayd etish va faoliyatlari uchun ruxsatnomalar berish tartiblarini aniqlab berdi.

O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati haqida"gi Qonunida birjalar shakllari belgilab berildi. Ular ochiq yoki yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari ko'rinishidagi xo'jalik subyektlari bo'lishi, ixtisoslashuvi bo'yicha tovar-fond, intellektual mulk savdosi bo'yicha, aralash mulk shakllarida bo'lishi mumkinligi alohida ta'kidlandi. Qonun birjalar bevosita savdo vositachilgi faoliyati bilan shug'ullanishi, birja faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan korxonalar ta'sischilar sifatida aksiyalar xarid qilishi taqiqlab qo'yildi.

Ushbu qonunning amalda qo'llanishi avval tashkil etilgan birjalarning ko'pchiligini faoliyat yuritish huquqidan mahrum etdi. Chunki ular qonun talablariga to'la javob bera olmadi. O'zbekistonda birja harakati rivojlanishining 1-bosqichi natijalariga kelsak, "Toshkent" va boshqa universal tovar-xomashyo birjalarining tashkil etilishi, brokerlik idoralatining faoliyati orqali ma'lum darajada sobiq Ittifoq korxonalarining uzilib qolgan xo'jalik aloqalarini yangi bozor iqtisodi shartlari asosida tiklashga muvofiq bo'lindi.

"Toshkent" universal birjasi Markaziy Osiyo va MDH hududidagi boshqa birjalar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'ydi. Bu esa, o'z navbatida, yagona iqtisodiy hududni vujudga keltirdi.

Birja ishi amaliyotida turli xil texnika va texnologiyalar sinovdan o'tdi, chet el birjalari tajribalari o'rganildi, brokerlar va boshqa birja faoliyati mutaxassislari tayyorlandi.

Birja narxlar dinamikasi, iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishi haqidagi va boshqa informatsiyalar manbai sifatida maydonga chiqdi. Birja savdosi natijasida mamlakatimizga keltirilayotgan va chetga olib ketilayotgan tovarlar narxlarini kotirovkasi, ayniqsa, paxta tolasi narxi kotirovkasi shakllana

boshladi. Bu esa, o'z navbatida, jahon bozoridagi paxta tolasi konyunkturasi o'rganishga va paxta xarid narxlarining o'zgarishi uchun manba bo'lib xizmat qildi.

Shu bilan birga, vazirliklar qoshida tashkil etilgan birjalarning yopilishi, mamlakatga keltirilayotgan va mamlakatimizdan olib ketilayotgan tovarlarni ma'lum darajada cheklanishi, bojxona to'siqlarining paydo bo'lishi birjalar harakatining susayishiga olib keldi.

Respublikada birjalar faoliyati rivojlanishi uchun yangi turtki bo'lib O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil, 21-yanvarda e'lon qilingan "Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulkchilikni himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish choralari haqida"gi farmoni maydonga chiqdi. Chunki ushbu farmonning 11-bandida "Korxonalar tasarrufida qoladigan mahsulotlarni sotish bo'yicha tovar-xomashyo birjalari ishtirokida ulgurji yarmarkalar o'tkazish amaliyoti joriy etilsin. Ushbu yarmarkalarda xarid qilingan tovarlarni respublikadan tashqariga olib chiqish uchun hech qanday ruxsatnoma talab qilinmaydi, ular bojxona to'lovlaridan ozod etilsin" deb e'tirof etilgan qismi tadbirkorlik va birjalar faoliyatining rivojlanishi uchun muhim turtki bo'ldi.

Shu yil "Toshkent" universal tovar-xomashyo birjasi qayta tashkil etilib, uning negizida tovar-xomashyo va qimmatli qog'ozlar savdosiga ixtisoslashgan "Toshkent" fond birjasi tashkil etilishi, ularning faoliyat yo'nalishlarining aniqlanishi respublikada birjalarning xalqaro birjalar darajasiga yaqinlashuvi bilan birjalar faoliyatining rivojlanishida ikkinchi bosqich boshlandi.

1995-yil O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "1995-yilda iste'mol bozorini birincha galdagi muhim tovarlar bilan boyitishning qo'shimcha choralari haqida"gi qarori bilan respublikamizning barcha viloyatlarida Respublika tovar-xomashyo birjasining filiallari tashkil etildi va keyinchalik bu filiallar mustaqil xo'jalik subyektlari sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil, 10-oktabrdagi "Tovarlar (Xizmatlar)ni eksport qilishni rag'batlantirishning qo'shimcha choralari haqida"gi farmoni xo'jalik subyektlarining eksport - import operatsiyalarini tartibga soldi.

Mamlakatimiz rahbariyati birja va yarmarka faoliyatini rivojlantirish masalalari bilan muntazam shug'ullanib, bu tarmoqdagi tub o'zgarishlarning tashabbuskori bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1999-yil, 15-aprelda qabul qilingan "Birja va yarmarka faoliyatining samaradorligini oshirish choralari" haqida va o'sha yil 6-mayda "O'zbekiston Respublikasida birja va yarmarka faoliyatini yanada rivojlantirish choralari" haqidagi qarorlari, birja bitimlari tuzish tartibi, birja tovari ro'yxati va valyuta operatsiyalarini tartibga solish, birja qoshida hisob-kitob (Kliring) palatalari tuzishni joriy etdi.

Yuqorida zikr etilgan hukumat qarorlarining qabul qilinishi, Hisob-kitob palatasining joriy etilishi eksport-import operatsiyalarining keskin ortishiga olib keldi, raqobatchilik muhitini yaratdi. 2000-yil 1999-yilga nisbatan birja tovar oboroti 3 barobar o'sgan bo'lsa, 2001-yilning 9 oyida, ushbu ko'rsatkich 2000-yilning 9 oyiga qaraganda 2 barobar o'sgan.

2001-yilda "O'zbekiston Respublikasining birja va birja faoliyati haqida"gi qonunining yangi tahriri qabul qilindi, bu esa, o'z navbatida, birja faoliyatini respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohot talablari bilan moslashtirib tartibga solish imkoniyatini yaratdi.

Respublikamizda birja faoliyatiga maxsus ruxsatnoma berishning muhim shartlaridan biri birja savdolanishida qatnashuvchi xo'jalik subyektlari yagona elektron savdo tizimi bilan bog'liq bo'lishi shartligidir. O'zbekiston Respublikasi tovar-xomashyo birjasida elektron savdolanish tizimining joriy etilishi quyidagi maqsad va vazifalarni ko'zlab amalga oshirilmoqda:

- Mamlakatda yagona birja hududini yaratish, umumiy milliy tovar bozorini shakllantirish.

- Birja operatsiyalari va tovar bozorlarining erkinligi va oshkoraligini oshirish.

- Birja savdolanishidagi raqobatchilik muhitini, savdolanishuv ishtirokchilari sonini oshirish.

- Respublikamiz birja savdolanishuviga chet ellik xo'jalik subyektlarini jalb etish, O'zbekiston tadbirkorlarining chet el tovar bozorlariga chiqishi uchun imkoniyatlar yaratish.

- Kun-u tun – butun sutka davomida savdolanishuv imkoniyatini yaratish.

- Birjadagi eksport-import operatsiyalari bitimlari yuzasidan joriy xarajatlarni kamaytirish.

- Kichik shahar va qishloq joylaridagi tadbirkorlar uchun, joylashashidan qat'i nazar, birjadagi savdolanishuvda qatnashish imkoniyatini yaratish.

Elektron savdolanishuvda qatnashuvchi xo'jalik subyektlarining doirasi juda keng:

- Tovar ishlab chiqaruvchilar, savdo korxonalari, xususiy tadbirkorlar, jurnalistlar, talaba-o'quvchilar va birja savdolanishuvi haqidagi informatsiyaga zaruriyati bor boshqa shaxslar.

- Birja savdolanishuvda qatnashmaydigan, lekin o'z faoliyati uchun "Biznes navigator" informatsiya ma'lumot manbaidan foydalanuvchi tovar ishlab chiqaruvchilar, xususiy tadbirkorlar.

- Malakali brokerlar vositachiligida birja savdolanishuvda qatnashuvchi tovar ishlab chiqaruvchilar, savdo korxonalari.

- Mustaqil qatnashuvchi tovar ishlab chiqaruvchi va savdo korxonalari dilerlari, uzoq masofada turib birja savdolanishuvda o'z mahsulotlari yuzasidan savdo olib boruvchi subyektlar

- Mustaqil elektron brokerlar va boshqalar.

Elektron savdolanishuv tizimi quyidagi intitiyozlarni beradi:

- Qayerda bo'lishidan qat'i nazar, internet tizimiga bog'lanib, maxsus kompyuter dasturi va qayd etilgan ruxsatnomaga ega bozor qatnashchilariga oldi-sotdi muzokaralarida qatnashish.

- Biznes operatsiyalarining tezkorligi (bir lahzada bir nechta operatsiyalar olib borish imkoniyati borligi) hisobiga tijorat ko'rsatkichlarining mislsiz o'sishi.

- Qo'l mehmati yordamida tahlil qilish qiyin bo'lgan axborot oqimidan eng muhimi va ma'qulini tanlab olish imkoniyatini beradi.

Fikrimizning dalili sifatida O'zbekiston agrosanoat birja faoliyatiga bir nazar tashlash kifoya, O'zbekiston agrosanoat birjasi 1991-yili, 25-dekabrda O'zbekiston Respublikasi "Birja va birda faoliyati haqida"gi qonuni asosida tashkil etilgan. O'zagrosanoatbirja ta'sischi-lari Respublika Agrosanoat kompleksi, "Dehqonsavdo", "Prestij" savdo uylari va bir necha qo'shma korxonalar bo'lib, ularning har biri faqat 10% aksiyaga egalik qilishi mumkin, xolos. Birja nizomiga muvofiq, hech bir ta'sischi belgilangan miqdordan ortiq aksiyaga egalik qilolmaydi.

Hozir birja qoshida 2 ta muvofiqlashtiruvchi kengash faoliyat ko'rsatmoqda, ayniqsa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash kengashi samarali faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston agrosanoatbirjasida Rossiya Federatsiyasidagi birja va xo'jalik subyektlari bilan kliring hisob-kitobi tizimi joriy qilingan bo'lib, bu, o'z navbatida, sobiq Ittifoq respublikalari o'rtasida amalga oshirilayotgan savdolarida 2003-yil yakunlari bo'yicha narx-navoning 30-40 % ga kamayishiga olib keldi. Birja elektron tizim orqali xalqaro bozorga bevosita chiqish imkoniyatiga egadir.

Qisqacha xulosalar

Sanoat inqilobi oziq-ovqat va xomashyoga bo'lgan talabning tez o'tishiga, jahon savdosi hajmi, tovar xillarining o'sishi bir xil xususiyatli tovarga qo'yiladigan talab ko'rsatkichlarining o'tishiga olib keldi. Tovar birjalari faoliyat doirasiga tovarlar standartlarini o'rnatish, kontraktlar shakl-nusxalarini ishlab chiqish, baho kodi, anglashilmovchiliklar yechimi (Arbitraj) hamda axborot yig'ish va tarqatish kabi ishlar kiradi.

Barcha birjalar borgan sari xalqaro savdo markazlariga aylanib bordi.

Nazorat savolari

1. Birja savdosi shakllari evolyutsiyasi qanday?
2. Xorijda tovar birjalarining rivojlanishi qanday bo'lgan?
3. Mavjud – real tovarlar birjasi xususiyatlari nimalardan iborat?
4. O'zbekistonda birja faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Yagona elektron savdolashuv tizimining maqsad va imkoniyatlari nimada?
6. Birja savdosining Sharq mamlakatlaridagi qaysi savdo turi bilan o'xshashliklari mavjud?
7. Birja savdosining qaysi tamoyillari Sharq mamlakatlari xalqlari tarixidagi karvon savdo tamoyillari bilan bir xil?
8. Birjada elektron savdo tizimining tatbiq etilishi birja uchun qayday imkoniyatlar beradi?
9. O'zbekiston agrosanoat universal birjasi qanday vazifani bajarishga xizmat qiladi?
10. O'zbekiston agrosanoat universal birjasi qaysi mamlakatlar birjalari bilan aloqalari o'rnatgan?

Asosiy adabiyotlar

1. Yo'ldoshev N. O'rta Osiyoda bozor nazariyasi va tajribasi. - Darslik. -T.: TDIU, 2004.
2. Гусева И.А. Рынок ценных бумаг. Практические задания по курсу: Учеб. пособ. - М.: Экзамен, 2005.
3. Дегтярева О.И., Кандинская О.А. Биржевое дело - М.: ЮНИТИ 2003.
4. Каменева. Н. Г. Организация биржевой деятельности - М.:Банки и Биржи ЮНИТИ 2002.
5. Киселев В.А. FOREX для начинающих. М.: ЮНИТИ 2010.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Xalq so'zi. № 220(5135), 13.11.2010.
7. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. Xalq so'zi. № 236, 8.12.2010.
8. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Xalq so'zi. № 16, 22.01.2011.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. 2001-yil, 1-may, № 198.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tovar xomashyo birjalari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2004-yil, 31-may, № 251.

11. "Порядок постановки на учет контрактов (договоров) и согласовании в таможенных органах РУз" Зарегистрирован в МинЮсте РУз. 1999 год 15 октября.

12. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. -М.: МЭСИ, 2004.

13. Базарова Т.Ю., Еремина В.А. Управление персоналом. М.: ЮНИТИ. 2003.

3- mavzu. Tovar birjasi – zamonaviy bozor faoliyatining muhim omilidir

1. Birja – bozor elementi.
2. Bozor iqtisodiy rivojida birjaning roli.
3. Tovar birjalari klassifikatsiyasi tamoyillari.

1. Birja – bozor elementi

Kundalik hayotimizda ishbilarmon, tadbirkor, pul, milliy valyuta, bank, soliq kabi tushunchalar, iboralarni tez-tez eshitib turamiz, bu soʻzlar, soʻz birikmalari borgan sari soʻz boyligimizning ajralmas qismiga aylanmoqda.

Mamlakatimiz 1991-yil mustaqillikka erishgach, jahon tajribasini rad etmagan holda, ijtimoiy taraqqiyotning oʻziga xos va mos yoʻlini ishlab chiqdi hamda bozor iqtisodiyoti sari yoʻl tutdi.

Respublikamizda bozor munosabatlari oʻtishning mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov rahbarligida belgilangan quyidagi nazariy asoslar va mezonlari aniqlandi:

- iqtisodning mafkuradan xoli boʻlishi va uning siyosatdan ustuvorligi;
- davlatning bosh islohotchi boʻlishi;
- qonunlar va ularga rioya qilish ustuvorligi;
- xalq manfaatlariga qaratilgan kuchli ijtimoiy siyosatni yurgizish;
- bozor iqtisodiyotiga asta-sekin, bosqichma-bosqich oʻtib borish.

Bozorda tovar ayirboshlashning mohiyatini pul vositasi bilan ifoda etuvchi va bozorni boshqarib turuvchi obyektiv iqtisodiy qonunlar bozor qonunlari deb yuritiladi. Bular jumlasiga:

- talab va taklif qonuni;
- pul muomalasi qonuni kiradi.

Bu qonunlar bozor munosabatlari sohasida amal qiladigan qonunlardir. Ular obyektiv tarzda amal qiladi. Bozorda talab oshsa, narx ham oshadi, agar pasaysa, narx ham tushadi.

Bozor munosabatlari oʻtish ishlab chiqarish vositalarini, barcha tovarlarni isteʼmolchilarga bozor orqali erkin narxlarda sotish imkoniyatini yaratdi. Endi ushbu aloqalar ulgurji savdo bozorida tovar birjalari orqali amalga oshiriladi. Bu yerda ommaviy bir xildagi tovarlar (paxta, don, metall va boshqa) erkin narxlarda, naqd pulsiz, korxonalarning bankdagi maxsus hisob raqami orqali hisob-kitob yuritish yoʻli bilan sotiladi.

Tovar birjalari oʻzida raqobat, talab, taklif, baho, narx kabi bozor mexanizmlarini mujassamlashtiradi. Birja, bir tarafdin, tovar sotish ilinjida boʻlgan sotuvchi tomon, ikkinchi tomondan, oʻz talabini qondirish uchun harakat qilayotgan xaridor uchra-shadigan joy boʻlib, ularning har ikkalasi ham mustaqil xoʻjalik subyektlaridir. Oldi-sotdi jarayoni vositachi dallo – broker, diler, treyderlar orqali amalga oshiriladi. Birjada ham, xuddi boshqa bozorlarda boʻlgani kabi, tovar narxi talab va taklif bilan bevosita bogʻliqdir. Agar ishlab chiqaruvchi birjaga yangi, sifati yaxshilangan tovar olib kelsa, u oʻz moliga yuqori narx oʻrnatish huquqiga egadir. Bu holga birja qatnashchilari ham ijobiy yondoshsa, ishlab chiqaruvchi olgan foyda oʻrtacha tarmoq foydasi koʻrsatkichidan yuqori boʻladi. Bu, oʻz navbatida, boshqa ishlab chiqaruvchilarni katta foyda keltiruvchi tovarni ishlab chiqarishga qayta jihozlashga undaydi. Bu holda tadbirkorlar koʻproq xaridorlarni jalb qilish maqsadida tovar narxini bir oz pastroq belgilaydi. Vaqt oʻtishi bilan yuqorida zikr etilgan tovarga boʻlgan ehtiyoj qondiriladi, bozor boyiydi- toʻyinadi, narxlar maʼlum bir joyda toʻxtaydi. Agarda yangi tovar ishlab chiqaruvchi oʻz tovarini sota olmasa, tovar kutilgan talab bilan quvvatlanmasa, tovar narxi asta – sekin pastga, birjadagi barcha mavjud partiya mollari sotib boʻlingunga qadar tushib boradi.

Talab va taklif oʻrtasidagi nomutanosiblik oqibatida mavjud real tovarni sotuvchi va sotib oluvchilar oldi-sotdi

bitimlarini amalga oshirishga tayyor bo'lmay qoladi. Talab va taklif vositachilar tomonidan vaqtinchalik ushlab turilganda birjada "Xejlash", ya'ni narxning keskin tushib ketishi yoki ko'tarilib ketishidan sug'urta qildirish mexanizmi orqali qoniqarli darajadagi foyda olishga erishadi.

Tovar birjasi bozor narxi, bozor holati, uning kayfiyati haqidagi va boshqa tijorat axborotlari shakllanadigan joy bo'lib xizmat qiladi. Birja narx haqidagi axborotning yagona manbai bo'lib, u narx shakllanishi jarayoniga borgan sari ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Birja axborotnomalari nashr etilsa-da, oldi-sotdi savdo bitimlari natijalari haqidagi axborot tijorat siri bo'lib qoladi. Shuni ta'kidlash joizki, birjaning o'zi savdo vositachilik faoliyati bilan shug'ullanmaydi, faqat sharoit yaratib beradi. Savdoni brokerlik idoralari va broker hamda treyderlar amalga oshiradi.

Ko'pgina taraqqiy etgan mamlakatlar qonunchiligida birja maqsadli pul qo'yish, qo'yilmalarda o'z hissalarini (pay) larga ega bo'lish, korxonalar bevosita birja faoliyatlarini muvofiqlashtirish va tashkil etish bilan bog'liq bo'lmaganda, ularning aksiyalarini sotib olish huquqidan mahrumdir. Birja zimmasiga faqat tashkilotchilik vazifasiga yuklanadi.

Bozorning tabiiy qonunlari bo'lgan talab va taklif qonunini inkor etmagan holda, tovar birjasi mamlakatimiz bozor tizimiga rejalashtirish va muvofiqlashtirish, uni sog'lomlashtirish elementi unsurlarini kiritdi.

Birja orqali tovarlarning ishlab chiqarish sohasidan iste'mol sohasiga tezkor harakati amalga oshiriladi, chunki birja savdosi faqat differensial foyda (chayqovchilik foydasi) olgandagina amalga oshiriladi. Birja tadbirkorlarni iqtisodiy o'qitish vazifasini ham bajaradi. Birja o'zida tovar konsentrat-siyalashuvi evaziga tovar zaxiralarini ma'lum bir muddat vaqt va makonda taqsimlash joyi bo'lib xizmat qiladi.

Bozor elementi bo'lmish birjaning mohiyatini tushunish uchun uning o'ziga xos xususiyatlarini birma-bir sanab o'tish kerak:

- Bozorda savdoni qayta yangilash va tashkilotchilik muntazamligi.

- Avvaldan o'rnatilgan ma'lum qoidalariga rioya qilish (har bir birja o'z nizomi, o'z savdo qoidalariga ega va ularga qat'iy rioya qiladi).

- Ma'lum bir joyga o'rnatilgan moslashganligi.

- Tovarlariga standartlar o'rnatish.

- Ma'lum bir xil (tip) kontraktlar ishlab chiqish.

- Narxlarni kotirovkalash.

- Mojaro - kelishmovchiliklarni bartaraf qilish - arbitraj.

- Birjaning axborot sohasidagi faoliyati.

- Tovarining o'zi yo'qligida bitim tuzilishi.

- Bitimlarning o'ziga xos xususiyatlari, muqobil sotuvchi va xaridor taraflaridan amalga oshiriluvchi ikki taraflama auktsion prinsipi.

- Sifat jihatidan bir-birining o'rmini bosuvchi, ba'zida bir-biriga to'la mos keladigan bir xil xususiyatli tovarlar bilan savdo qilish.

- Bitimlarning chayqovchilik xarakteri, savdo qatnashchilarining maksimal yuqori tijorat natija sari intilishi birja faoliyatining iqtisodiy harakatlantiruvchisidir.

Bundan tashqari, fyuchers birjasidagi savdolar quyidagi qo'shimcha qirralarga ega:

- Asosiy maqsad tovarlarning iste'mol qiymati emas, balki almashtirish qiymati bo'lgan bitimlarning soxtalik xarakteri.

- Mavjud real tovar bozori bilan vosita orqali aloqa o'rnatish (xejlash orqali).

- Birja vakili bo'lmish kontraktlarda tovar iste'mol qiymatining butunlay unifikatsiyalanganligi.

- Bitimlardagi qarama-qarshi agentlarning almashinuvi va bitimlarning naqd pulga asoslanmagani.

Fyuchers birja bir vaqtda ma'lum tovarlarning narxlarini bozori bo'lib turib, birja kotirovkalariga sezilarli darajada ta'sir

ko'rsatibgina qolmay, real - mavjud tovarlar bo'yicha tuziladigan aniq bitimlarga xejlash mexanizimi orqali ta'sir ko'rsatib, ularning haqiqiy narxiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Oxir-oqibatda tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligiga ta'sir etadi.

Birja mexanizmi tadbirkorlar orasida xo'jalik yuritishdagi yaxshi sharoit uchun, eng yaxshi mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish orqali maksimal eng yuqori foyda olish uchun iqtisodiy kurashni qo'llab-quvvatlaydi. Raqobat samarali bozor mexanizmi demakdir.

2. Bozor iqtisodi rivojida birjalarning roli

Birjaning quyidagi asosiy funksiyalari ajratib ko'rsatiladi:

1. Birja mexanizmi yordamida xomashyo bozorini tashkil qilish.

Avvalo, birja bozorda undan foydalanish bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lmagan talabni ta'minlaydi. Birja talabi va taklifini birja vakillari - birja chayqovchilari amalga oshiradi. Birja savdosi mavjud narxlarda na taqchilik, na tovarning omborda to'planib qolishi ro'y bermaydigan imkoniyatni ta'minlaydi.

Birjada tovarning o'zi emas, unga mulk maqomi yoki tovarni yetkazib berish uchun shartnoma muomalada bo'ladi. Zamonaviy tovar birjasi real tovar ta'minoti kichik miqdorda bo'lgan holda tovarni yetkazib berish shartnomalari bozoridir. Birja, tovarlar katta hajmining harakatini bog'lab o'tirmasdan, talab va taklifni tenglashtiradi.

2. Birja narxlarini aniqlash va tartibga solish.

Birja birja tovarlarining barcha turlari narxini aniqlash va tartibga solishda ishtirok etadi, birjada talab va taklifning mujassamlashuvi, katta sonli bitimlar tuzilishi bozordan tashqari omillarning narxga ta'sir etishiga yo'l qo'ymaydi, uni real talab va taklifga maksimal darajada yaqinlashtiradi. Birja narxi birjaning muhim funksiyasi sifatida ko'rib chiqiladigan kotirovka jarayonida aniqlanadi. Kotirovka deganda birjada har

bir ish kunida narxlarni qayd qilish, qimmatli qog'ozlar yoki valyuta kursini, birja tovarlari narxini ro'yxatga olish tushuniladi.

Narx kotirovkasi birja narxlarini birja qoidolari bo'yicha ro'yxatga olish va e'lon qilishdir. Bu funksiya batafsilroq quyida ko'rib chiqiladi.

Bunday bozorni tashkil qilishning tarkibiy qismlaridan yana biri - narx barqarorlashuvi ko'rinib turadi.

Real talab va taklifning mos kelmasligi tufayli vujudga kelgan narx tebranishlari moslashuvchanligi past bo'lib, darhol qondirilmasdan, narxning keskin tebranishlariga aylanish qobiliyatiga ega. Birja chayqovi narxni oshirish emas, barqarorlashtirish mexanizmi;

Narxni barqarorlashtirishning muhim omili bitim tuzishning ochiqligi, birja kuni boshida va oxirida narxning ommaviy belgilanishi (birja kotirovkasi), kunlik narx tebranishining birja qoidolari o'rnatilgan chegaralar bilan cheklanishi. Birjaning axborot faoliyati shu bilan bog'liq.

3. Tovar standartlarini ishlab chiqish, iste'molchilar uchun qulay bo'lgan va shu sababli nisbiy likvidlikka ega bo'lgan navlarni aniqlash, birja savdosiga yo'l qo'yilgan firma markalarini ro'yxatga olish. Bularning oxirgisi o'ta muhim. Bu firma ishlab chiqargan mahsulot sifatigan o'ziga xos talabdir. Namunaviy shartnomalarni standartlashtirish, o'ziga xos savdo an'analarini o'rnatish birja faoliyatining muhim tomoni hisoblanadi.

4. Avvalgidek, birjalar o'zining tovar o'tkazish funksiyasini, ya'ni real tovarni sotish va sotib olishda dastlab vujudga kelgan funksiyani bajaradi.

5. Tovar xomashyolariga cheklangan talab narxlarini barqarorlashtirib, birjalar birja tovarlaridan boshqa tovarlar ishlab chiqarish xarajatlarini ham barqarorlashtiradi.

6. Pul muomalasini barqarorlashtirish va kreditni yengillatish. Birja pul muomalasi sig'imini oshiradi, chunki u tovarlar maksimal likvidlik sohasini ifodalaydi. Birja ssuda

kapitali qo'llanadigan muhim sohalaridan biri, chunki u ssudalarning ishonchli ta'minotini taqdim etadi va riskni minimallashtiradi.

7. Tomonlar o'rtasida turli mojaro va kelishmovchiliklarni bartaraf qilish.

Birja savdosi jarayonida turli sabablar tufayli (xato, aldov va h.k.) birja savdosi qatnashchilari o'rtasida bevosita faqat birjada va uning mos keluvchi neytral organi tomonidan hal etilishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarning vujudga kelish ehtimoli bor. Odatda, bu hakamlar sudi yoki arbitraj hisoblanadi.

8. Jahon bozorini shakllantirish va uning faoliyat ko'rsatishi. Zamonaviy tovar birjasi bu jihatdan tovar, fond va valyuta birjalari faoliyatini birlashtiradi.

9. Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay narx o'zgarishlaridan sug'urtalash (xejlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlaridan foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sug'urtalash vazifasini bajarar ekan, birja savdoni tashkil qilgandan ko'ra ko'proq unga xizmat ko'rsatadi. Birja real tovar sotuvchilari va xaridorlari o'z xohishi bilan bir vaqtning o'zida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar yoki qatnashchilar sifatida ishtirok etishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga bozor chayqovchilarini jalb qilib, bevosita va vositachilar orqali savdo qiluvchilar sonini oshiradi.

10. Ochiq birja savdolari o'tkazish uchun birja yig'ilishlarini tashkil etish, aynan:

- birja savdolarini tashkil etish;
- birja savdosi qoidalarini ishlab chiqish;
- savdoni moddiy-texnik ta'minlash;
- birjaning malakaviy apparati.

Savdoni tashkil qilish uchun birja, avvalo, ochiq birja savdosi o'tkazadigan ko'p sonli sotuvchi va xaridorlarni sig'dira oladigan, yaxshi jihozlangan bozor joyiga (birja zaliga) ega bo'lishi lozim. zamonaviy elektron aloqa vositalaridan

foydalanish savdo qilayotganlarning zalda shaxsan, albatta, ishtirok etishini talab qilmaydi, balki savdoni elektron kompyuter terminallari orqali amalga oshirish imkonini beradi. Biroq bu holatda ham birja yuqori samarali elektron savdo tizimini ta'minlashi ko'zda tutilgan. Savdoning moddiy-texnik ta'minoti birja zalini savdo qatnashchilari uchun ish o'rinlari bilan jihozlash, kompyuter ta'minoti va hokazolarni qamrab oladi.

11. Birja shartnomalarini ishlab chiqish quyidagilarni qamrab oladi:

- birja savdolarining sifat tavsifnomalariga talabni standartlashtirish;
- tovarlar partiyasi hajmini standartlashtirish;
- birja bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarga talablarni ishlab chiqish.

Birja savdolariga qo'yiladigan tovarlarga nisbatan birja qattiq talablar belgilaydi. Bu talablar asosida birja standartlari ishlab chiqiladi va tovar birjalarida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tomonidan hisobga olinadi.

12. Bitimlar bajarilishini kafolatlashga kliring va hisob-kitob birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja savdo qatnashchilarining bir-biriga talablari va majburiyatlarini hisobga olish yo'li bilan naqd pulsiz hisob-kitob tizimidan foydalanadi, shuningdek, ularning ijro etilishini ham tashkillashtiradi.

13. Birjaning axborot faoliyati.

Birjaning eng muhim funksiyasi birja narxlarini to'plash va ro'yxatga olish, ularni umumlashtirish, e'lon qilish, mijozlarga, boshqa turli manfaatdor tashkilotlarga, xalqaro bozorga namuna bo'yicha tovarlar mavjudligi haqida axborot taqdim etish, uni gazeta, jurnal, axborot agentliklarida chop etish.

Birjaning bozor iqtisodiyotining rivojlanishida bajaradigan roli haqida fikr yuritadigan bo'lsak, avvalo, bozor iqtisodiyoti sharoitida birja va davlat munosabatlari har qaysi mamlakatda har xil tuzilgan.

Yevropada boshidanoq birja faoliyatining barcha qirralarini qamrab olgan qonunchilik asosida davlat nazoratida edi. Birjalarda narx-navo atrofidagi chayqovchilik haddan oshirib yuborilgan vaqtlarda ular yopib qo'yilardi. 1896-yil Germaniyada, 1903-yil Avstriyada don-g'alla, yog'-moy sanoati uchun xomashyo hisoblangan yog'li, don-dukkakli mahsulotlar birja savdosi taqiqlandi (shakar, paxta, rangli metallar birja savdo bitimlari davom etdi).

1960-yilda Hindistonda ham paxta, zig'ir, yog'-moy birjalari yopildi. Bu hol boshqa qator mamlakatlarda kuzatildi.

Birja faoliyatini tartibga solishda birja haqidagi qonunchilikning ahamiyati nihoyatda kattadir.

Birja qonunchiligi – birja faoliyatini tartibga soluvchi yoki muvofiqlashtiruvchi qonunlar yig'indisidir. Ba'zi ilmiy adabiyotlarda ba'zan "tartibga solish" o'rniga "muvofiqlashtirish" iborasi ishlatiladi. Asosiy maqsad kichik firma va mayda chayqovchilar manfaatlarini himoya qilish, birjada haddan tashqari o'sish yoki pasayish, sun'iy – g'ayriqonuniy harakatlarning, korxonalarni, mijozlarni sun'iy sindirishning oldini olish hisoblanadi.

Birja faoliyatini qonuniy muvofiqlashtirish, ayniqsa, keyingi 20 yil ichida sezilarli darajada kuchaydi. Ilgari ko'pgina mamlakatlarda birja savdosi birjaning o'zi tomonidan ishlab chiqilgan qoida va me'yoriy hujjatlar asosida tartibga solinar edi.

Hozirgi vaqtda ko'pgina mamlakatlar qonunchiligida birja faoliyatini muvofiqlashtiruvchi, tartibga soluvchi, umumiy, bir-biriga mos bandlar mavjud.

Birja faoliyatini muvofiqlashtirish birjada bitim tuzish va imzolash tartibi, talablari hamda birja faoliyatining umumiy tartibi haqidagi ma'lum ishlar majmuidir.

Birja faoliyatini huquqiy muvofiqlashtirish tarixiy nuqtayi nazardan quyidagi yo'nalishda rivojlangan:

- davlat tomonidan muvofiqlashtirish;

- birja va birja bozoridagi boshqa qatnashchilar tomonidan muvofiqlashtirish;

- birja bozorini o'z-o'zini muvofiqlashtirish prinsipidan foydalanish.

Ko'pgina xorijiy mamlakatlar tajribasida birja faoliyatini ning davlat nazorati quyidagi prinsiplarga rioya qilish asosida qurilgan:

- jamiyat uchun foydalilik;

- birja faoliyatining ochiqligi va oshkoraligi;

- o'z-o'zini muvofiqlashtirish prinsipidan foydalanish;

- birja savdosi qatnashchilarining huquqiy kafolati;

Demak, birja faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning ahamiyati ancha katta.

Iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, davlat va bozor tizimi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, birgalikda harakat qiladi. Odatda, bozor iqtisodiyotining samarali ishlashini qo'llab-quvvatlovchi huquqiy asoslar davlat tomonidan ta'minlanadi.

Huquqiy asosning mavjudligi davlatni boshqaruvchi tashkilotlar tomonidan ham ishlab chiqarish sohasi, ham, muomala sohasida qatnashuvchi barcha subyektlar uchun bir xil majburiy "o'yin qoidalarini" o'rnatish imkonini beradi.

Birja faoliyatining davlat tomonidan nazorat qilinishi butun iqtisodiyotni boshqarishning muhim omilidir. Davlat firma, korxonalarning rivojlanishi uchun imkon beruvchi raqobatni rag'batlantiradi, monopoliyalar rolini cheklaydi, iqtisodiyot infratarkibi orqali resurslar taqsimotini tartibga soladi, pul sistemasini qo'llab-quvvatlaydi, iste'molchilar haqini himoya qilib, iste'molchilar va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni muvofiqlashtiradi.

Aholi daromadlarini qayta taqsimlash masalalari, ijtimoiy dasturlarni moliyaviy ta'minlash ham davlat zimmasidadir. Bundan tashqari ishchi-xizmatchilar sog'ligini himoya qilish, mehnat muhofazasi, atrof-muhitni himoyalash hamda iste'molchilarni huquqiy himoya qilish ham davlat tomonidan amalga oshiriladi.

Demak, xulosa qilib aytadigan bo'lsak, birjaning bozor iqtisodiyotidagi roli u faoliyat ko'rsatayotgan hudud, tuman, viloyat, mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti darajasi, rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga bevosita bog'liq bo'ladi.

Birjaning yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlari ichida jamiyat uchun foydalilik darajasiga alohida ahamiyat berishi kerak bo'ladi, chunki birjaning jamiyat rivoji, insonlar farovonligi uchun xizmat qilishi talab etiladi. Agarda birja jamiyat uchun foyda keltirmasa, uning keragi bo'lmay qoladi.

Hozirgi kunda O'zbekistonimizni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi uchun esa ularning moddiy va moliyaviy resurslarga bo'lgan talabini qondirish zaruriyati mavjud. Moddiy resurslarga bo'lgan talabni birja savdolari orqali amalga oshirish eng ma'qul usul hisoblanadi. Bu yerda birja mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishining muhim omili sifatida maydonga chiqmoqda.

Birjalarning, xususan, tovar birjalarining alohida olingan insonlar hayotidagi roli ham e'tiborga loyiq mezonlar bilan ifodalashga arziydi. Birjada faoliyat ko'rsatuvchi xodimlar soni ham, sifati ham e'tiborga loyiq. Masalan, valyuta bozorining muhim unsuri – komponenti FOREKS birjasida faoliyat ko'rsatuvchi treyderlar soni cheklanmagan holda ko'pchilikni tashkil etadi. Ular shu faoliyat tufayli daromad qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori bevosita fond birjalari bilan bog'liqdir. Fond birjalari taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotining ajralmas va muhim qismi hisoblanishi barchaga ma'lumdur. Chunki fond birjalarida savdo predmeti sifatida turli aksiyalar, obligatsiyalar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilishda, aksiyalarning daromadlilikini ta'minlashda fond birjalarining ahamiyati beqiyos kattadir.

Iqtisodiyotda fyuchers birjalarining ahamiyati tobora ortib borishi ham barchaga ma'lumdur.

3. **Tovar birjalarining klassifikatsiyasi tamoyillari**

Tovar birjalarining klassifikatsiyasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, birinchi navbatda, ularning huquqiy maqomi haqidagi fikrlarga e'tiborni qarataylik. Huquqiy nuqtayi nazardan birjalar turli statusga ega bo'lishi mumkin. Birjalarning rivojlanish tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, ular butunlay mustaqil, o'zini-o'zi tartibga soladi, unga faqat xalaqit berilmasa bo'ldi, degan gaplar ham bo'lgan. Masalan, AQSHda XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida tovarsiz birja operatsiyalari avj olishi natijasida narx-navoning mislsiz o'sishi ro'y berdi, mamlakatning ba'zi hududlarida birjadagi chayqovchilikning haddan ortib ketganligi natijasida oziq-ovqat tovarlari ta'minoti izdan chiqib, aholining noroziligiga sabab bo'ldi. G'alayonlar vujudga keldi va hukumat birjalar faoliyatiga aralashdi.

Birja faoliyati qoida va tartiblarini ishlab chiqishda davlatning boshqaruv organlari (parlament, qonun chiqarish tashabbusiga ega tashkilotlar bilan birga), birja mutaxassis xodimlari hamda birja mijozlari ham qatnashishi muhim ahamiyatga egadir. Buning ahamiyati, ayniqsa, qimmatli qog'ozlar bozorida kattadir, chunki, odatda, birjadan turli qimmatli qog'ozlarni sotib oluvchi investorlar birja savdo bitimlarida bevosita ishtirok etmay, o'z huquq va mablag'larini birjadagi mutaxassis vositachiga ishonib topshiradi. Shuning uchun mijozlar o'z manfaatlarining huquqiy kafolatiga ishonch hosil qilishi kerak.

Davlat tomonidan birja faoliyatini muvofiqlashtirish taqiqlash xarakteriga ega bo'lmashligi kerak. Uning vazifasi birja faoliyatini muvofiqlashtiruvchi tartib va qoidalarni izchil nazorat qilish bilan birga birja savdo qatnashchilarining barchasi uchun bir xil huquq yaratish va ularni rag'batlantirishdan iboratdir. Shuningdek, birja faoliyati uchun ruxsatnomalar berish, soliqqa tortish tizimini o'rnatish, ularni nazorat qilish borasida yagona huquqiy asos yaratish ham lozim.

Xulosa qilib aytganda, davlat tomonidan birja faoliyatini muvofiqlashtirish birja uchun yagona huquqiy asos yaratishdan iboratdir.

Birja savdosini davlat tomonidan huquqiy muvofiqlashtirish, odatda, maxsus davlat tashkilotlari hamda mahalliy davlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Zarur hollarda bu ishga mahsus ekspert guruhlari, mutaxassislar jalb qilinishi mumkin.

Birja bitimlarini muvofiqlashtirishning eng ishchan tizimi AQSHda vujudga keldi. AQSHda birja faoliyatini muvofiqlashtirish 1973-yildan boshlandi.

Mamlakat tovar birjalaridagi barcha operatsiyalar birjalar hamda tovarlar fyuchers savdosi bo'yicha komissiya (TSFK) tomonidan muvofiqlashtiriladi, ayniqsa, fyuchersli savdoni muvofiqlashtirish uning nazorati ostida o'z-o'zini boshqarish deb ifodalanishi mumkin. Komissiya har bir a'zosi davlat Prezidenti tomonidan tayinlanadi va Kongress tomonidan tasdiqlanadi.

AQSH fyuchers savdosida KTFT qonuniy eng yuqori tashkilot bo'lishiga qaramay, amalda u narxlarning sun'iy tebranishini va kotxona sun'iy simlashini bartaraf etish bo'yicha tadbir va choralarni ishlab chiqish hamda tatbiq etish majburiyatlarini fyuchers bozori qatnashchilari zimmasiga yuklaydi. O'zi esa o'z-o'zini boshqarish jarayonini muntazam kuzatib turadi.

AQSH da birja faoliyatini huquqiy muvofiqlashtirishning hozirgi zamonaviy shakli uzoq vaqt mobaynida shakllandi.

AQSH dagi birja bozori paydo bo'lgandan 50 yil o'tgandan keyin ham birja faoliyatiga taalluqli federal umumdavlat qonunlari yo'q edi. Har bir birja o'z qoidalariga ega edi. 1861-1865-yillardagi fuqarolararo urushdan keyin xomashyolar bahosi tushish davri keldi. Bu esa mamlakatda iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining keskin tushib ketishiga sabab bo'ldi. Bunda tovar ishlab chiqaruvchilar aybni birja chayqovchilari va birja bozoriga qo'ydi. Zudlik bilan iqtisodiy o'sishni

ta'minlovchi chora-tadbirlar, qonun-qoidalar ishlab chiqish zaruriyati paydo bo'ldi. Birinchi bo'lib Illinoys shtati qonun qabul qildi. 1867-yilda qabul qilingan qonun sotuvchida mavjud bo'lmagan tovarning muddatli sotuvini taqiqladi. Qonun deyarli qo'llanilmagan, ammo 1867-yilda Chikago savdo palatasining yetti nafar a'zosi hibsga olindi. Ular mavjud bo'lmagan tovarlar bo'yicha savdo bitimi imzolaganlikda ayblandi. Ba'zi shtatlarda fyuchersli savdoni butunlay taqiqlovchi qonunlar ham qabul qilingan edi. Mahbuslar tez orada erkinlikka chiqarilgan bo'lsa-da, vujudga kelgan janjal birja bozoridagi noxushliklarni keltirib chiqardi. Bir yil o'tar-o'tmas, qonun bekor qilindi. Birinchi jahon urushi davrida AQSH hukumati va birja (fyuchers) bozorlari o'rtasida kelishuv bitimi amal qildi, ammo urush tufayli bozorni muvofiqlashtiruvchi barcha harakatlar chippakka chiqdi. 1916-yilda qabul qilingan fyuchers paxta savdosi haqidagi qonun bu boradagi birinchi qadam bo'ldi.

1921-yilda ishlab chiqilgan fyuchers savdo haqidagi qonun ham tez orada g'ayrikonstitutsiyaviy deb e'lon qilindi. Qonun matni qayta ishlanib, 1922-yil "Don fyuchersi savdosi haqidagi qonun" nomi bilan qabul qilindi.

Qonun kontrakt bozoridagi tushunchalarni birinchi bor ifodalab berdi. Don savdosida fyuchers kontraktlar bo'yicha ma'muriyatning qishloq xo'jalik departamenti doirasida ta'sis etdi. Mazkur qonun o'sha vaqtda mavjud bo'lgan Chikago savdo birjasi va 9 ta boshqa birjada don savdosi bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirdi.

Birja savdosi bo'yicha tuzilgan maxsus departament — ma'muriyat birja a'zolari hisob raqami va asosiy hisob-kitobini tekshirish hamda birjalarning bozordagi faolliklari va savdo qonun-qoidalariga rioya qilishlari ustidan nazorat qilish huquqini qo'lga kiritdi.

AQSH Kongressi keyingi 10 yilliklar davomida ushbu qonunga turli o'zgartirishlar kiritdi. Lekin faqat 1939-yildagi inqiroz va 1930-yillardagi depressiyalar bu qonunni qayta

ko'rib chiqishga olib keldi. 1936-yildagi qonun tovar birjalari bo'yicha komissiyalar tuzishni ko'zda tutgan edi. 1947-yilga kelib ushbu komissiya nomi "Tovar birjalari bo'yicha ma'muriyat" deb o'zgartirildi.

Demak, tovar birjalarining klassifikatsiyasi ularni xususiyatlari bo'yicha turlarga bo'lish demakdir. Masalan, birjadagi savdolar predmeti bo'lgan tovarlar turi bo'yicha: Neft birjasi, Hindiston choy birjasi, Kofe birjasi, London paxta birjasi, Moskva xalqaro valyuta birjasi, Sankt-Peterburg mo'yna birjasi va hokazo. Tashkiliy-huquqiy maqomi bo'yicha, Moskva munitsipal ko'chmas mulk birjasi, Toshkent viloyat ko'chmas mulk birjasi. Nyu-york qimmatli qog'ozlar birjasi – New York Stock exchange.

Joylashish hududi bo'yicha: mahalliy, munitsipal, federal birjalar. O'zbekiston Respublika tovar xomashyo birjasi barcha viloyatlarda o'z filiallariga ega, ular ilgari alohida huquqiy maqomga ega viloyat tovar-xomashyo birjasida edi.

Qisqacha xulosalar

Tovar birjalarining klassifikatsiyasi, eng avvalo, ularning maqsadlari va tashkiliy maqomiga qarab aniqlanadi.

Tovar birjalari tovar nomenklaturalariga qarab ixtisoslashgan va universal bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashtirilgan tovar birjalari ma'lum tor doiradagi tovarlar nomenklaturasi (hatto, bitta tovar) bilan savdo qiluvchi tovar birjalari bo'lib, ularning ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Bular qatoriga

- fond birjalari;
- valyuta birjalari;
- intellektual mulk, uning obyektlari bilan savdo qiluvchi birjalar;
- aralash nomenklaturali birjalar;

- mehnat birjalarini kiritish mumkin.

Tashkiliy tamoyil bo'yicha 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Maxsus korporativ huquq xarakteridagi, masalan, davlat tomonidan nazorat ostiga olingan tovar birjalari.
2. Xususiy mulk shaklidagi tovar birjalari.

Nazorat savollari

1. Bozor iqtisodiyoti qanday qonunlarga amal qilinishi bilan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizimdan farq qiladi?

2. Birjaning bozordagi faoliyatining omillari nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Birja faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar qanday xarakterga ega bo'lishi kerak?

4. Bozor munosabatlari taraqqiy etgan AQSH da birja va davlat munosabatlari qay tarzda tashkil etilgan?

5. Tovar birjalarining iqtisodiyotdagi rolini qisqacha ta'riflang.

6. Fond birjalari mamlakat iqtisodiyotida qanday vazifani bajaradi?

7. Valyuta birjalari korxonalar uchun qanday imkoniyatlar beradi?

8. Fond birjalari aksiyadorlar uchun qanday ahamiyatga ega?

9. Fyuchers birjalarining ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

10. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun birjalar qanday xizmatlar ko'rsatishi mumkin?

Asosiy adabiyotlar

1. Yo'ldoshev N. O'rta Osiyoda bozor nazariyasi va tajribasi. - Darslik. -T.: TDIU, 2004.
2. Гусева И.А. Рынок ценных бумаг. Практические задания по курсу: Учеб. пособ. - М.: Экзамен, 2005.
3. Дегтярева О.И., Кандинская О.А. Биржевое дело - М.: ЮНИТИ 2003.
4. Каменева. Н. Г. Организация биржевой деятельности - М.: Банки и Биржи ЮНИТИ, 2002.
5. Киселев В.А. FOREX для начинающих. М.: ЮНИТИ 2010.

Qo'shimcha adabiyotlar

6. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Xalq so'zi. № 220(5135), 13.11.2010.
7. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish - taraqqiyotimizning muhim omilidir. Xalq so'zi. № 236, 8.12.2010.
8. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Xalq so'zi. № 16, 22.01.2011.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. 2001-yil, 1-may, № 198.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tovar xomashyo birjalari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2004-yil, 31-may, № 251.
11. "Порядок постановки на учет контрактов (договоров) и согласования в таможенных органах РУз" Зарегистрирован в МинЮсте РУз. 1999 год, 15 октября.
12. Татаркова Н. В. История трудовых отношений: Учебное пособие, тесты, учебная программа. / Московский государственный университет экономики, статистики и информатики. - М.: МЭСИ, 2004.
13. Базарова Т.Ю., Еремича В.А. Управление персоналом. М.: ЮНИТИ. 2003.

4-mavzu. Birjalar va yarmarkalar faoliyatining boshqaruv organlari va huquqiy asoslari

1. Tovar birjalarining boshqaruv organlari va ularning vazifalari.
2. Tovar birjalarining boshqaruvni tashkil etish tajribasi.
3. Tovar birjalarining tashkiliy bo'linmalari.

1. Tovar birjalarining boshqaruv organlari va ularning vazifalari

Tovar birjalarining tashkilotchilik xususiyati har qanday davlat bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasida tovar birjalarini boshqarish "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonun asosida tartibga solinadi, tovar birjalarini boshqarish ham, aynan, shu qonun talablari asosida amalga oshiriladi.

Tovar birjasi ham xuddi boshqa xo'jalik yurituvchi tashkilotlar kabi faoliyat yuritishi uchun o'z ta'sis hujjatlari, ta'sis shartnomasi, nizomi kabi me'yoriy hujjatlar zarur bo'ladi.

Tovar birjalarini boshqarish uning nizomida, ya'ni ta'sis hujjatlarida o'z aksini topadi. Tovar birjalarini boshqarish uning a'zolari tomonidan, shuningdek, uning yo'llangan personal tomonidan amalga oshiriladi. Ko'pchilik birjalarning ta'sis hujjatlarida birja boshqaruvining oliy organi Direktorlar (Boshqaruvchilar) Kengashi hisoblanadi. Kengash birja a'zolari tomonidan saylanadi. Birja faoliyatining siyosati, birjada savdolar olib borish qoida va me'yorlari Direktorlar Kengashi tomonidan belgilanadi, birja qo'mitalari tomonidan amalga oshiriladi.

Bu qo'mitalar Direktorlar Kengashi tomonidan tayinlanadi yoki birja a'zolari tomonidan saylanadi. Qo'mita Direktorlar Kengashiga tavsiya bilan chiqadi va unga yordam ko'rsatadi, shuningdek, birjaning faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lgan aniq vazifalarni bajaradi. Birjaning kundalik faoliyatini boshqarish maqsadida yo'llangan birja apparati shakllantiriladi. Yo'llangan personal savdo va ovoz berish bo'yicha huquqlarga ega bo'lmaydi. Birja apparatidagi personal soni va ularning majburiyatlari Direktorlar Kengashi tomonidan belgilanadi.

Personal DK va qo'mita tomonidan berilgan topshiriq hamda qarorlarni bajaradi, boshqaruvning tashkiliy tuzilishi esa, ko'pincha, qo'mitalar funksiyalariga mos keladi.

Ko'plab birjalar xususiy shaxslarning assotsiatsiyasi shaklida mavjud bo'ladi. Birja a'zolarining soni cheklangan bo'ladi va u turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Birja a'zosi bo'lgan korporatsiyalar, ko'pincha tuzilgan bitimlar bo'yicha foizlar to'lashda, o'z tovarlarini sotishda bir qator imtiyozlarga ega bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari ba'zi birjalarda korporatsiyalarga, kompaniya va kooperativlarga birjalardagi a'zolar bilan birga kanselyariya va texnik ishlarni bajarish uchun birjaga a'zo bo'lmagan xizmatchilarni ushlab turishga ruxsat beriladi, biroq birjada bitim tuzish faqat birja a'zosi bo'lgan kompaniya vakilining huquqi bo'lib qolaveradi.

Birja ustavida uning ustav kapitali ko'rsatiladi, bu kapital a'zolarining paylari (vznoslari, ya'ni faoliyat boshlashlari uchun zarur bo'ladigan aylanma va asosiy fondlar uchun ta'sischi-lar-ni-ning kiritmalari) hisobiga shakllantiriladi.

Birjaga a'zolik ma'lum huquqlarni beradi, shuningdek, ma'lum majburiyatlarning bajarilishini ham ko'zda to'tadi.

Birja to'liq a'zosining asosiy huquqi mustaqil ravishda birja doirasida bitimlar tuzishdir. Birjaga a'zo bo'lmaganlar esa operatsiyalarni faqat birja a'zolari orqali amalga oshiradi. Birjada bitimlar tuzish huquqi avtomat tarzda emas, balki ma'lum tayyorgarlikdan o'tilgandan so'ng, davlat imtihonlari topshirgandan keyingina, o'rnatilgan ma'lum tartibda, birjada operatsiyalar o'tkazish huquqini beruvchi litsenziya guvohnomasi berish orqali amalga oshiriladi. Shundan so'ng u birja savdogari (trejder) guvohnomasini oladi. So'ngra trejder guvohnomasiga ega shaxs birjadan joy olish uchun hujjatlarni rasmiylashtirish mumkin. Treyder o'z faoliyatini kengaytirish va uning samaradorligini oshirish maqsadida o'z hisobidan yordamchi yollab ishlatishi mumkin. Guvohnomali trejder yoki broker malakasi uchun juda katta talab qo'yiladi, chunki ularning xatosi birja faoliyatiga sezilarli zarar keltirishi mumkin, ular katta hajmdagi operatsiyalarda ishtirok etadi.

Birjaga a'zolikning yana bir afzalligi birja operatsiyalarini o'tkazishga qilinadigan xarajatlarning nisbatan kam bo'lishidir.

Odatda, a'zo bo'lmaganlar har bir bitim uchun birja to'lovi to'laydi, bu to'lovlar turli birjalarda turlicha bo'lib, bitimning 2 % idan 15% igachani tashkil etishi mumkin. A'zolar esa bunday to'lovdan ozod qilinishi yoki qisman to'lashi mumkin.

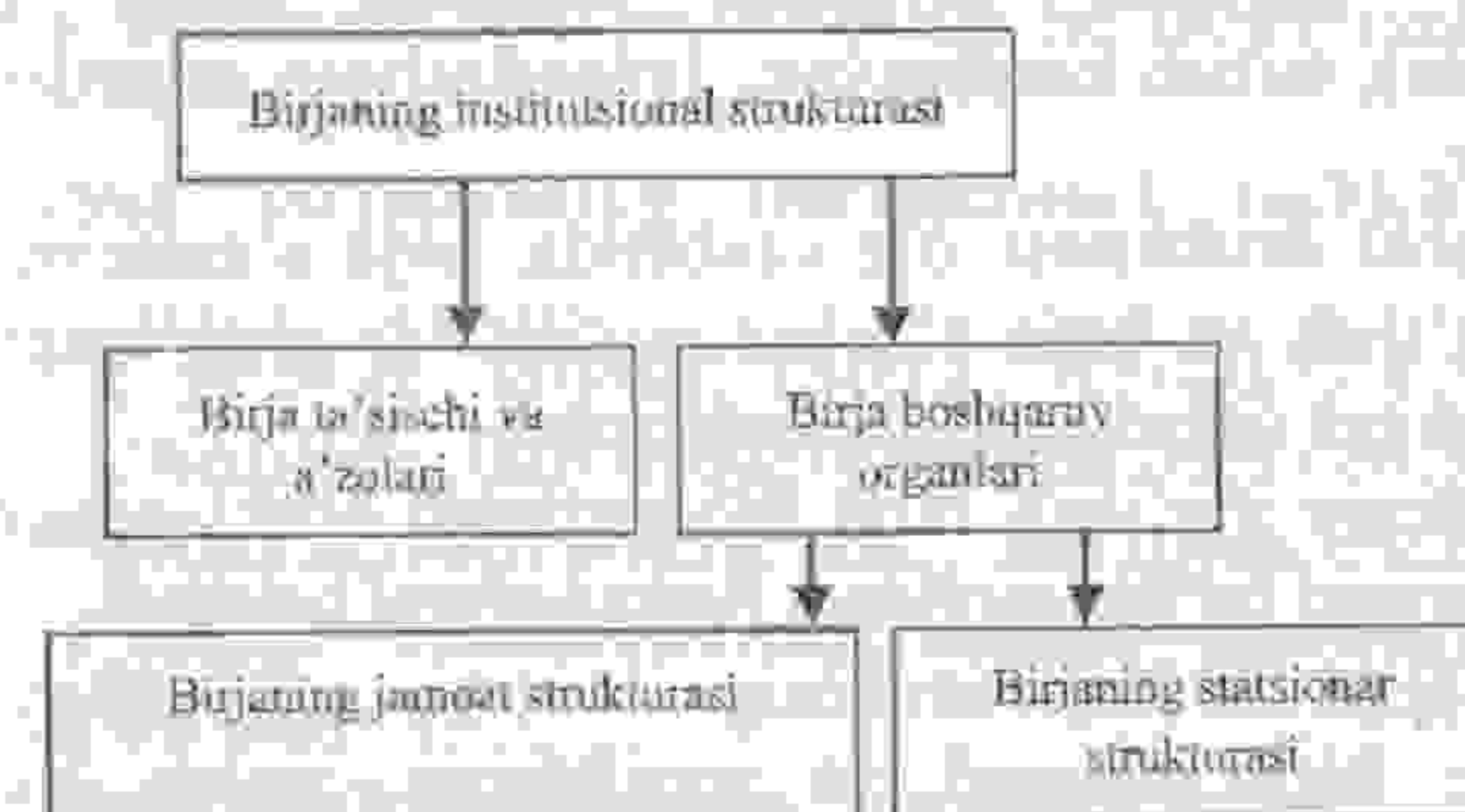
Birjada a'zolik tuzilgan bitimlardan yig'iladigan komission to'lovlardan keladigan daromadlarni ham ta'minlaydi.

Birjaga a'zolikning afzalliklari: a'zo birja boshqaruvida faol ishtirok etadi, birja faoliyati tartiblarini shakllantiradi va o'zgartirib boradi, namunaviy (tipovoy) bitimlar shartlarini o'zgartirishda ishtirok etadi, birjaga a'zo bo'lmaganlarga nisbatan ko'proq va avvalroq so'nggi axborotlarga ega bo'ladi.

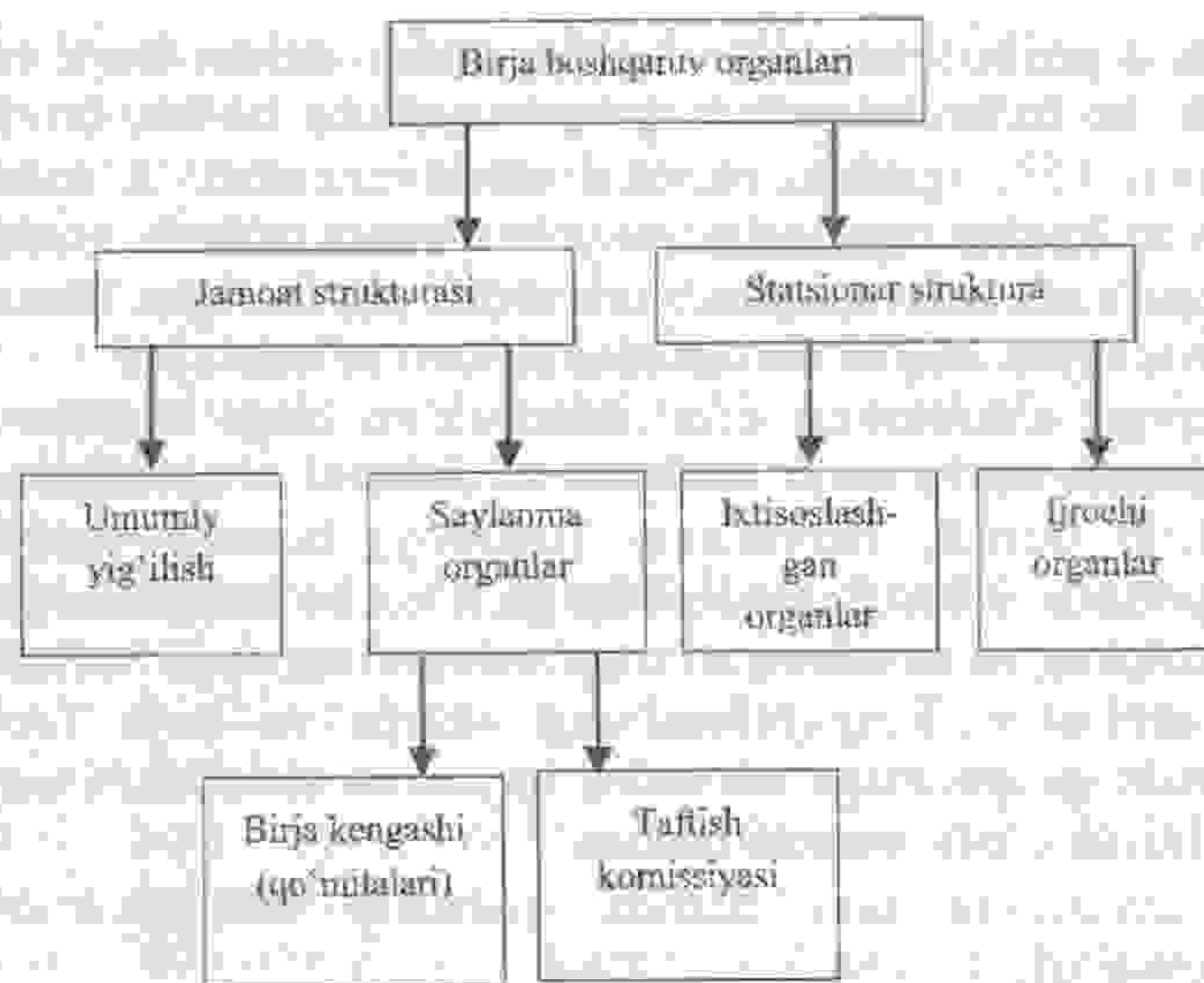
O'zbekiston Respublikasining «Birja va birja faoliyati to'g'risida»gi qonuniga muvofiq, birjani ta'sis etishda quyidagilar ishtirok etishi mumkin emas:

- davlatning oliy hamda mahalliy hokimiyatlari va boshqarmalari;
- belgilangan tartibda litsenziya olgan bank va kredit muassasalari;
- sug'urta va investitsiya kompaniyalari hamda fondlari;
- ijtimoiy, diniy va xayriya tashkilotlari hamda fondlari;
- qonunchilikka muvofiq, tijorat faoliyati yuritishi mumkin bo'lmagan jismoniy shaxslar.

Birjani boshqarish uning institutsional strukturasi bilan belgilanadi, bu struktura quyidagi chizma yordamida ifodalanishi mumkin.

1-chizma. Birjaning institutsional strukturasi.

2-chizma. Birja boshqaruv organlari.

Birja ta'rischilari qatoriga birjaning tashkilotchilari sifatida namoyon bo'ladigan institutsional guruh a'zolari kiradi. Ta'rischilar birjani tashkil qilish haqida ta'ris shartnomasini imzolaydi va dastlabki badallarni kiritadi. Ta'rischilar jismoniy shaxslar ham, yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin. Birja boshqaruv organlari: jamoat strukturasi, statsionar strukturasi, umumiy yig'ilish, saylanma organlar, birja qo'mitasi (kengashi), taftish komissiyasi, ixtisoslashgan organlar, ijrochi organlar.

Jamoat strukturasi, o'z navbatida, birja a'zolarining umumiy yig'ilish va birja a'zolari yig'ilishida shakllantiriladigan saylanadigan organlar bilan ifodalanadi.

Umumiy yig'ilish birja faoliyatining ichki qonun chiqaruvchi organi bo'lib, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- birja va birja savdosiga umumiy rahbarlikni amalga oshirish; birja maqsad va vazifalarini, uning rivojlanish strategiyasini, ichki tartib-qoidalarini belgilash; ta'ris hujjatlarini (shartnoma, nizom, savdo qoidalarini) tasdiqlash va o'zgartirish; birja qo'mitasi yoki kengashi va taftish komissiya-

sini saylash va tasdiqlash;

- ularning birlamchi tarkibi va strukturasi qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish; birja faoliyati natijalarini tasdiqlash va foydani taqsimlash; dividend to'lash tartibini, shuningdek, zararlarni qoplash shartlarini belgilash;

- birjada joylar sonini belgilash (kamaytirish yoki oshirish) va ularning a'zolari uchun kvotalar belgilash;

- birja qo'mitasining (kengashining) tovar seksiyalarini yaratish (boshqarish), yangi birja a'zolarini qabul qilish haqidagi qarorlarini tasdiqlash;

- birja qo'mitasi (kengashi) va birja personal, xarajatlar smetasini tasdiqlash.

Narxlarni kotirovkalash birja narxlarini birja qoidalarini bo'yicha ro'yxatdan o'tkazish va e'lon qilish.

Ayni vaqtda birjalar funksional axborot nuqtayi nazaridan mukammal organizm sifatida qabul qilinib, tovar bozorini har taraflama tadqiq etishga xizmat qiladi.

Tovar birjasi deganda, o'zi o'rnatgan qoidalariga asosan, avvaldan aniqlangan joy va vaqtda oshkora savdolashtirish shaklida amalga oshiruvchi, ulgurji bozorni shakllantiruvchi va birja faoliyatini muvofiqlashtirish yo'li bilan tashkil etilgan yuridik huquqiy shaxs ko'rinishidagi tashkilot tushuniladi.

Tovar birjalari amaldagi qonunlar doirasida tasdiqlanuvchi o'z filiallari va maxsus bo'linmalariga ega bo'lishi mumkin.

2. Tovar birjalarining boshqaruvni tashkil etish tajribasi

Huquqiy jihatdan birjalar barcha mamlakatda rasmiy ro'yxatdan o'tkazilgan, turli huquqiy shaklda barpo etilgan birlashmalar hisoblanadi. Ko'pincha, ular, mas'uliyati cheklangan jamiyat, o'rtoqlik hissadorlik-aksiyadorlik assotsiatsiyalari ko'rinishida bo'ladi.

Umumbirja mulkiga nisbatan birjaning hamma a'zolari mulkning teng huquqli egalari bo'lish bilan birga, o'zlari qo'shgan ulush va olinadigan daromadlarga egalik qiladi. Ular

tashkil qilgan huquqiy yoki jismoniy hamjamiyat jamoa ko'rinishida bo'lib, ulardagi alohida fuqarolar, tashkilotlar birja brokerlik to'lovlari chegirmali savdodan keladigan chegirma foydaga egalik qiladi.

Ko'pincha, birjalar korporatsiya sifatida faoliyat ko'rsatib, qaysi mamlakatda joylashgan bo'lsa, o'sha mamlakat qonunchiligi doirasida harakat qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda birjalar, ko'pincha, foyda olishga intilmay, notijorat maqomiga ega bo'lib, insonparvarlik va diniy g'oyalarga tayanib, e'tiborga molik soliq imtiyozlariga ega tashkilot sifatida maydonga chiqadi.

Birja savdo operatsiyalarini o'z funksiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq zarur hollardagina amalga oshiradi. AQSHdagi ba'zi birjalar o'z obro'-e'tiborini oshirish maqsadida yillik hisobotlarida, asosli ravishda, ko'p milliardli raqamlarni keltirsa-da, faqat ramziy 500-100 dollar atrofida sof foyda olishi mumkin. U yerda birjalarga boshqa savdo birjalarida (asosan, fond) qimmatli qog'ozlar sotib olish va sotishga ruxsat etilgan.

Albatta, yirik birjalarning notijorat maqomi ilgari yo'q edi.

Ammo keyinchalik birjalar roli va funksiyalari tushunchalari tamoman o'zgarib ketdi.

Birjalarning tijorat tashkilotlari sifatidagi faoliyati qatnashchilar tomonidan, investorlar kabi, turli kapital qo'yilmalardan daromad olish nazarda tutilar edi. Investorlarning daromadlarini oshirish yo'llari birja faoliyatining qimmatlashuvi, mijozlar uchun turli to'lov va yig'ilmalar hamda boshqalar. Bu esa, o'z navbatida, ma'lum vaqtdan keyin birja operatsiyalarining o'sishini to'xtatadi. Va shu bilan birja a'zolari savdo faoliyatidan keladigan foydalarni yo'qotadi.

Birjaning huquqiy shaxs sifatida egalik qiladigan mulklari quyidagilar hisoblanadi;

- nizom sarmoyasi sifatida birja a'zolari qatnashchilar tomonidan berilgan mulk va boshqa kiritmalar;

- birja faoliyati davomida ichki xodimlar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar qiymati;

- qatnashchi a'zolarning yillik badallari, birja operatsiyalaridan tushumlar, turli xil xizmatlar uchun to'lovlar, qoidabuzarlarga solingan jarima tushumlari, xaridorlar to'lovlari;

- mulk yoki pul shaklidagi boshqa xarid tushumlari va h.k.

Odatda, birja nizom shartnomasi ma'lum miqdordagi birja sertifikatlariga bo'linadi va birjaning har bir a'zosi, kamida, bitta birjada operatsiya o'tkazish huquqini beruvchi sertifikatga ega bo'lishi kerak. Birja sertifikatlari paylari yig'indisi birjaning nizomda ko'rsatilgan asosiy sarmoyasini tashkil etadi. Tovar birjalari tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy va yordamchi funksiyalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- real tovarlarning oldi-sotdisi;

- chayqovchilik;

- xejlash;

- narxlar kотиrovkasi;

- birja tovarlariga standartlar o'rnatish;

- bir xil (tip) ko'rinishli kontraktlar varaqalarini ishlab chiqish;

- savdolashuv odatlarini hisobga olib, hakamlik – arbitrajlik funksiyasini amalga oshirish;

- birja a'zolari o'rtasidagi hisob-kitobni hisob-kitob palatalari va likvidatsion kassalar orqali amalga oshirish;

- birjaning axborot sohasidagi faoliyati va h.k.

Tovar birjalarini boshqarish har bir birjada o'ziga xos tomonlari bilan ajralib turuvchi uchta tashkilot tomonidan amalga oshiriladi: birja a'zolari (paychilar), ta'sischi umumiy yig'ilishi (birja komiteti direktorlar kengashi) va ijrochi boshqaruvchi.

Birjaning oliy organi birja ta'sischi va a'zolarining umumiy yig'ilishidir. U nizomni unga kiritilgan o'zgartirishlar bilan tasdiqlaydi. Birjaning boshqa hujjatlarini ham faqat umumiy yig'ilish tasdiqlaydi.

Birja umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqsiz birja xodimlari, taklif qilinganlar qatnashishi mumkin.

3. Tovar birjalarining tarkibiy bo'linmalari

Tovar-xomashyo birjasi respublikamizning 12 viloyatida o'z filiallariga ega bo'lib, ularga uslubiy maslahat yordamini muntazam ko'rsatib boradi.

Bevosita Respublika tovar-xomashyo birjasining tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatuvchi quyidagi qism va bo'linmalarni keltirish mumkin:

1. Toshkent shahri, Bobur ko'chasida joylashgan, metall, yog'och va qurilish materiallari bilan savdo qiluvchi maydon.

2. "Birjaservismarkaz" ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati, mijozlarga quyidagi birja xizmat turlarini ko'rsatadi:

a) yuklarni bo'xona da rasmiylashtirish;
b) yuklarni taxlash, saqlash, ortish-tushirish ishlari borasidagi xizmatlar;

v) 26 ta do'konda mayda ulgurji savdoni tashkil etish,

g) transport xizmatlari;

d) ijara xizmatlari ko'rsatish va boshqalar.

3. Birjalararo axborot-tahlil markazi tarkibida:

a) uslubiy bo'lim,

b) brokerlar tayyorlovchi, o'quv kurslari faoliyat ko'rsatadi.

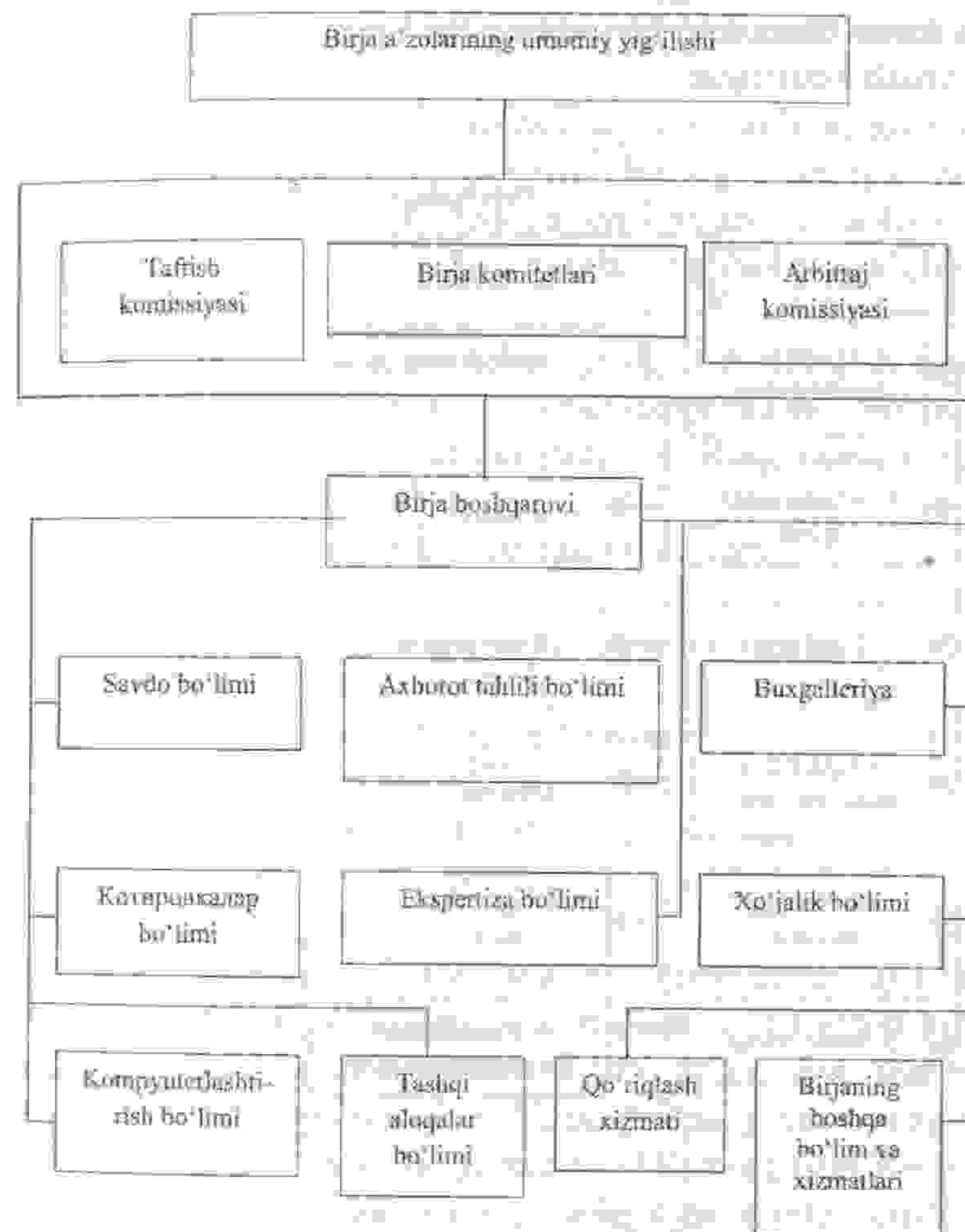
4. "O'zauksionsavdo" hosila korxonasi.

5. Xitoy Xalq Respublikasida muntazam faoliyat ko'rsatuvchi, "O'zbekyarmarkasi" qo'shma korxonasi.

Birja va birja tarkibidagi korxonalar faoliyatini muvofiqlashtirish, nazorat qilish ishlari Nizom bo'yicha tashkil etilgan Komissiya, Komitet va maxsus bo'linlar tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarni bajarish uchun xizmatchilar jadvalida 150-200 nafar xizmatchi-mutaxassislarni yollab ishlatish ko'zda tutilgan.

Quyidagi chizmada tovar birjalari boshqaruvining taxminiy tuzilmasi e'tiboringizga havola qilinaypti.

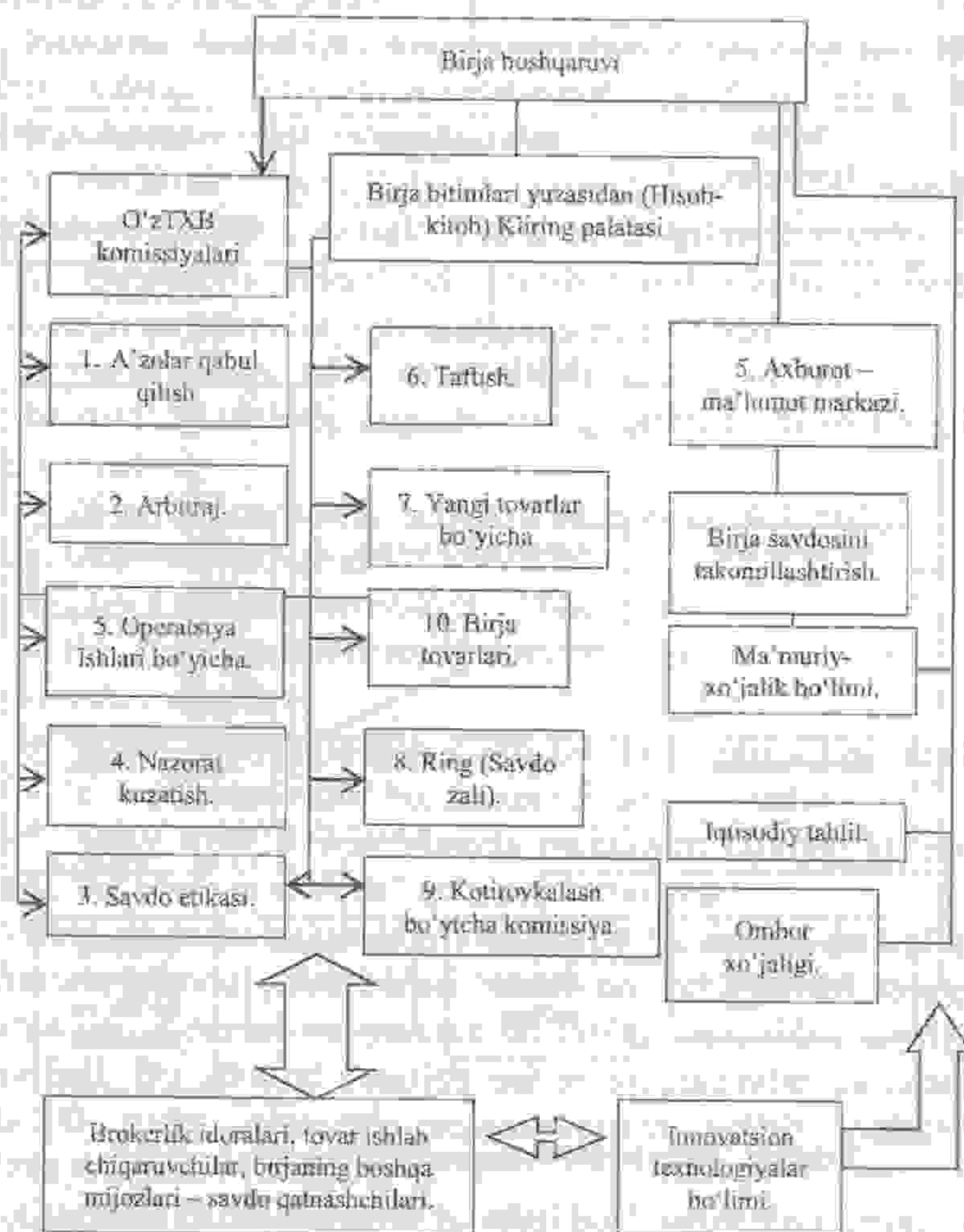
Tovar birjalari boshqaruvini tashkil etishda birja faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar hisobga olinishi zarur bo'ladi.

3-chizma. Tovar birjasi boshqaruvining taxminiy tuzilmasi.

Birja boshqaruvi tuzilmasiga(strukturasiga) ta'sir etuvchi asosiy omillar: birja joylashgan joy, faoliyat yuritilayotgan mamlakatning huquqiy muhiti, qonun va me'yoriy hujjatlarining mukammalligi, jamoatchilikning birja savdosiga munosabati, siyosiy va iqtisodiy ahvol kabi omillar.

O'zbekiston Respublikasida faoliyat yurituvchi Respublika tovar-xomashyo birjasining boshqaruv tuzilmasi quyidagi chizmada keltirilgan.

4- chizma. Respublika tovar-xomashyo birjasining boshqaruv tuzilmasi.

Tuzilmaning quyi qismida ifoda etilgan birja bo'limlari, aslida, O'zTXB da yo'q, lekin ularni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

O'tgan davr mobaynida muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib kelgan Respublika tovar-xomashyo birjasi e'tiborga loyiq iqtisodiy xo'jalik ko'rsatkichlariga erishdi. Birja faoliyatida, ayniqsa, quyidagi bo'lim va bo'linmalarning faoliyati e'tiborga loyiqdir.

Komissiyalar: 1. A'zolar qabul qilish. 2. Arbitraj. 3. Savdo etikasi. 4. Nazorat-kuzatish. 5. Operatsiya ishlari bo'yicha. 6. Taftish. 7. Yangi tovarlar bo'yicha. 8. Ring (Savdo zali). 9. Kotirovkalash bo'yicha komissiya.

1. Birjaning boshqaruv apparati bo'limlari.
2. Birja tovarlari.
3. Birja bitimlari yuzasidan Hisob-kitob palatasi.
4. Iqtisodiy tahlil.
5. Birja faoliyatini takomillashtirish.
6. Axborot-ma'lumot markazi.
7. Birja faoliyatini tashkil etish va ta'minlash.
8. Ma'muriy-xo'jalik bo'limi.
9. Ombor xo'jaligi.

Bulardan tashqari, birja tarkibiy qisimlariga quyidagi boshqaruv tarkiblari kiritilgan: 1. Birja zali. 2. Elektron-axborot tablosi. 3. Elektron hisoblash tizimi. 4. Telefon, telegraf, faksimil va radioaloqa tizimi. 5. Yirik ommaviy axborot agentliklari vakolatxonalari. 6. Birja muzeyi. Ularning ham Respublika tovar-xomashyo birjasining faoliyatini tashkil etish va boshqarishdagi o'rni va bajaradigan vazifalari belgilangan.

Qisqacha xulosalar

Tovar birjalari amaldagi qonunlar doirasida tasdiqlanuvchi o'z filiallari va maxsus bo'linmalariga ega bo'lishi mumkin.

Tovar birjalari tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy va yordamchi funksiyalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- real tovarlar oldi-sotdisi;
- chayqovchilik;
- xejlash;
- narxlar kotirovkasi;
- birja tovarlariga standartlar o'rnatish;
- bir xil ko'rinishli kotirovkalar varaqalarini ishlab chiqish;
- savdo odatlarini hisobga olib, hakamlilik - arbitrajlik funksiyasini amalga oshirish va h. k.

Birja ta'sischi-lari va a'zolarining umumiy yig'ilishi birjaning oliy organi hisoblanadi. U nizomni unga kiritilgan o'zgartirishlari bilan tasdiqlaydi. Birjaning boshqa hujjatlarini ham faqat umumiy yig'ilish tasdiqlaydi.

Birja umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqisiz birja xodimlari, taklif qilinganlar va boshqalar qatnashishi mumkin.

Birja faoliyatini tezkor boshqarish maqsadida, taxminan, 60-70 kishidan iborat boshqaruv apparati tashkil etiladi.

Nazorat savollari

1. Tovar birjalari funksiyalari va vazifalariga nimalar kiradi?
2. Tovar birjalari boshqaruv tashkilotlarini birma-bir sanab o'ting.
3. Tovar birjasining oliy organi va uning vakolatlari haqida nimalar bilasiz?
4. Tovar birjalarining tarkibiy tuzilishini ta'riflab bering.
5. O'zbekistonda tovar birjalari faoliyati qaysi hujjatlar asosida tashkil etiladi?
6. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonuni qanday vazifani bajaradi?
7. Tovar birjalarining faoliyati uchun qanday ta'sis hujjatlari zarur bo'ladi?
8. Tovar birjasining tashkiliy bo'linmalari nimalar bilan shug'ullanadi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzası. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustavor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzası. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonuni (yangi tabir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida"gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida"gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи -2003.
8. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
9. www.yarmarka.ru
10. www.uzex.com

1. Birja savdosi ishtirokchilari.
2. Birja operatsiyalari zalidagi savdo jarayoni.
3. Birjada savdolashish tartibi.

1. Birja savdosi ishtirokchilari.

Birjada asosiy faoliyat birja bitimlari tuzish uchun sharoit yaratish hisoblanadi. Birjani tashkil etish masalalarini hal etishda asosiy masala savdo bitimlarini tuzish bo'lishi zarur.

Tovar birjasi bozor iqtisodiyotining klassik instituti bo'lib, tashkiliy rasmiylashtirilgan, rasmiy narx kotirovkasi namunalari va standartlar bo'yicha bitimlar tuzish vaqti va doimiy joyiga ega bo'lgan, muntazam faoliyat ko'rsatuvchi tovarlar ulgurji bozori hisoblanadi.

Tovar birjasi - vositachilik faoliyatini tashkil qilish va oldisotdi bitimlarini amalga oshirish, ayirboshlash operatsiyalarida xizmatlar ko'rsatish, birja savdolarini muntazam o'tkazish vositasida tijorat maslahatlari berish, birja byulletenlarini chiqarish, bozor haqida axborot to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish va boshqa chora-tadbirlar bilan shug'ullanuvchi, doimiy faoliyat ko'rsatadigan tovarlar ulgurji bozori.

«Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim – O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin».¹

¹ Karimov I. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy - iqtisodiy

Birja bozor mexanizmining tarkibiy qismi; u talab va taklif real nisbatini aniqlaydi, muvozanatli narxlarni shakllantiradi va ularga ulgurji bozorni yo'naltiradi, tovar massasini tovar muomalasi sohasiga jalb etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, birja xejlash orqali narxni barqarorlashtirish vositasi, narxlar farqida tijorat chayqovlari vositasi va shu asosda investitsiyalashning jalb etuvchan sohasi hisoblanadi.

Tovar birjalarida savdo bitimlari operatsion zalida yoki "birja ringi" deb ataluvchi maydonchada olib boriladi. Birja operatsiyalari zaliga birjada operatsiyalar huquqiga ega bo'lgan mutaxassislarigina kiritiladi.

Birja savdosida operatsiyalar zaliga faqat savdo qatnashchilari kiritiladi. Ularda birja ish tajribasiga ega, shu ishga maxsus yollab olingan xodimlar va birja komitetlari vakillaridan iborat kishilar bo'lishi mumkin. Ular, o'z navbatida, brokerlar, diler-dallol, treyderlar, klerk va maklerlardan iborat. Bulardan tashqari, operatsiyalar zaliga birja xodimlari, bosh ijrochi rais, boshqaruv raisi, birja kengashining mas'ul a'zosi va davlat komissari hamda birja kengashi tomonidan ruxsat etilgan boshqa kishilar kiritilishi mumkin.

Birja vositachisi o'z doimiy mijozlarini shakllantirish uchun harakat qilib, ularning manfaatlari uchun birjada tovarlar sotib oladi, sotadi yoki almashtiradi. Birja vositachisi doimiy mijoz bo'lmagan korxona va tashkilotlar uchun ham savdo bitimi tuzishi mumkin.

Birjada tovarlarni sotish, sotib olish yoki ularni boshqa tovarlar bilan almashtirish operatsiyalari faqat birja vositachilari tomonidangina amalga oshiriladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- Brokerlar o'z xizmatlari uchun chegirma haq oluvchi birja a'zolari bo'lib, ular mijozlar buyurtmalari bo'yicha tovar sotish va xarid qilish bo'yicha savdo kontraktlarini tuzadi.

rivojlanishi yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bog'liqlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T. O'zbekiston, 2011. – 48 b.

- Dallof yoki diler, o'z hisobi yoki o'z nomidan birja vositachisiga olib boruvchi birja a'zosi. Ular birjada o'z joylariga ega bo'lib kotirovka ishlarini amalga oshiradi. Ularning daromadlari sotib olish va sotish narxlarini tafovutidan hamda valyuta va qimmatli qog'ozlar kurslarining o'zgarishidan iboratdir.

- Treyderlar birja a'zolari bo'lib, o'zlari uchun savdo qiladi.

- Maklerlar (jobberlar) brokerlardan farqli o'laroq, faqat o'z hisobidan va faqat o'zi uchun tovar sotadi, sotib oladi. Birjada savdoni boshqarib boruvchi xizmatchi ham, "makler" deb ataladi.

- Klerklar - birja zalida turli majburiyatlarni bajarib yuruvchi xizmatchilar.

Butun savdo bitimi birja zalida amalga oshiriladi. Birja zaliga hamma ishtirokchilar sig'ishi kerak. Xorijiy birjalar operatsiyalar zaliga 2-3 ming kishi bemalol sig'adigan bo'lib, har bir savdo qatnashchisi uchun qulay ish sharoiti yaratilgan. U kabina yoki seksiyalarga bo'lingan bo'ladi.

Dunyoning ko'pchilik birjalarida birja savdosi bir necha tovarlar bilan bir vaqtda turli seksiyalarda birdaniga olib boriladi. Bitimlar imzolash uchun har bir seksiyaga katta zal sahnidan pastroq bo'lgan, nisbatan kichik maydoncha ajratiladi.

Birjaning har bir qatnashchisi uchun bir xil imkoniyat yaratilgan. Shuning uchun ham ko'pgina xorijiy birjalar zallari amfiteatr yoki sirk sahnasiga juda o'xshash bo'lib, savdo qatnashchilari bir-birlarini va operatsiya olib boruvchi boshqaruvchini yaxshi ko'rishi, bir-birlarining imo-ishorali harakatlarini yaxshi tushunishi zarur. Rossiyadagi Chelyabinsk universal birjasi - yuqoridagi talablarga javob beruvchi birjalardan biri. Birja halqasining markazi va chekkalarida biroz balandlikda birja xodimlari va birja faoliyatini olib boruvchilar bitimlar imzolaydi. Nufuzli firma vakili bo'lgan broker, odatda, birja chuqurchasining balandroq bosqichini egallaydi. Uning qo'lida ko'pgina buyurtmalar bo'lib, uni hamma savdogarlar va u hammani ko'rib turishi kerak bo'ladi.

Bundan tashqari yaxshi joy firma vakili bilan doimo aloqada bo'lib turishni ta'minlaydi.

Treyderlar joyi chuqurlikning eng past yoki pastki bosqichlari hisoblanadi.

Chuqurlikda broker va treyderlar orasida faqat narx hisobini olib boruvchi klerk xizmatchi bo'ladi. Unda ratsiya bo'lib, har bir aksiya narxi o'zgarishini ratsiya orqali e'lon qilishi kerak.

Yangi narx kompyuter sistemasiga kiritiladi va elektron table devorida chiqarilib savdoning borishini aks ettirib turadi. Bitim qatnashchilari hisobchi klerkka oxirgi narxni eslatib qo'yishi kerak. Aks holda, bitim bekor qilinadi.

2. Birja savdo zalidagi savdo jarayoni

Birjada savdo zalidagi savdo jarayoni mohiyatini tushuntirish uchun, birinchi navbatda, birja savdolari predmeti bo'lmish birja tovarlari haqida ikki og'iz so'z.

Jahon amaliyotida tovar birjalari faoliyati, asosan, xomashyo va qishloq xo'jalik tovarlari oldi-sotdisi bilan cheklanadi.

Birja tovarlari, qoidaga ko'ra, bu - xomashyo, mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayoni boshlanishiga aloqador. Shu sababli ular ko'p jihatdan ulardan olinadigan tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari hajmi va sifati bo'yicha bir xillashtirilgan, qat'iy belgilangan, oson muayyanlashtiriladigan, barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy mahsulotdir. Ular muomala urfidan chiqib qolmasligi va ma'naviy eskirmasligi lozim. Aksincha, bu birja tovari birjaga yetkazib berilmasligi mumkinligini anglatadi. Sotuvchi kim, tovar qaysi partiyadan olingan, muddatli bitimni amalga oshirish uchun nima zarur - xaridorga buning farqi bo'lmisligi lozim. Eng mashhur birja tovarlari: neft va neft mahsulotlari, rangli va qimmatbaho metallar, yog'och, paxta, kauchuk, kofe, shakar, don. Bitta tovarning o'zi bir mamlakatda birja tovari bo'lishi, boshqa mamlakatda esa bo'lmisligi mumkin.

Ularning soni va assortimenti doim o'zgarib turadi. Agar XIX asr oxirlarida bu qatorga 200 tagacha tovar kirgan bo'lsa, hozirgi kunda ularning soni 60-65 tagacha kamaygan, shundan faqat 45 tasi birjada muomalada bo'ladi. U yoki bu tovarni tanlash nima bilan asoslanadi? Tovar belgilangan sifatlar yig'indisiga ega bo'lishi lozim.

Birja tovarlariga talablar:

1. Tovar ommaviy bo'lishi va katta hajmda chiqarilishi lozim (ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar soni katta). Bu talab va taklifni aniqlashga imkon beradi. Muvozanatli narx o'rnatiladi. Yagona ishlab chiqaruvchining ijro etish usuli bo'yicha o'ziga xos mahsulotlari birja savdosi obyekti bo'la olmaydi.

2. Sifat, saqlash shartlari, transport vositasida tashish va o'lchash bo'yicha talablar. Bu tovarni namunalar yoki texnik tavsiflar bo'yicha ko'rib chiqmasdan sotish mumkin bo'lishi uchun oson standartlashtiriladigan bo'lishi lozim. Birja ishi amaliyotida standartlashtirish asl birja tovarining belgisini tashkil qiladi.

3. Oldi-sotdi uchun taklif etiladigan tovar soni. Tovar birjada qat'iy belgilangan miqdorda sotiladi va sotib olinadi. Bu hajmlar birja birliklari, partiya, lot deb ataladi va transport vositalari sig'imiga, joyi, hajmi va vazniga mos keladi. Partiya yoki lot birja birligiga karra bo'lishi lozim.

Birjada muomalada bo'ladigan barcha tovarlarni, shartli ravishda, ikki guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhni qishloq xo'jalik mahsulotlari tashkil qiladi, bu yerda moy olinadigan ekinlarning ulushi katta. Xuddi shu guruhga don ekinlari, chorva mahsulotlari, shakar, kofe, kakao, yog'och materiallari kiradi.

Ikkinchi guruhga sanoat xomashyosi va uni qayta ishlash mahsulotlari kiradi. Bu yerga energiya vositalari, qimmatbaho va rangli metallar kiradi.

Ta'kidlab o'tish joizki, tovar birjasiga oddiy tovarlarga shartnomalar bilan bir qatorda, qimmatli qog'ozlarga shartno-

malar, jumladan, davlat obligatsiyalari, aksiyadorlik banklari-ning aksiyalari, ishlab chiqarish aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari, depozitli bank sertifikatlari ham kiradi.

Birja tovari sifat bo'yicha ham, son bo'yicha ham standartlashtiriladi. Sotilishi lozim bo'lgan minimal miqdor birja birligi deb ataladi. U qoidaga ko'ra, bitta transport vositasi yoki o'rin-ning sig'imiga mos keladi. Tovar yetkazib berishning amaldagi sig'imi standart ko'rsatkichi lot, ya'ni birlikka karra bo'lgan, belgilangan tovar miqdori hisoblanadi (masalan, ming birlik yoki tonna, yoki 100 o'ram va h.k.).

Birja yetkazib berish vaqti va joyi aniqlanib, standart talablariga muvofiq guruhlanadi, ya'ni joy o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha bir xillashtiradi yoki, boshqacha qilib aytganda, bi-ron-bir belgi asosida belgilanadi. Vaqtni bir xillashtirish tovar faqat pozitsiya deb nomlangan, belgilangan vaqt oralig'ida yetkazib beriladi. Har bir tovarga o'zining yetkazib berish davri xos. Xususan, qishloq xo'jalik mahsulotlari bozorida yetkazib berish davri ishlab chiqarishning mavsumiyligi bilan belgilanadi.

Yetkazib berish joyini bir xillashtirish ombor va elevatorlar mos keluvchi ro'yxat bilan belgilanadi. Ba'zida tovarni temiryo'l stansiyasiga vagonlarda keltirishga ruxsat beriladi. Bir xillashtirish tovarlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun zarur. Birja yoki uning vakolatlangan firmasi sotuvchiga ombor guvohnomasi – varrant beradi. Sotuvchi uni xaridorga chekka almashtiradi.

Xorijiy birjalar elektron tablo devorlarida faqat bittin narxlarini aks ettiribgina qolmay, birjadagi boshqa mollar, boshqa tovar, valyuta va fond birjalaridagi ma'lumotlar, hatto narx harakatlari ta'sir etuvchi ob-havo, tovar o'ttirilishi, siyosiy ahvol voqealari va boshqalar haqidagi ma'lumotlar ham berib boriladi. Brokerlar, odatda, savdo zaliga savdo boshlanishiga 30 daqiqa qolganda yig'iladi. Ulardan har birining qo'lida savdodagi tovarlar ro'yxati, narxi, buyurtma hajmi, idora yoki ombor joylashgan joy, tovar yetkazib berish

haqidagi ma'humotlar yozilgan maxsus varaqalar bo'ladi. Har bir tovar seksiyasida uch marotaba bong urilib savdo boshlanganligi e'lon qilinadi.

Birja savdosi oshkora tashkil etiladi. Takliflarni oxirgi ma'qullagan savdo qatnashchisi, birjada savdo bitimi tomoni hisoblanadi, ya'ni taklif talab narxi bilan mos kelganini, tovar esa sotilganini bildiradi.

Forvard va qo'shimcha shartlar bilan tuziladigan bitimlar tomonlar kelishuvi asosida amalga oshiriladi.

3. Birjada savdolashish jarayoni

Savdo seksiyasida savdoni birja makleri olib boradi. Avval tez sotilishi kerak bo'lgan real mavjud tovarlar bilan ish boshlanadi. Keyin esa takliflar bo'yicha forvard (ya'ni hisob-kitoblari bitim kuni emas, biroz vaqt o'tgandan keyin va boshqa shartlar bilan) operatsiyalari bo'yicha bitimlar tuziladi. Har bir seksiyada savdo quyidagi tartibda olib boriladi. Dastavval, makler ushbu birja kunida savdoga qo'yilgan barcha tovarlar ro'yxatini o'qiydi. Makler ro'yxatni o'qiyotgan paytda bitim uchun zarur tovarlar topgan brokerlar qo'llaridagi guvohnomalarini baland ko'taradi. Makler darhol tovarni sotuvga chiqarayotgan brokerlik idora raqamini aytadi. Broker idorasi vakili harakatni tasdiqlamasa (yoki shu paytda shu yerda bo'lmasa, yoki mudrab qolsa), tovar savdodan olib tashlanadi va broker birjaga kelmaganligi uchun birjaga jarima to'laydi.

Undan so'ng makler boshqa tovar turiga o'tadi. Butun ro'yxat o'qib bo'lingach, kichik tanaffus e'lon qilinadi. Keyin bong bir marta urilgandan so'ng ishning ikkinchi qismi, brokerlar takliflari muhokamasiga o'tiladi. Har bir brokerlik taklifining muhokamasi ikki qismdan iborat bo'ladi.

Muhokamaning ikkinchi qismida seksiyaga yig'ilgan xaridor brokerlarning muqobil (qarama-qarshi) takliflari muhokama qilinadi.

Broker xaridorlar tovar xarid qilish shartlarini e'lon qiladi. (yoki tovarning bir qismini).

Bu shartlar tovar hajmi va narxi xususida bo'ladi. Agar bitim yana imzolanmasa, makler sotuvga qo'yilgan tovarlar ro'yxatining keyingi pozitsiyasi muhokamasiga o'tadi.

Nazorat savollari

1. Birja faoliyatining qatnashchilari kimlar?
2. Birja xodimlariga kimlar kiradi?
3. Birja xodimlari vazifalarini bilasizmi?
4. Birja tovari deganda nimani tushunasiz?
5. Birja savdosida ishtirok etish huquqiga kimlar ega?
6. Birja tovarlari boshqa tovar turlaridan nimalari bilan farq qiladi?
7. Standart birja tovarlari qanday tovarlar?
8. Birja zalida savdoni kim olib boradi?
9. Birja operatsion zaliga kimlar, qanday hujjat asosida kiritiladi?
10. Elektron tabloda qanday axborot aks ettiriladi?

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida"gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida"gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. - 2003.
8. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
9. www.yarmarka.ru
10. www.uzex.com

1. Birja bitimining mohiyati.
2. Birja bitimlari turlari.
3. Birjada broker xizmatining o'rni va ahamiyati.

1. Birja bitimining mohiyati

Birja savdosi deyarli har duim sotuvchi va xaridor o'rtasida bitim imzolash bilan tugaydi. Birja bitimi – birja savdosi davrida birja qatnashchilari tomonidan birja tovariga nisbatan m'yxatga olingan birja kelishuvi (shartnomasi). Birja bitimlari huquqiy, iqtisodiy tashkiliy va etik (ma'naviy) tomonlari bilan xarakterlanadi. Huquqiy (yuridik) nuqtayi nazardan bitim – fuqarolik huquq va majburiyatlarini o'rnatishga, o'zgartirishga yoki to'xtatishga qaratilgan harakat. Birja bitimi huquqiy tarafdin bitim qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini o'z ichiga oladi.

Birja bitimining tashkiliy tomoni, bitim xili va qatnashchilarini aniqlash, bitim tuzish uchun zarur bo'lgan ma'lum harakatlarni bajarish tartibini aniqlash bilan birga harakatlarni aniq hujjatda aks ettirish hamdir.

Birja bitimining iqtisodiy tomoni bitim tuzishning asosiy maqsadi (iste'molchi ehtiyojlarini qondirish, birja tovarini sotish, narx o'rnatish, foyda olish, pul qo'yish, chayqovchilik va h.k.)ni ifodalaydi.

Etika (ma'naviyat) tomondan: birja bitimlariga va birja savdosiga umumiy jamoatchilik munosabatlari, birja qonunchiligiga rioya qilinishi (an'ana, me'yor va axloq kabi tushunchalarning birja qonunida ifoda etilganligi va uning barcha birja qatnashchilari tomonidan bajarilishi).

Birja bitimlari natijasida qatnashchilar nima qilib bo'lsa ham emas, balki qabul qilingan qonun va qoidalarga amal qilgan holda, ma'lum miqdorda foyda oladi.

Tovar birjalarida tuzilgan bitimlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- bitim birja tovarining oldi-sotdi shartnoma (kontrakt) si bo'lib, unda tovar darhol yoki kelishilgan muddatda yangi egasiga yetkazib berilishi kerak;

- bitim tuzish tartibi, ro'yxatga olish va rasmiylashtirish birja haqidagi davlat qonunchiligi va birja (o'sha joyning o'zidagi) da qabul qilingan (o'rnatilgan) qoidalariga mos bo'lishi;

- birja o'z savdosida tuzilgan, ro'yxatga olingan bitimlar yuzasidan kafolat berishi;

- bitimlar birjada tuzilgan bo'lib, ma'lum qoidalar va talablarga javob berishi kerak, javob bermaydigan bitimlar birja tasarrufidan tashqarida, g'ayribirjaviy deb hisoblanadi va bunday bitimlar yuzasidan birja kafolati berilmaydi;

- birja g'ayribirjaviy bitimlar tuzayotgan birja qatnashchilariga nisbatan turli sanksiyalar qo'llashga haqlidir;

- birjada bitimlar birja hisobidan yoki birja nomidan tuzilmaydi, bitim tuzish birja qatnashchilarining, odatda, mutaxassis vositachi bo'lgan birja a'zosi – brokerlarning funksiyasi;

- birja bitimi tuzishga tayyorgarlik birjadan tashqarida bo'ladi, uni imzolash esa aniq bir savdolashuv jarayomida amalga oshiriladi.

Bitim tuzishga "imzolash" asos kontragentni ochiq olib borayotgan savdoda ushbu tovar seksiyasida makler tomonidan inobatga olingan og'zaki rozilik hisoblanadi.

Birjada ro'yxatga olingan vaqtdan boshlab bitim imzolangan hisoblanadi. Bitim imzolanayotganda tomonlar o'zaro hal qilishi zarur bo'lgan masalalar doirasida bitim tuzish shakli va tartibi kabilarni kelishib oladi.

Bitim tarkibi shartlari:

- tovarning nomlanishi (yoki nomi);
- uning sifati;
- tovar hajmi (yoki partiyasi);
- xarid qilingan tovar qiymati to'lov shakllari va narxi;
- yetkazib berish manbai, bazasi;

- tovar qabul qilinadigan joy;

• tovar yetkazib berish shartlari va bitimning bajarilish muddati.

Bitim tuzganda tovarning nomi, hajmi, sifati, narxi, ham-maga oshkora e'lon qilinishi shart, qolgan barcha bitim shartlari tijorat siri sifatida aytilmasligi ham mumkin.

Bitimlar yagona huquqiy asosga ega bo'lishi uchun har bir birja kontragentlar orasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida maxsus qoidalar ishlab chiqadi. Bular bitimlarni tayyorlash, ularni bajarish, bitimlar yuzasidan hisob-kitoblar, bitimlarning bajarilishi yuzasidan javobgarlik hamda e'tirozlar yechimi haqidagi qoidalaridir.

Shunday qilib, bitimlarning qonunchilik asosi, o'z navbatida, birja savdosidagi beandisha savdogarlikka qarshi kurash turlaridan biridir. Bitim tuzishga tayyorgarlik, odatda, birjadan tashqarida olib borilib, bitimning savdolashish jarayonida har bir birjada o'zi uchun o'rnatilgan qoida va me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Birjada savdolashuv deyarli har xil xususiyatlari bo'yicha klassifikatsiyalanadigan birja bitimlari bilan yakunlanadi.

1-jadval. Birja bitimlari tuzish shartlari

№	Xarakteristikasi	G'arb mamlakatlari birja savdosi	Rossiya
1	2	3	4
1.	Tovar turlari	qat'iy belgilangan	ma'lum tovar guruhlari bilan xohlagan tovar turlari
2.	Tovar sifati	qat'iy belgilangan	Bir bir bitimda kelishib olmadi
3.	Tovar miqdori	qat'iy belgilangan	Bitim oldidan kelishib olmadi
4.	Bitim shartlari	narxi, yetkazish muddati	narxi, yetkazish muddati, tovarga tovar ayiriboshlash
5.	Tovarni tasdiqlovchi hujjat	Oldi-sotdi kontrakti	Oldi-sotdi buyurtmasi
6.	Ma'lum vaqt va ma'lum joyda savdolashuv	Ma'lum vaqtda, ma'lum tovar, ma'lum narxda	ma'lum tovar guruhlari bilan, kelishuv narxida, istalgan vaqtda

7.	Savdo texnologiyasi	Ko'p marotaba bitim tuzish	Variantlar tanlovi asosida sotuvchi va xaridorlar o'zaro oldi-soldi sharti bo'yicha
8.	Birja savdohaslatuvi natijasi	Tovar oldi-soldi kontrakti	Tovar yetkazib berish shartnomasi

Ko'proq uchraydigan savdo obyekti ham real tovar, ham kontrakt sifatida uchraydigan bitim. Unda tovar yetkazib berish muddati, uning narxi, sifati va hajmi kelishib olinadi. Bitim imzolanayotgan paytda aynan birjada tovarning mavjud bo'lishi zaruriy shartlardan emas.

Hozirda Rossiya birjalarida, asosan, bitimlar mavjud real tovarlar yuzasidan tuzatiladi. Rossiya birjalarida omborlar yo'qligi uchun bitimning eng oddiy xili – tovarni zudlik bilan yetkazib berish usuli qo'llaniladi. Mavjud real tovarlar yuzasidan bitiladigan bitimlar bu shartnomada ko'rsatilgan shartlar bo'yicha tovar qiymati xaridor ixtiyoriga o'tayotgan paytda to'lanadi.

2. Birja bitimlarining turlari

Birja bitimlari turlari quyidagilarga bo'linadi:

1. Real (mavjud) tovarlar yuzasidan bitiladigan bitimlar.
2. Real tovarsiz bitimlar.

Real (mavjud) tovar yuzasidan bitiladigan bitimlar quyidagilarga bo'linadi:

- Real tovarlarni darhol yetkazib berish bo'yicha bitimlar.
- Forvard bitimlari, ma'lum muddatdan so'ng yetkazib berish sharti bilan.
- Barter bitimlari.
- Turli o'zaro kelishilgan shartlar bilan bitiladigan bitimlar.

Forvard bitimlari, o'z navbatida, tovon (zalog) li bitimlar va mukofotli bitimlarga bo'linadi.

Tovonli bitimlar esa xarid bitimlari va sotuv bitimlariga bo'linadi.

Oddiy bitimlar bir necha turga bo'linadi:

- Ikki yoqlama bitimlar, bitimlardan qaytish imkoniyati bor bitimlar;

- murakkab bitimlar (oddiy bitim bilan ikkiyoqlama bitimlarning qo'shilgani);

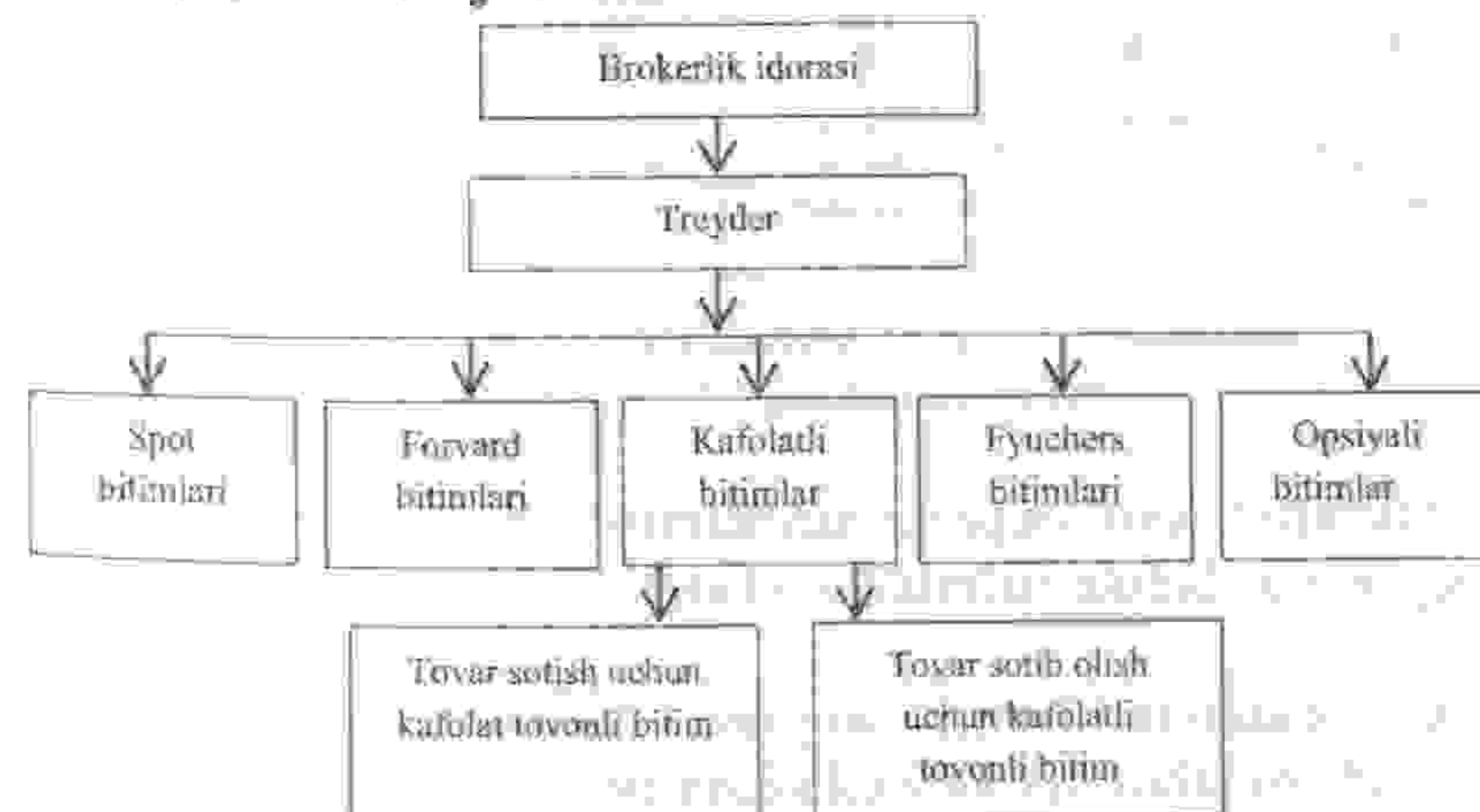
- qisqa bitimlar (hajm ko'rsatkichi ma'lum mukofot evaziga oshirilishi ko'zda tutilgan).

Oddiy bitimlar, o'z navbatida, xarid bitimlari va sotuv bitimlariga bo'linadi.

Tovon (zalog)li birja bitimlari majburiyatlarida bir kontragent ikkinchi kontragentga bitim tuzish chog'ida ikkala tomon uchun qoniqarli, ma'lum kafolati to'lov amalga oshirish ko'zda tutilgan bitimlardir.

Mukofotli bitimlarda bir kontragent ikkinchisiga maxsus majburiyatda bitim tuzish evaziga kelishilgan mukofotni to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi yoki mukofot to'lanmasa, ikkinchi tomon kontragent bitimdan butunlay voz kechishi ko'zda tutiladi.

O'zTXBda birja bitimlari turlari chizmasi¹

¹ Биржевая торговля на Узбекской республиканской товарно-сырьевой бирже. Ташкент, 2006. стр 147.

- Spot bitimi – darhol yetkazib berish sharti bilan bitiladigan birja bitimlari.

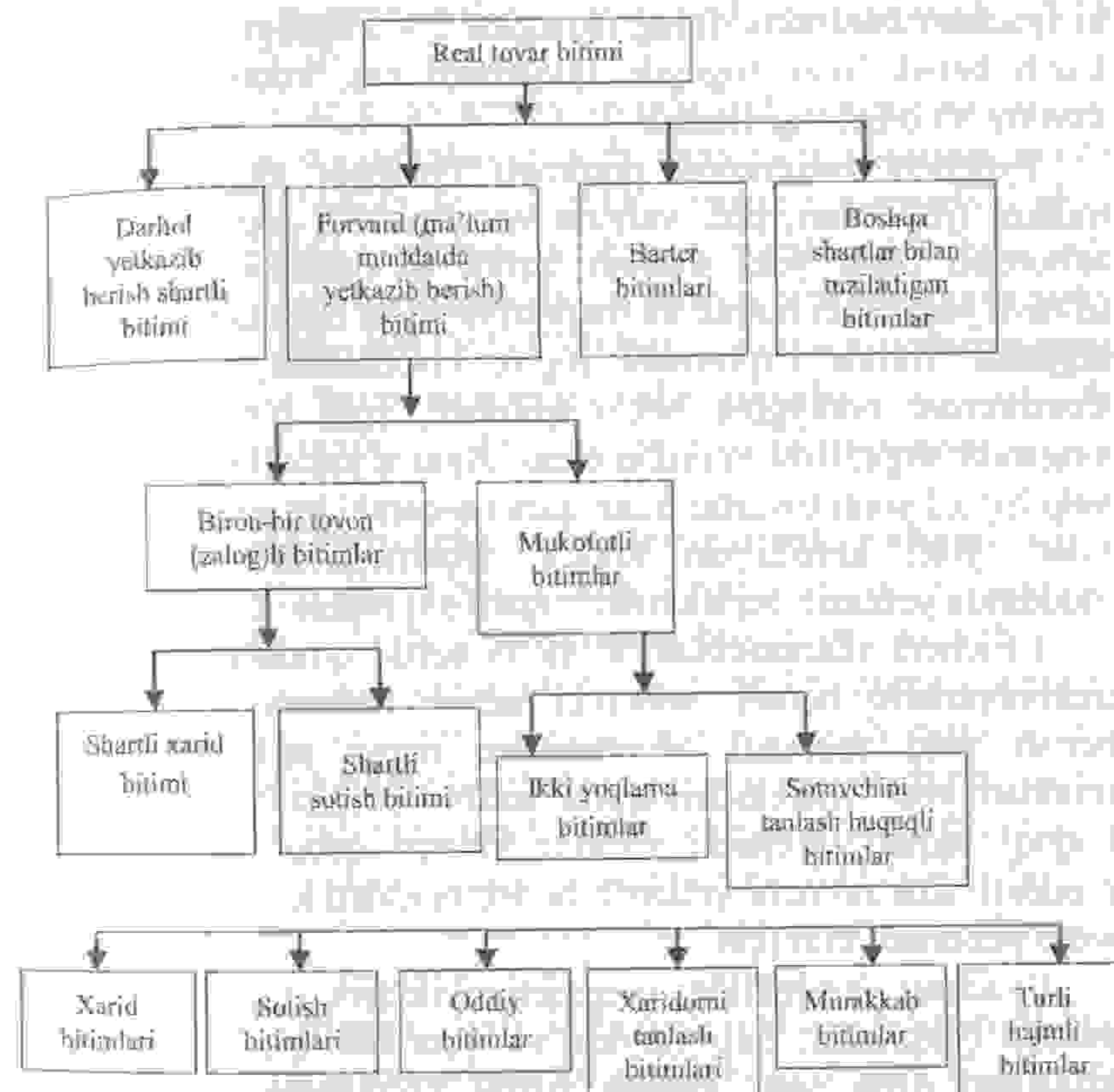
- Forward – real tovarning oldi-sotda bitimi bo'lib, tovar ma'lum muddat ichida xaridorga yetkaziladi.

- Fyuchers bitimi – tovarni kelajakda yetkazib berish huquqli oldi-sotdi standart kontrakti- majburiyati.

- Opsiyali bitim – kelajakda yetkazib berish huquqli yoki tovarni ma'lum narxlarda sotish yoki tovarni yetkazib berish kontrakti.

- Kafolati bitimlar-birja bitimlari bajarilishini kafolatlash uchun biron-bir tovon beriladigan bitim bo'lib, u, o'z navbatida, yana 2 xil sotish va sotib olish bitimlariga bo'linadi.

Bulardan tashqari, O'zTXB da birja savdolarining samaradorligini oshirish, respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan xo'jalik subyektlariga amaliy yordam ko'rsatish maqsadida birja savdolari oldi-sotdi bitimlarini turli shartnoma (kontrakt) ko'rinishida ham rasmiylashtirish mumkin.

5 - chizma. An'anaviy usulda savdolar olib boruvchi birjalarda real tovar bilan tuziladigan bitimlar turlari.

Sanab o'tilgan birja bitimlaridan tashqari tovar birjalarida bitiladigan bitimlar orasida fyuchers bitimlari alohida e'tiborga loyiq.

Bu bitimning mohiyati, tovar yoki xizmat bitimida ko'rsatilgan muddatda, odatda, bir necha kundan bir necha oy, hatto, yil davomida yetkazib berish sharti bilan tuzilishidir. Lekin fyuchers bitimi biroz murakkab tushuncha bo'lib, odatda, tovarning iste'mol qiymati emas, almashtirish qiymatining ahamiyati katta bo'lib, tovar yetkazib berish birja savdosi qatnashchisini qiziqitirmaydi, faqat narxlar farqigina qiziqtiradi. Chun-

ki fyuchers kontraktlarining faqatgina 2 – 3 foizigina tovar yetkazib berish bilan tugaydi, qolganlari esa, kontraktlarni almashtirish bilan tugallanadi.

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda, bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmaydi. Fyuchers shartnomasi oddiygina bekor qilinishi, yoki birja tili bilan aytganda, tugatilishi mumkin emas. Agar u yakunlangan bo'lsa, yoki bir xil sonli tovarlar bilan qarama-qarshi bitim tuzish yo'li bilan, yoki kelishilgan tovarni shartnomada ko'rsatilgan muddatda yetkazib berish bilan tugatilishi mumkin.

Fyuchers shartnomalar bo'yicha savdo qoidalarini quyidagi imkoniyatlarni beradi: sotuvchi uchun mahsulotni yetkazib berish yoki muddatli shartnomani tovar yetkazib berish muddati yetib kelmasdan qayta sotib olishdan birini tanlash huquqi saqlab qolinadi; xaridor tovarni qabul qilishi yoki muddatli shartnomani yetkazib berish muddati kelmasdan turib sotib yuborishi mumkin.

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda, bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmaydi.

Barcha fyuchers operatsiyalarida tomonlarning narxga nisbatan to'liq erkinligi, tovarni yetkazib berish muddatini tanlashga nisbatan esa cheklangan erkinligi saqlab qolingan. Qolgan barcha shartlar qat'iy tartibga solingan bo'lib, bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning xohish-istaklariga bog'liq emas. Shu munosabat bilan fyuchers birjasi ba'zida xaridor va sotuvchi shartnomaning istalgan shartini o'zaro kelishib olishi mumkin bo'lgan tovarlar bozoridan (iste'mol va almashinish qiymati yig'indisi hamda birligi) farqli ravishda, «narx bozori» (ya'ni almashlash bahosi) deb ham atadi. Real tovarli bitimlardan soxta tovarlar bilan bitimlarga tomon rivojlanish esa real

qiymatli pul muomalasidan qog'oz pul muomalasiga o'tish bilan taqqoslanadi.

Birja faoliyatida an'anaviy usulda olib borish ancha mashqatli va ko'p vaqt talab qiluvchi jarayondir, ularni osonlashtirish va vaqt bobida tejamkorlikka erishish maqsadida O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasida muntazam tadqiqotlar olib borilishi natijasida zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda. Ulardan biri O'zRTXB birja savdo sessiyalari yagona elektron savdo tizimida amalga oshirilmoqda. Birja tizimida ko'rgazmali yarmarka savdosi ham amalga oshirilmoqda.

3. Birjada brokerlik xizmatining o'rnini va ahamiyati

O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati haqida"gi qonunida belgilanishicha, brokerlik faoliyati birja vositachiligi faoliyatining muhim qismi bo'lib, uning mazmuni: mijoz hisobidan va nomidan birja bitimlari tuzish; birja vositachisi nomidan va mijoz hisobidan; mijoz nomidan, birja vositachisi hisobidan bitimlar tuzish huquqiga ega birja xizmatchisi.

Brokerlik firmalari xususiy tadbirkorlik korxonalari bo'lib, mas'uliyati cheklangan jamiyat, hamkor korxona, shaxsiy-xususiy korxonalar shaklida bo'lishi mumkin.

Brokerlik firmalari yuridik (huquqiy) shaxs maqomiga ega bo'lmazligi, biron-bir korxona, tashkilotning tarkibiy qismi bo'lishi ham mumkinligi Rossiya Federatsiyasining "Tovar birjalari haqida"gi qonunida e'tirof etilgan.

Odatda, brokerlik xizmatlari faoliyatlari quyidagi funksiyalarni bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi:

1. Birjada buyurtmachi buyurtmasi bo'yicha birja bitimlari bitishda birja vositachiligini amalga oshirish (faqat yetarli darajadagi malakaga egaligi haqidagi guvohnomasi va attestati mavjudligida).

2. Birjadan tashqaridagi vositachilik, ya'ni birjadan tashqarida tuzilayotgan oldi-sotdi shartnoma-bitimlarida vositachilik qilish.

3. Birja va marketing faoliyatlari yuzasidan turli maslahatlar berish, zarur tijorat axborotini yig'ish.

4. Tuzilgan bitimlar bo'yicha zarur hujjatlarni rasmiylashtirish.

5. O'zbekiston Respublikasi amaliy qonunlari va me'yoriy hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa funksiyalarni bajarish imkoniyatiga egadir.

Birja faoliyatida brokerlik xizmatidan foydalanish mijozlarga quyidagi imtiyozlarni beradi:

1. O'z shaxsiy xarajatlarini oshirmay turib, savdo operatsiyalari hajmining sezilarli darajada o'sishiga erishish.

2. Yuqori malakali savdo personali xizmatidan foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi.

3. Savdo operatsiyalariga brokerlik firmalari xizmatini jalb etish, xizmat xarajatlarini savdo hajmidan ma'lum foiz miqdorida hisoblash imkoniyatini beradi.

Brokerlik firmalar xizmatining ahamiyati, ayniqsa, fond birjalarida kattadir.

1. Mijozlar aksiyalar sotib olish chogida, shubhali shaxslar xizmatidan foydalanib, betayin-beqaror narxlarda emas, balki shu kungi savdolarida shakllangan narxlarda aksiyalar xarid qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Korxonalar, fuqarolarning bo'sh yotgan jamg'arma pul mablag'larini qimmatli qog'ozlar bozoriga faol jalb qilish evaziga milliy iqtisodni rivojlantirish imkoniyatlarini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Bitim tuzishga "imzolash" asos kontragentni ochiq olib borayotgan savdoda ushbu tovar seksiyasi makleri tomonidan inobatga olingan og'zaki rozilikning isbotidir.

Birja bitimlari turlari quyidagilarga bo'linadi:

1 Real (mavjud) tovarlar yuzasidan tuziladigan bitimlar.

2 Real tovarsiz bitimlar.

Real (mavjud) tovar yuzasidan bitiladigan bitimlar quyidagilarga bo'linadi:

Real tovarlarni darhol yetkazib berish bo'yicha bitimlar.

Forvard bitimlari, ma'lum muddatdan so'ng yetkazib berish sharti bilan.

Barter bitimlari.

Turli o'zaro kelishilgan shartlar bilan tuziladigan bitimlar.

Forvard bitimlari, o'z navbatida, tovon (zalog) li bitimlar va mukofotli bitimlarga bo'linadi.

Tovonli bitimlar esa, xarid bitimlari va sotuv bitimlariga bo'linadi.

Mukofotli bitimlar quyidagi turlarga bo'linadi:

- oddiy bitimlar;

- ikkiyoqlama bitimlar;

- murakkab bitimlar;

- qisqa bitimlar.

Nazorat savollari

1. "Birja bitimi" deganda nima tushuniladi?
2. Bitimlarning amalda qanday xillari mavjud?
3. Bitimning mohiyati nimadan iborat?
4. Opsionlar nima uchun kerak?
5. Bitimni ro'yxatga olish qanday amalga oshiriladi?
6. Birja bitimi natijasida mulkiy munosabatlar o'zgarami?
7. Birja bitimlarining qaysi turlari O'zbekiston respublika tovar-xomashyo birjasida qo'llaniladi?
8. Birja savdosi elektron tizimining joriy etilishi mijozlar uchun qanday imkoniyatlar beradi?
9. Birja bitimlarining barter usuli qachon va qanday shartlar asosida qo'llanilishi maqsadga muvofiq?
10. Brokerlik xizmatining mohiyati nimada?

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com

1. Fyuchers birjaning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Funktsional mexanizmlar.
3. Fyuchers bozori.

1. Fyuchers birjaning o'ziga xos xususiyatlari.

Faqat fyuchers kontraktlar asosida birja faoliyatining olib borilishi "fyuchers birja" deyiladi. Bunday birjalar XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Fyuchers birjalarning paydo bo'lishi muomala xarajatlarini kamaytirish, sarmoya aylanishida narxlarning noxush tebranishining oldini olish, noqulay konyunktura oqibatida zarur bo'ladigan zaxira (rezerv) sarmoyasi miqdorini kamaytirish va pul ko'rinishidagi sarmoya qo'yilmalarini qaytarib olish imkoniyatlarini oshirish bilan bog'liq.

Fyuchers birja savdosi real mavjud tovarlar birjasidan quyidagilar bilan farq qiladi: bitimlarning fiktiv (tovarsiz) xarakteri, faqat 1-2 % bitimlar tovar yetkazib berish bilan yakunlanadi, qolganlarida narxlar tafovuti to'lanadi, xolos, real mavjud tovar bozori bilan, xejlash bilangina bog'liqlik, tovar narxi va yetkazib berish muddatidan tashqari kontrakt shartlarining to'la unifikatsiyalanganligi, kontrakt sotuvchi va xaridor o'rtasida emas, balki hisob palatasida ro'yxatdan o'tkazilganligi uchun fyuchers bitimlar tovarlarsiz tuzilib, ham real tovar, ham valyuta, ham aksiya indeksleri, ham foiz stavkalari yuzasidan bo'lishi mumkin.

Butun jahon fyuchers birjalaridagi operatsiyalar hajmi 20 trln dollardan oshadi. Fyuchers birjalar baholarni aniqlash, axborotning oqimini oshirish, kontrakt shartlarini bajara olmaslik xavfini bartaraf qilish, kontrakt shartlarini bajarish samaradorligi, bajarish imkoniyatlarini oshirish kabi funksiyalarni bajaradi.

Shartnoma majburiyatlarini bajara olmaslik xavfi fyuchers birjaning fyuchers kontraktlar va fyuchers savdo rivojlanishi-ning asosiy sababi bo'ldi.

Odatda, kontrakt shartlarini bajara olmaslik xavfini bartaraf etish bozor qatnashchilari zimmasidan shartlarni bajara oladigan qatnashchilar zimmasiga ko'chirib yuklaydi.

Masalan: narx tebranishi natijasidagi xavfdan xejlar fyuchers kontraktlar vositasida foydalanib chayqovchilardak o'z zimmalariga olib, narx ko'tarilganda foyda olish umidida bo'ladi. Demak, bir taraf uchun noxush bo'lgan vaziyat boshqa taraf uchun cheksiz imkoniyatlar ochishi mumkin.

Narxlardagi tebranma xavf, kundalik hayotda bir kimsa xohlaydimi, yo'qmi mavjud. Muammo bu masalaga kimning qanday yondashishida. Fyuchers birja aynan shunday mexanizmini ishlab chiqadi.

Narxlarni aniqlash. Fyuchers narxlar fyuchers bitimlar bo'yicha birja narxlaridir, ya'ni fyuchers kontraktlari muddati davomidagi kontrakt asosidagi narx.

2. Fyuchers birjaning funksional mexanizmlari

Fyuchers bozor minglab narx baland-pastligiga qarab sotuvchi va xaridor qatnashchilarni o'z ichiga oladi. Albatta, sotuvga qo'yilgan hamma tovarlar bo'yicha narx dinamikasini ko'rsatuvchi obro'li bujratlar bo'ladi. Masala shundaki, fyuchers bozorining har bir qatnashchisi o'z fikrini (narx borasidagi) oltin hisobidagi naqd pul bilan ta'minlaydi. Agar narxlar dinamikasi haqidagi ma'lumotlarda xabarsiz qolgan bozor qatnashchilari o'yindan chiqsa, (kontraktdagi tovarlarni sotib yuborsa), bundan zarur ma'lumotlarga ega bozor qatnashchilari o'zlari uchun foyda ko'rish maqsadida foydalanadi. Fyuchers bozorining o'ziga xos xususiyatlaridan biri xejlash operatsiyalarining mavjudligidir.

Xejlash, mavjud tovarlar bozoridagi narx (tavakkalchiligi) qaltisliklarida bahoning tushib ketishining oldini olish

maqsadida fyuchers bozordan foydalanishga asoslangan harakatning ifodasidir.

Buning mohiyati shundan iboratki, fyuchers birjada tuzilgan bitim ayni shu tovar yuzasidan mavjud tovar birjasida bitiladigan bitimning "debocha - boshlanishi" yoki o'rnini bosuvchi bitim. Masalan: savdogar - tijoratchi birjada neft xarid qildi va uni qayta sotish maqsadida payt poylab turibdi. Mavjud tovarni joriy narxda zudlik bilan yetkazib berish sharti bilan sotishni xohlamay, xarid qilingan neft yuzasidan fyuchers kontraktini sotadi. Keyin neft sotilsa, agar mavjud tovar bozorida narx tushsa, fyuchers kontrakt sotib olgan tijoratchi shaxs zarar ko'radi, lekin fyuchers kontrakt sotgan shaxs narxlar tafovuti miqdorida foyda ko'rish mumkin. Agar mavjud tovarlar bozorida narx ko'tarilsa, teskari natija vujudga kelishi muqarrar. Fyuchers kontraktlar qayta-qayta sotiladi va sotib olinadi, ko'rinib turibdiki, bir bozordagi zarar boshqa bozordagi foyda bilan to'ldiriladi va shu tariqa narxlarning noqulay tebranishi oqibatlarini yumshatiladi.

Xejlashdan mavjud tovarlar bozoridagi bitilajak bitimlardagi narxlarni aniqlash, bir maromda ushlab turish uchun ham foydalaniladi. Masalan, xomashyo iste'molchisi oktabr oyida kerak bo'ladigan xomashyoni oktabr oyida narx ko'tarilib ketishidan qo'rqib, oldindan oktabr oyida yetkazib berilishi mo'ljallangan fyuchers kontraktini sotib oladi. Keyin mavjud tovar sotib olayotganda fyuchers kontrakti yo'q qilinadi, agar bazis narx o'zgarmay qolsa, mo'ljallangan narx darajasi saqlanib qoladi.

Bajarilish texnikasi bo'yicha ikki xil xejlash mavjud:

1. Qisqa xejlash - fyuchers kontraktlarini sotish.
2. Uzun xejlash - fyuchers kontraktlarni sotib olish.

Har qanday xejlash bitimi ikki bo'g'indan iboratdir, birinchi bo'g'inda fyuchers kontrakti bo'yicha pozitsiya ochiladi, ikkinchi bo'g'inda teskari bitim bilan shu pozitsiya (ma'lum tovar yetkazib berish majburiyati) yopiladi.

Klassik xejlash kontraktlarida xejlashning birinchi va ikkinchi bo'g'in pozitsiyalari bitta tovar yuzasidan bo'lgan, ham miqdor, ham muddat ko'rsatkichlari bir xil bo'lishi ko'zda tutilar edi.

Fyuchers narxlarning doimiy tebranib turishi – real fakt. Alhol, bu tebranishlar bozor qatnashchilarining doimiy o'zgarib turuvchi ma'lumotlari tabiiy natijasidagi nuqtayi nafari muhim bo'lib, fyuchers bozorining ushbu axborot oqimidagi sezgirlk ko'rsatkichidir.

3. Fyuchers bozori

Fyuchers bozori haqida fikr yuritadigan bo'lsak, birinchi navbatda, kontrakt shartlarini bajara olish va samaradorlikka diqqat-e'tiborni qaratishimiz lozim bo'dadi. Fyuchers birjalari eng samarador va kontrakt shartlari doimo bajariladigan bozordir. Samaradorlik fyuchers bitimlarning soddaligi va tezligida. Fyuchers birja brokerlik firmasida hisob raqami va telefoni bor kishi uchun juda oson ish: u bir necha daqiqa ichida joriy narxlarni bilib bitim tuzish uchun buyruq berishi va buyruq bajarilganligi haqidagi tasdiqni olishi mumkin. Bu juda qulay, chunki ishlab chiqaruvchi va iste'molchini, savdogarni doimo o'ziga hamkor topish ishidan xalos qilib, butun diqqat-e'tiborni asosiy biznesga mujassamlashtirish imkonini beradi.

Narx tavakkalchiliklari (qaltisliklari) quyidagi xillarga bo'linadi:

1. Zaxiralari mavjud tovarlar narxlari bo'yicha.
2. Yarimtayyor mahsulotlar narxlari bo'yicha.
3. Bo'lajak (ishlab chiqarilayotgan) mahsulot narxlari bo'yicha.
4. Qat'iy narx bilan sotib olish shartnomalari.
5. Qat'iy narx bilan sotish shartnomalari.
6. Tovar ishlab chiqaruvchilar o'zlari uchun xomashyo xarid qilishlari uchun (kelajak xarid narxlar tavakkalchiligini o'z zimmasiga oladi). Bu narx tavakkalchiligi "kelajak xarid tavakkalchiligi" deyiladi.

Tavakkalchilik darajasini pasaytirish usuli quyidagi xususiyatlarga ega bo'lmog'i kerak:

- Oson (yengil) amalga oshirilishi.
- Korxona boshqaruvidagi shakllangan yengillikni buzmasligi.
- Narx tavakkalchiligini kredit tavakkalchiligi bilan almashtirmasligi.
- Haddan tashqari qimmatga tushmasligi kerak.

Bozorlar haqidagi axborot – fyuchers birjaning muhim funksiyasi. Axborotni birja qatnashchilarining hammasi bemalol olishi va oshkoraligi savdoni halol raqobat sharoitida olib borishga majbur qiladi. Fyuchers birja obyektiv bo'lishi barcha tovarlar bo'yicha axborotning botligini birjachilar o'rtasidagi raqobat ta'minlaydi. Fyuchers birjalar savdodagi tovarlar narxini belgilamaydi, ular faqat narx belgilovchi qatnashchilar savdolashuvi natijasida aniqlanadigan narxlar uchun joy masalasini hal qiladi, xolos.

Birja o'z funksiyalarini bajarish uchun ma'lum sharoitlar bo'lishini ta'minlashi kerak:

- operatsiyalar amalga oshiriladigan xonalarning jihozlanganligi;
- aloqa va axborot vositalari;
- tez va samarali bitim tuzish imkonini beruvchi tartib ishlab chiqish;
- bitimlar samaradorligini ta'minlovchi kliring tizimini joriy etish;
- amaldagi qonunchilikka mos bozorning hamma qatnashchilari tomonidan bajariladigan qoidalar;
- samarali fyuchers kontraktlari.

Birja savdo qatnashchilarining u yoki bu birja operatsiyalarini amalga oshirish uchun murojaat etadigan joyidir. Agar birjalar rivojlanishi boshida hamma operatsiyalar birja binosida amalga oshirilgan bo'lsa, hozirda dunyoning barcha ilg'or birjalari tasarrufida keng quloq yoygan mijozlardan

buyurtmalar olish xizmatlari va yagona elektron birja savdolar tizimi bor.

Hozirgi vaqtda birja ishchi tashkilotlarini ikki guruhga bo'lish mumkin: markaziy va chekka joylardagi fyuchers birja vakillari.

Chekka joylardagi xizmat xodimlari mijozlarga o'sha joyning o'zida xizmat ko'rsatadi, ya'ni mijozlardan buyurtmalar olish va birjaga ijro uchun topshirish bilan bog'liq bo'lgan xizmat turlari va boshqa xizmatlarni bajaradi. Chekka joylardagi xizmat alohida mo'taqil agent bo'lishi yoki brokerlik idoralari filiallari, bo'linmalari bo'lib, buyurtmalar qabul qiluvchi brokerlar deb ataladi. Ularning vazifasi mijozlardan operativ, tez buyurtmalar olib, ularni rasmiylashtirishdan iborat bo'ladi. Markaziy xizmat, bevosita, birja imoratida joylashgan bo'ladi. Birja imoratida markaziy xizmatlarning umumiy operatsiyalar zali, brokerlik firmalar ofislari, ro'yxatga olish byurosi va axborot xizmatlari bo'lishi ko'zda tutiladi.

Qisqacha xulosalar

Faqat fyuchers kontraktlar asosida savdo olib boradigan birja "fyuchers birja" deyiladi.

Fyuchers birja savdosi, real mavjud tovarlar birjasidan quyidagilar bilan farq qiladi; bitimlarning fikтив (tovarsiz) xarakteri, real mavjud tovar bozori bilan xejlash orqaligina bog'liqligi, tovar narxi va yetkazib berish muddatidan tashqari kontrakt shartlarining to'la unifikatsiyalanganligi, kontrakt sotuvchi va xaridor o'rtasida emas, balki hisob palatasi bilan tuzilib, hisob palatasida ro'yxatdan o'tkazilganligi uchun fyuchers bitimlar tovarlarsiz tuzilib, ham real tovar, ham valyuta, ham aksiya indeksleri, ham foiz stavkalari yuzasidan bo'lishi mumkin.

Xejlash — mavjud tovarlar bozoridagi narx qaltisliklarida bahoning tushib ketishining oldini olish maqsadida fyuchers bozordan foydalanishga asoslangan harakat.

Bajarilish texnikasi bo'yicha ikki xil xejlash mavjud;

Qisqa xejlash — fyuchers kontraktlarni sotish.

Uzun xejlash — fyuchers kontraktlarni sotib olish.

Nazorat savollari

1. "Fyuchers birjasi" deganda nimani tushinasiz?
2. Fyuchers birjasining real mavjud tovar birjasidan farqi nimada?
3. Fyuchers birjasining funksiyalarini ifodalang.
4. Fyuchers birjasining xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Fyuchers bozorida qanday bitimlar tuziladi?
6. Fyuchers bitimlarining boshqa birja bitimlaridan farqi nimalarda namoyon bo'ladi?
7. "Bitimlarni xejlash" deganda nima tushuniladi?
8. Fyuchers bitimlarni xejlashning necha xili mavjud?
9. Fyuchers bitimlari tovar birjasidagi bitimlar bilan qanday bog'liqlikka ega?
10. Fyuchers bozori qanday iqtisodiy ahamiyatga ega?

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.

2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.

3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.

4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida"gi qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida"gi 1474-sonli qarori.

7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. 2003.

8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.

9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.

10. www.yarmarka.ru

11. www.uzex.com

12. www.xarid.uz

13. www.Exchage.com

8-mavzu. Fond birjalari faoliyati

1. Qimmatli qog'ozlar bozori.

2. Birlamchi fond bozori.

3. Ikkilamchi fond bozori.

1. Qimmatli qog'ozlar bozori.

Har xil turdagi qimmatbaho qog'ozlarning paydo bo'lishi qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi ushbu qog'ozlar bozorining boshlanishiga olib keldi. Asosiy ma'no shundaki, bu bozorda sotilgan va sotib olingan qog'oz mulkdorlik huquqi va shu mulk badalidan ma'lum daromad olish huquqini berar edi. Ana shu huquq qog'ozda mujassamlangan bo'ladi.

Qimmatbaho qog'ozlar mulkiy ma'nodagi hujjat bo'lib, mulkdorlik huquqi ushbu hujjatsiz amalga oshirilmaydi va boshqa kishiga o'tib qolmaydi. Qimmatli qog'ozlarning asosiy xillari hissador-aksiyadorlar jamiyatlari sarmoyasida qatnashish va ma'lum dividend olish huquqini beradigan guvohnoma, Aksiya va obligatsiyalar emitentlari aksiya va obligatsiya egalariga ma'lum, avvaldan belgilangan yillik foiz miqdorida daromad to'lash majburiyatini oladi. Aksiya va obligatsiyalar fond birjalari va birjadan tashqaridagi bozorda sotiladi va sotib olinadi.

Qimmatli qog'ozlarga yana tovar va pulli hujjatlar kiradi. Ular o'zlarida mujassamlashgan huquqiy qiymatni amalga oshirishi mumkin. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlarga cheklar, veksellar, depozit sertifikatlar, obligatsiya kuponlari, konosamentlar, ombor guvohnomalari – warrantlar va boshqalar kiradi.

Qimmatli qog'ozlar ikki xilga bo'linadi:

-birlamchi qimmatli qog'ozlar, ya'ni emissiyasi vaqtida paydo bo'lgan bozor;

-ikkilamchi qimmatli qog'ozlar, ya'ni bozorda qayta (hatto bir necha marotaba) sotiladigan qimmatli qog'ozlar.

Emitent – qimmatli qog'oz yoki pullarni emissiya qiluvchi (muomalaga chiqaruvchi) subyekt. Pul belgilarining emitenti faqat davlat bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar emitenti davlat, aksioner jamiyatlari, banklar va aynan shunday huquqqa ega boshqa shaxslar bo'lishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozori birjada va birjadan tashqarida bo'lishi mumkin. Birjadan tashqaridagi oldi-sotdi operatsiyalari biror-bir sabab tufayli birjada kotirovka qilinmayotgan qog'ozlar yuzasidan bo'lishi mumkin (masalan, banklar orqali).

Avvallari qimmatli qog'ozlar bilan birja operatsiyalari tovar birjalarida olib borilar edi. Birinchi fond birjalari XVIII asrda Buyuk Britaniyada, AQSH, Germaniyada paydo bo'ldi. XIX asrning oxiri, XX asrning boshlariga kelib fond birjalari milliy xo'jalik hayotining muhim markazlariga aylandi.

Fond birjalari huquqiy nuqtayi nazardan zavod, magazin yoki bank kabi korxonalar bo'lib, xususiy yoki davlat tasarrufida bo'lishi mumkin. Fransiya, Italiya, Ispaniya, Belgiya, Lyuksemburg kabi davlatlarda fond birjalari davlat mulki, ya'ni davlat tashkilotlari tashabbusi bilan faoliyat yuritadi va tartibga solinadi. AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlarda, asosan, aksiyadorlar jamiyatlari ko'rinishidagi xususiy birjalar faoliyat ko'rsatadi. Qizig'i shundaki, shu birjalarning aksiyalari, ko'pincha, institutsion investorlarga – bank va har xil fondlar kabi kompaniyalar – davlat tashkilotlariga tegishli bo'ladi.

2. Birlamchi fond bozori

Fond birjalari fond bozorlari hisoblanadi. Birlamchi fond bozorida aksiyadorlar jamiyatlari, hukumat munitsipal tashkilotlari tomonidan chiqarilgan yangi qimmatli qog'ozlar joylashtiriladi.

Fondli qiymatni hamma oladi: yakka tartibdagi investorlar, moliya-kredit institutlari, pensiya fondlari, davlat muassasalari va korporatsiyalari, sug'urta kompaniyalari. Investitsiya

qiluvchi fondlar va qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bilan (hukumat obligatsiyalaridan tashqari), odatda, emissiya sindikatlarini harpo qiluvchi investitsion banklar shug'ullanadi. Sindikat qatnashchisi o'ziga ajratilgan hajm-miqdor doirasida chiqariladigan qimmatli qog'ozlarni mijozlar orasida avvaldan obuna qilish yo'li bilan tarqatadi.

Investitsion bank yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni joylashtirishda sarmoya resurslarini mobilizatsiya qilishni istovchilar aksiyadorlar jamiyati va investorlar o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi. Investitsiya banki rahbariyati jamiyat rahbariyati hamkorligida mobilizatsiya qilinishi zarur bo'lgan pul miqdorini, muomalaga chiqarilishi mo'ljallangan qimmatli qog'ozlar xilini, ularni chiqarish va joylashtirish usullarini aniqlab oladi.

Ko'pgina hollarda investitsiya banklari yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning hammasini sotib olib, keyinchalik o'zlari qayta sotadi. Bunday hollarda aksionerlik jamiyati va investitsiya banklari o'rtasida emissiya bitimi imzolalanadi. Bu bitimga muvofiq, yoki xaridor, yoki qimmatli qog'ozni sotuvchi agent bo'lishi mumkin. Agar investitsion bank xaridor sifatida harakat qilsa, aksiyador jamiyat emitentga qimmatli qog'oz sotuvidan tushgan hamma pulni berish kafolatini o'z zimmasiga olishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, bank sotilmay qolgan har qanday qog'oz uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi.

Investitsiya banki agent sifatida boshqacha harakat qilishi mumkin. Emissiya bitimiga muvofiq, o'z zimmasiga mumkin qadar ko'p, yangi chiqarilgan qog'ozlar sotish majburiyatini olsa-da, hech qanday moliyaviy javobgarlikni o'z zimmasiga olmasligi ham mumkin. Yangi chiqarilgan aksiyalar sotish bitimida ko'rsatib o'tilgan ma'lum (bir necha kun yoki hafta) muddat ichida amalga oshiriladi. Xullas, bank o'z zimmasiga yangi chiqarilgan qog'ozlarni sotishning rezerv kanali vazifasini bajarish majburiyatini olishi mumkin. Bunday hollarda aksiyador jamiyat emitent yangi chiqarmani o'zi

joylashtiradi, lekin bank bilan kelishuvga muvofiq, bu ishga bankni ham jalb qilishi mumkin. Hamma emissiya bitimlarida, odatda, bozordan chiqish qoidalarini ko'zda tutiladi. Unda bitim noxushliklar oqibatida bekor qilinishi, fond bozorida ahvol keskin yomonlashishi, korxona moliyaviy ahvolining yomonlashishi, hukumat tomonidan emitent yoki investitsiya banki harakatini cheklovchi qonunlar qabul qilinishi ko'zda tutiladi.

Bitta investitsiya bankiga yangi chiqarilgan aksiyalar miqdori haddan tashqari ko'plik qilgan hollarda, bank boshqa investitsiya banklari bilan emissiya sindikatlari tuzishi mumkin. Bunday sindikatlar ikki xil prinsipda harakat qilishi mumkin. Birinchisi (ko'p tarqalgan) alohida hisob prinsipi, bunda sindikat a'zolari sotgan qismi va hissalarini doirasidagina mas'uldir. Masalan, yangi chiqarilgan 100 mln. so'm aksiyani 20% sotish uchun bitim imzolangan bo'lsa, firma faqat 20 mln. so'mlik miqdordagi aksiyalar uchun javobgar, shuning uchun 20 mln. so'mdan tashqari aksiyalardan keladigan daromadlardan hech qancha hissa ololmaydi.

Ikkinchi prinsipda sindikat a'zosi ham o'zining hissasi, ham ushbu sindikatning boshqa a'zolari hissalarini uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi, bu umumiy hisob prinsipi.

Agar asosiy emissiya sindikatlari chiqarilgan hamma chiqarilmani sota olmasa, firma fond dilerlaridan iborat sotish guruhini tuzadi, emissiya, sindikat a'zolaridan farqli o'laroq, guruhlar qog'ozlarini sotib olmaydi va o'z zimmasiga hech qanday moliyaviy javobgarlik olmaydi. Faqat sindikat tomonidan yoki o'zlari aniqlagan miqdorda yangi chiqarilma hissasini ma'lum marja mukofot – to'lov evaziga sotib beradi.

Yangi aksiyalarni muomalaga chiqarishga tayyorgarlik uch bosqichdan iborat bo'ladi: emissiyaoldi majlislari, sovuq davri, ro'yxatga olish.

Har qanday yangi qimmatli qog'oz chiqarilishi ro'yxatga olishdan boshlanadi, buning uchun ro'yxatga olishni so'rab, maxsus ariza beriladi (uni tayyorlashda emitent kompaniya

bilan emissiya shartnomasi imzolagan investitsiya banki yaqindan yordam beradi). Yangi chiqarilmani ro'yxatdan o'tkazishda davlat poshlina to'lovlari undiriladi. Maxsus ariza berilgandan so'ng "Sovuq" davri keladi, odatda, u 20 sutka bo'ladi. Amalda bu muddat qog'oz investorga sotish kunigacha cho'ziladi. Bu vaqt mobaynida maxsus tanishuvnoma prospektlari investorlar uchun chiqarilib, unda investorlarning emitent takliflari bilan tanishtiriladi. Bu prospektda emitent sindikat rahbariyati (emitent yuristi, bosh hisobchisi va kompaniya direktori, shaxsi, manzili), obuna bo'lish shartlari haqidagi ma'lumotlar bo'lib, emissiya narxi va shartlari haqidagi ma'lumotlar bo'lmaydi. Sovuq davrida ro'yxatga olish arizasi tekshiriladi, prospektga ravshanlik kiritiladi va potensial investorlarga jo'natiladi. Emitent va garant o'rtasidagi chiqarilma shartlari bo'yicha imzolalanadigan shartnoma shartlari aniqlanadi. Yangi chiqariladigan aksiyalarning pirovard narxlarini, marja kafolati va boshqalar aniqlanadi. Bu davrda emissiya sindikatining xohlagan a'zosi hech qanday moliyaviy oqibatlarsiz undan erkin chiqishi mumkin. Bundan keyin chiqish imkoniyati to'xtatiladi.

Ko'p kompaniyalar bitta, markazlashtirilgan yig'ilish o'rniga, mamlakatning turli qismlarida brifing va axborot yig'ilishlarini o'tkazib, ularda kompaniya rahbariyati investitsiya qilishi mumkin bo'lgan potensial investorlarning savol va shartlariga javob beradi.

Yangi chiqarilgan aksiyalarni sotish aksiyalarga qiziqish bildirgan investorlarga o'z buyurtmalarini yuborishni iltimos qiluvchi xatlar jo'natishdan boshlanadi.

Butun obuna investitsiya banki yoki emissiya sindikatining menejeriga kelib tushadi. Agar yangi chiqarilmaning hammasiga obuna qilinsa, sindikat sotuvni to'xtatadi. Dilerlar hamma chiqarilgan aksiyalar uchun obuna bo'lgan bo'lsa ham, bu hali hamma qog'ozlar sotildi, degan gap emas.

Agarda potensial investorlarning qiziqishi kutilganidek yuqori bo'lmasa, chiqaruvni (me'yorlash) stabilash choralari

qabul qilinadi. Emissiya shartnomasiga muvofiq, aksiyalarni joylashtirishga kafillik beruvchi sotilmagan qog'ozlarini yoki sotib bo'lingan qog'ozlarni o'zi sotib olishga tayyor bo'lish kerak.

Agar yangi chiqarilmaga bo'lgan talab taklifdan ancha yuqori bo'lsa, chiqarilma "Qaynoq" deyiladi. "Qaynoq" qog'ozlar narxлари shu zahotiy oq ko'tarilib ketadi va ikkinchi marotaba qo'shimcha narx bilan sotilishi mumkin. Bu holda joylashtirish garanti, ko'pincha, haqiqiy boridan ko'p qog'oz joylashtiradi yoki sotiladi, keyin qayta sotishga chiqarilgan qog'ozlarni o'zi sotib oladi va o'z moliyaviy ahvolini to'g'rilab oladi.

3. Ikkilamchi fond bozori

Qimmatli qog'ozlarning birlamchi bozori — emissiya paytida ularning investorlar tomonidan sotib olinishidir. Ikkilamchi bozor esa ayval chiqarilgan qog'ozlarning oldi-sotdi bitimlari. Ular fond birjalarida yoki birjalardan tashqarida amalga oshirilishi mumkin.

Fond birjalari va birjadan tashqaridagi qimmatli qog'ozlar bozorlari bir-birini uzviy to'ldirsa-da, bir vaqtning o'zida o'zaro raqobatchidir. Obligatsiyalar savdosida birjadan tashqaridagi bozor birja mexanizmini to'ldiradi, Birja va aksiyalar savdosida birjadan tashqari bozor o'zaro raqobatchi konkurent hisoblanadi.

Birja savdosini amalga oshirish uchun birja yuqori malakali xodimlar shitatiga ega bo'lishi lozim.

Birja bitimlari fond qiimmatlari bilan bank operatsiyalari kabi bir xil emas. "Birja bitimlari" deganda birja binosida belgilangan birja ish vaqtida tuzilgan va birjada muomala hamda kotirovkaga yo'l qo'yilgan, almashtirsa bo'ladigan fond qiimmatlari uning predmeti bo'lgan savdo bitimlari tushuniladi. Birja bitimlari bevosita rasmiy kurs makleri yoki diler, yoki birja vakili bo'lgan, birja savdosini tashkil etuvchi, kotirovkalarni e'lon qiluvchi boshqa shaxs ishtirokida tuziladi.

Birja jarayoni texnologiyasi quyidagi prinsipga ega. Har bir birja mustaqil ravishda bitim tuzish reglamentini belgilaydi. Biroq birja kotirovkaga yo'l qo'yilgan qiimmatli qog'ozlarning narx darajasi va chegarasini belgilashga haqli emas. Shu bilan bir paytda birjada bitim tuzish tartibi investitsion qiimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bitimlarda quyidagi umumiy talablarga tayanadi: investitsion qiimmatli qog'ozlarga bitimlar yozma shaklda tuzilishi va bu bitimni tuzayotgan shaxslar belgilangan muddat davomida bu hujjatlarni o'zida saqlashi, birinchi talab bo'yicha ularni moliya organlari va soliq xizmati vakolatli xodimlariga taqdim etishi shart.

Fond birjasida birja jarayonini prinsipial tashkil qilish quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: birinchi bosqich — qiimmatli qog'ozlar sotish va sotib olishga buyurtmalarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish, ikkinchi bosqich — buyurtmalarni birja savdosiga kiritish va birja savdosi jarayonida bitim tuzishda uni bajarish, uchinchi bosqich — birjada birja bitimini ro'yxatga olish va bitimlar bo'yicha hisob-kitoblar.

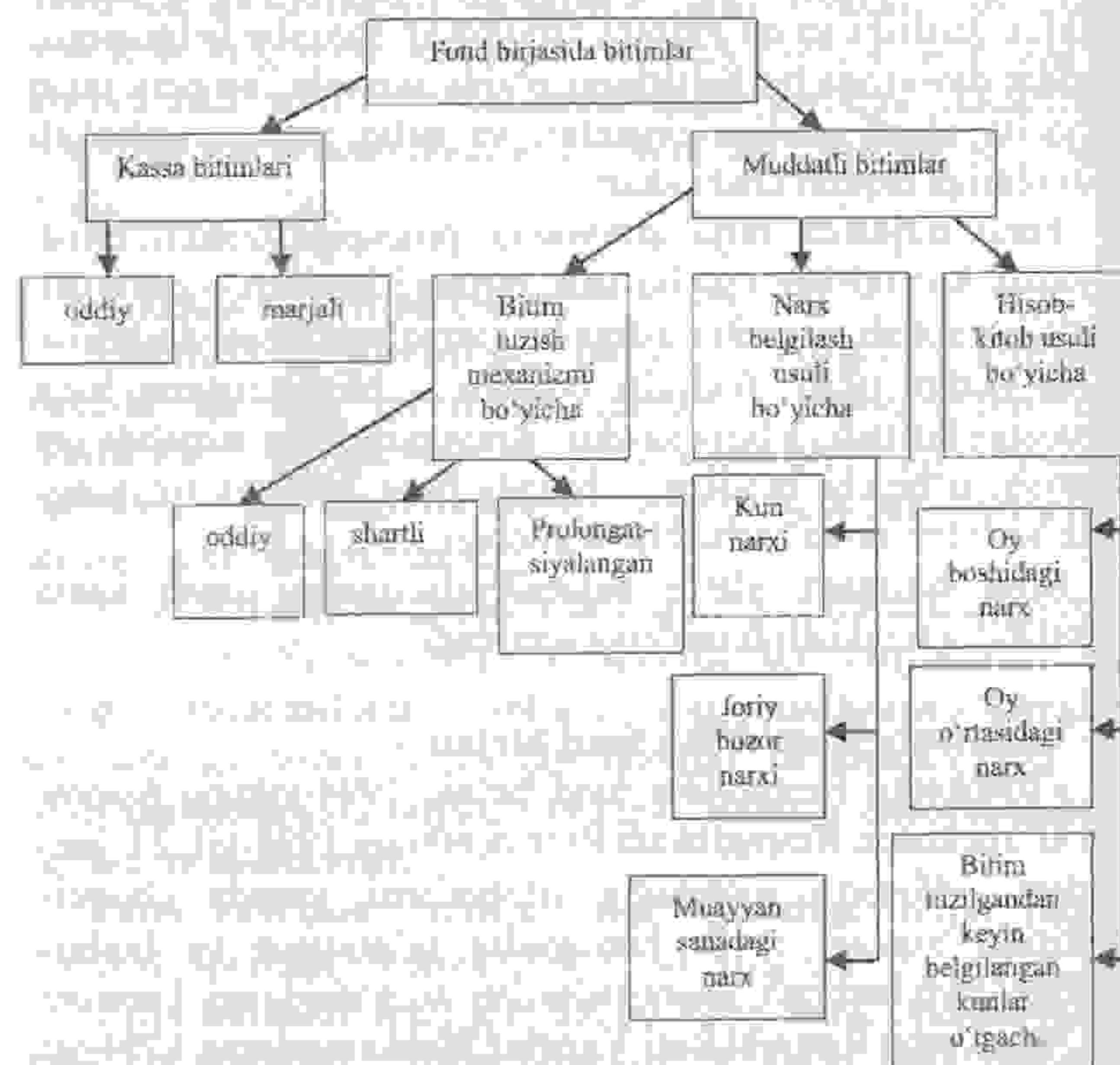
Birja bitimlari ularni bajarish darajasiga qarab kassa bitimlari va muddatli bitimlarga ajratiladi.

Toshkent» Respublika fond birjasi

«Toshkent» Respublika fond birjasi 1994-yilning 8-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil, 21-yanvardagi 745-sonli «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk himoyasini ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil, 26-yanvardagi 36-sonli Qaroriga muvofiq tashkil etilgan. Uning faoliyati respublikada o'tkazilayotgan islohotlar va xususiyashtirilayotgan davlat korxonalari asosida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari tashkil qilish siyosati bilan uzviy bog'liq.

Fond bozori iqtisodiyotda pul jamg'armalarini qayta taqsimlashning samarali tizimi hisoblanadi. Milliy kompaniya-

lar, o'z qimmatli qog'ozlarini sotish yo'li bilan o'z rivojlanishi uchun ichki va tashqi kapital bozoridan amalda cheklanmagan investitsion resurslar jalb etish imkoniyatiga ega. U yoki bu tarmoq yoki korxonaga investitsiyalar oqimi samaradorligi va hajmi xo'jalik subyektlarining bozordagi raqobatbardoshlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

6-chizma. Fond birjasida tuziladigan bitimlarning asosiy turlari.

Fond birjasi qimmatli qog'ozlar bilan savdoni tashkil qilishning unda amalga oshirilayotgan operatsiyalar qonuniyligi va bir xilda ochiqqligini ta'minlovchi eng rivojlangan shakllardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, muntazam birja

savdolari o'tkazish savdoga qo'yilgan aktivlarning real bozor qiymatini aniqlashga imkon beradi.

Hozirgi paytda qatnashchilarning shaxsan ishtirok etishini talab qiluvchi ochiq birja savdosi o'z ofisidan, ish joyidan turib savdoda qatnashishga imkon beradigan elektron rejimga o'tkazilgan. Belgilangan qoidalarga va savdoni tartibga solish tizimiga amal qilish, shuningdek, barcha qatnashchilarning bu qoidalarga amal qilishga tayyorligi majburiy tartib bo'lib qolmoqda.

Hozirgi paytda «Toshkent» Respublika fond birjasi respublikaning barcha mintaqalarida o'z filiallariga ega. Birjada 84 ta brokerlik idorasi akkreditatsiyalangan bo'lib, ularning treyderlari qiziqirayotgan qimmatli qog'ozlarni sotish yoki sotib olish bo'yicha mujozlarning har qanday topshiriqlarini yuqori professional darajada bajarishga tayyor.

1994-yil – qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 30 mln. so'mni tashkil qildi, birjada 13 ta brokerlik idorasi akkreditatsiyalangan.

1995-yil – brokerlik idoralari soni 83 taga yetdi, ro'yxatga olingan bitimlar hajmi 1,3 mlrd. so'mdan ortdi. Samarqand, Andijon, Buxoroda birinchi filiallar ochildi.

1996-yil – savdo hajmi 2,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Birja Respublika birja markazining yangi binosiga ko'chib o'tdi. 12 ta filialning barchasi bilan onlayn rejimida haftada besh marta savdo qilishga imkon beradigan umumiy elektron savdo tizimi joriy qilindi.

1997-yil – savdo hajmi 2,3 mlrd. so'm, xalqaro standartlarga mos keladigan birja standartlari qabul qilindi.

1998-yil – savdo hajmi 3,5 mlrd. so'm. "Toshkent" RFBda listing jarayoni joriy qilindi, "Buxoroteks" aksiyadorlik jamiyati O'zbekistonda birinchi listing korxonasiga aylandi. Rasmiy birja ro'yxatiga "Buxoroteks"dan tashqari to'rtta aksiyadorlik jamiyati – "Paxtabank", "O'zsanoatqurilishbank", "O'zmetkombinat" va "G'allabank" kiritilgan. "Toshkent" RFB

Yevroosiyo fond birjalari Federatsiyasi ijroiya qo'mitasining a'zosi etib saylangan.

1999-yil – aksiyalarni xorijiy investorlarga EKVga sotish bo'yicha Maxsus maydoncha ish boshladi. Birja aylanmasi 3,8 mlrd. so'mni tashkil qildi, shundan 1,4 mln. AQSH dollari EKVga bitimlar tuzishga sarflandi.

2000-yilning fevral oyidan boshlab birjada Tasix (Tasix) Umumiy fond indeksi hisoblab chiqilmoqda, u birja fond bozorining holatini aks ettiradi va ommaviy axborot vositalarida muntazam e'lon qilib boriladi.

Aprel oyidan boshlab uzluksiz ikkiyoqlama kimoshdi savdosi usuli bo'yicha savdo qilishga imkon beradigan elektron savdo tizimi amal qilmoqda. Uning ishi zamonaviy web-tehnologiyalarga asoslangan. Bu tizim respublika qimmatli qog'ozlar likvidli va «shaffof» birja bozorini tashkil etishga xizmat qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha birja aylanmasi 5,3 mlrd. so'mdan ortdi, jumladan, EKVga 249,9 ming AQSH dollari.

2001-yilda birjaning web-sayti (www.uzse.uz) ishlab chiqildi, unda birjaga doir barcha axborotlar aks ettirildi. Listing jarayoni soddalashtirildi va oltinchi listing korxona "O'zuyjoyjamg'armabank" kiritildi. Birja aylanmasi 8,0 mlrd. so'mga, jumladan, EKVga 794,9 ming AQSH dollariga teng bo'ldi.

2002-yil – qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma ilk bor 10 mlrd. so'mdan oshdi va 17,4 mlrd. so'mga teng bo'ldi, bitimlarda 94 ta brokerlik idorasi qatnashdi. May oyidan boshlab korporativ obligatsiyalar muomalasi bo'yicha maydoncha joriy qilindi. Obligatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 1,2 mlrd. so'mdan oshdi. Iyunda ikkilamchi bozorda EKVga birinchi bitim tuzildi.

2002-yil birjada 1,7 mln. AQSH dollari miqdorida xorijiy valyutaga 27 ta bitim amalga oshirildi.

2003-yil – qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 35,7 mlrd. so'm, jumladan, EKVga – 8,3 mln. AQSH dollariga teng bo'ldi.

2004-yil – milliy valyutada aksiyalar muomalasi seksiyalarida 962 ta aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 30,3 mlrd. so'mlik 42,7 mln. dona aksiyasini sotish bo'yicha 4175 ta bitim tuzildi. 2004-yil uchun "Toshkent" RFB Umumiy fond indeksi ("TASIX") qiymati 100 punktni (2003-yil – 32 punkt) tashkil etdi. 2004-yil aksiyalar bilan eng yirik bitim birlamchi bozorda xususiylashtirilgan korxonalar seksiyasida 3 dekabr kuni tuzildi. Toshkent shahrida "O'zenergota'minlash" 141,8 ming dona aksiyalari 1,5 mlrd. so'mga sotildi.

EKVga aksiyalar sotish bo'yicha maxsus savdo maydonchasida 2004-yil birlamchi bozorda 8 ta (2003-yil 20 ta) aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 4,1 mln. (6,0 mln.) dollarlik 3,1 mln. (3,9 mln.) dona aksiyasini sotish bo'yicha 15 ta (30 ta) oldi-sotdi bitimi, ikkilamchi bozorda 55 ta (23 ta) aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 6,6 mln. (2,3 mln.) dollarlik 3,8 mln. (1,4 mln.) dona aksiyasini sotish bo'yicha 275 ta (34 ta) oldi-sotdi bitimi tuzildi.

Listing korxonalar:

1. "O'zsanoatqurilishbank" AK.
2. "Paxta bank" AK.
3. "O'zuyjoyjamg'armabank" AK.
4. "G'alla bank" AK.

Qisqacha xulosalar

Qimmatli qog'ozlar ikki xilga bo'linadi:

- birlamchi, ya'ni qimmatli qog'ozlar emissiyasi vaqtida paydo bo'lgan bozor;

- ikkilamchi, ya'ni qog'ozlar qayta sotiladigan bozor.

Fondli qiymatli hamma oladi: yakka tartibdagi investorlar, moliya-kredit institutlari, pensiya fondlari, davlat muassasalari va korporatsiyalari, sug'urta kompaniyalari, investitsiya qiluv-

chi fondlar. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bilan (hukumat obligatsiyalaridan tashqari) emissiya sindikatlarini barpo qiluvchi investitsion banklar shug'ullanadi.

Nazorat savollari

1. Qimmatli qog'ozlar bozori tushunchasiga nimalar kiradi?
2. Qimmatli qog'oz deganda nima tushuniladi?
3. Qimmatli qog'oz bozorining qanday xillarini bilasiz?
4. Fond birjasi deganda nimani tushunasiz?
5. Ikkilamchi fond bozori tushunchasiga nimalar kiradi?
6. Fond birjalarining faoliyati nimalardan iborat?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida"gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va

ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida"gi 1474-sonli qarori.

7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com
12. www.xarid.uz
13. www.Exchage.com

1. Xalqaro valyuta tizimi.
2. Valyutalar kurslari.
3. Valyuta operatsiyalari.

1. Xalqaro valyuta tizimi.

Valyuta birjalarida faoliyat olib borilganda ham milliy valyutada, ham xorijiy valyutalarda ishlashga to'g'ri keladi.

Valyuta jahon moliya tizimining muhim komponenti (tarkibiy qismi) bo'lib, mamlakatlar orasida tovarlar, xizmatlar va sarmoyalarning bir-biriga o'tishiga xizmat qiladi.

Valyuta xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa xalqaro aloqalarda qatnashib ular natijasida pullik hisob-kitob zaruriyatiga olib keladigan mamlakat pul birligidir. Milliy pul birligi valyuta sifatida uning kursi bo'yicha foydalanuvchi xalqaro narxiga egadir. Amaliyotda valyuta milliy banknot shaklida foydalaniladi hamda to'lov vositasi va kredit omillari hisobi (cheklar, tratlari, pul o'tkazish vositasi va boshqalar) bo'lishi mumkin.

Valyutalarga xalqaro shartnomalar asosida hisob-kitob pul birligi sifatidagi hisob-kitob raqamlaridagi yozuv ham kiradi. Hamma milliy valyutalar qog'ozdan.

Valyutalarni bir-biriga taqqoslab muvofiqlashtirishga birinchi jahon iqtisodiy inqirozigacha (1929-1933-yillar), ya'ni oltin pul muomalasi tizimining qo'llanishiga qadar zaruriyat yo'q edi. Bu oltin pul tizimi doirasidagi munosabatlar o'z-o'zini muvofiqlashtiruvchi edi. Chunki milliy valyuta birliklarini erkin oltiniga almashtirish mumkin edi. Amalda haqiqiy dunyo puli sifatida oltin yurar edi. Valyuta kurslari bu sharoitda juda oson aniqlanar edi, ya'ni pul birligidagi oltin miqdori e'tirof etilgan edi.

Valyuta operatsiyalarini muvofiqlashtirishga birinchi marotaba II jahon urushi oxirlarida harakat qilindi.

1944-yil BMTning Bretton-vudsdagi valyuta moliya anjomanida xalqaro valyuta jamg'armasi va valyuta tizimini qurish prinsiplari haqidagi bitim ishlab chiqildi va imzolandi.

Bretton-Vuds sistemasi prinsiplari quyidagilardan iborat edi:

- pul birligi asosida oltin yotgan va qog'oz pullar oltiniga erkin almashtirilgan;
- oltin standart o'rniga qat'iy cheklangan oltin shiorli standart o'rnatildi;
- oltiniga erkin almashuv huquqi faqat AQSH dollari va Angliya funt-sterlingi uchun saqlanib qolindi.

Bu ikki valyuta tilla bilan birga xalqaro rezerv valyuta maqomini oldi va boshqa valyuta kurslarini aniqlashda asos bo'lib xizmat qilishi kerak edi. Boshqa hamma valyutalar uchun valyuta paritetlarini aniqlashda tillaga nisbatan ma'lum miqdorda cheklangan munosabat o'rnatildi. Hamma valyutalar kursini muvofiqlashtirish amalda joriy qilindi. Davlat o'z valyutalari kurslari va valyuta paritetlarini quvvatlab turishi kerak edi. Bretton-Vuds sistemasi ancha pishiq o'ylanganligi bilan faqat rezerv valyutaning barqarorligi sharoitida samarali ishlar edi. Bu shart oxir-oqibatda bajarilmay qoldi, avval funt-sterling, keyin AQSH dollari barqarorligini yo'qotdi va ajoyib tizim ishlay olmadi. 1971-yil dollarni oltiniga almashish to'xtatildi. Bu Bretton-Vuds tizimining tugaganligini bildirardi.

Bir qator xalqaro bitimlar natijasida yangi valyuta asosida na oltin, na rezerv valyuta bo'lmagan tizim paydo bo'ldi. Valyuta kurslari erkin (suzib yuruvchi) bo'ldi, ular bir-biriga ixtiyoriy bog'lanar edi. Oltinning qat'iy narxi bekor qilindi. Oltin oddiy tovarga aylandi.

Valyuta barqarorligini ushlab turish uchun maxsus qarz huquqi – SDR (Speciale Drive Rite) tizimidan foydalaniladigan bo'ldi. Bu tizimning mohiyati quyidagicha: SDR – xalqaro valyuta jamg'armasi qarori bilan barpo qilingan va amalga kiritilgan maxsus shartnomaviy pul. Xalqaro valyuta jamg'armasiga a'zo davlatlar maxsus hisob raqamlari ochilib,

Xalqaro valyuta jamgarmasi – XVI sarmoyasiga mutanosib ravishda, o'z hissasini SDRda oldi. SDR faqat hisob-kitob birligi sifatida muomalada bo'lishi ko'zda tutilgan bo'lib, ma'lum bir sharoitda milliy valyutaga aylantirilishi mumkin. 1981-yil, 1-yanvardan XVI SDRning soddalashtirilgan o'rtacha o'lehangan valyuta xaltasi asosidagi kursini joriy qildi. Bu o'rtacha og'irlikdagi valyuta xaltasining 42%i AQSH dollari, 19%i nemis markasi, har biri 13% dan fransuz franki, Angliya funt-sterlingi va Yaponiya iyenasi. Valyutalarning solishtirma og'irligi ularning xalqaro savdo va to'lovlardagi solishtirma og'irliklariga tengdir. XVI rasmiy ma'lumotlarida SDRdan faol foydalanadi. SDR har yili XVI tomonidan kotirovka qilinadi.

Valyutalarning har xil ishonchliligi, turli mintaqaviy manfaatlar uchta asosiy valyuta va valyuta kurslarini aniqladi.

Bir va bir nechta valyutalarga qattiq bog'langan valyutalar valyuta kursining 1% i atrofida tebranishiga yo'l qo'yiladi, agar milliy valyuta bir nechta valyutalarga bog'langan bo'lsa, bu to'g'ri "valyuta xaltasi" tanlanganligini ko'rsatadi yoki kurs o'rnatish asosida SDR dan foydalaniladi.

Bir yoki bir nechta valyutalarga nisbatan kursi tebranib turadigan valyuta.

Valyuta tebranishi har tarafga 2,25% gacha tebranishi mumkin bo'lgan valyutalardir. Ushbu guruhga 1979-yil barpo etilgan Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a'zo davlatlar valyutalari barqarorligini ta'minlash uchun mo'jallangan Yevropa valyuta tizimi ham kirardi.

Yevropa valyuta tizimi mamlakatlar valyutalarini paritet to'ri orqali bir-biri bilan bog'lar edi.

Asosiy (Markaziy) valyuta kursi maxsus birlik – Yevropa valyuta birligi – Ekyu dan foydalanib aniqlanar edi. U qurilish tamoyili va prinsiplari bo'yicha SDRga juda o'xshash. Milliy valyuta kursi 2,25% atrofida tebranib turishi mumkin. Italiya lirasini uchun esa 6% tebranishga ruxsat etilgan edi.

Shunday qilib, Yevropa hamjamiyati davlatlari o'z valyutalarining bir-biriga bo'lgan nisbatini qat'iy nisbatda saqlab turar edi. Boshqa mamlakatlar valyutalariga nisbatan birgalikda suzar edi.

Erkin suzib yuruvchi kursli valyutalar. Valyuta bozoridagi har kungi talab va takliflar asosida o'rnatiladi.

1991-yil Maastrix shartnomasining imzolanishi Yevropa hamjamiyati o'rniga Yevropa Ittifoqining barpo etilishi, ittifoq hududida yagona valyuta – yevroning kiritilishi bilan yakunlandi. Yevropa Ittifoqining yagona valyutaga o'tishi bir nechta bosqichdan iborat bo'lib, Ittifoqqa kirgan davlatning budjeti tanqisligi ma'lum darajada bo'lishi, iqtisodiy rivojlanishda inflyatsiya darajasi qat'iy talablarga javob bergan taqdirdagina, Umumyevropa valyutasiga o'tishi mumkin bo'ldi.

Jahonning boshqa davlatlari uchun esa erkin suzib yuruvchi kurs tizimi qo'llaniladigan bo'ldi.

2. Valyutalar kurslari

Xorijiy valyuta yangi g'oya emas. Har xil pullarni ayirboshlash pulning vazifalaridan biri bo'lib, birinchi pul paydo bo'lgan paytdan boshlab mavjud. Xorijiy valyutalar bilan bitim 1550-yillarda Lombardiyada boshlangan deb hisoblash mumkin. Chet el valyutalarini sotib olish 1880-yilgacha, oltin standarti joriy qilingungacha bugungiga mutlaqo o'xshamagan shaklda bo'lgan edi.

XX asrda chet el valyutalari bilan bog'liq masalalar ikki biriga qatshi nuqtayi nazardan hal qilinardi: moliyalashtirish tizimi yoki suzib yuruvchi valyuta kursi tizimlari, ko'proq ikkala tizimni hisobga olib yechilardi.

Masalan, siz yapon televizori sotib oldingiz. Xaridni qanday to'laysiz? Albatta, o'z mamlakatingiz valyutasida, lekin ishlab chiqaruvchi firma mehnati uchun o'z mamlakati valyutasida haq olgan. Ishlab chiqaruvchi mamlakat o'z valyutasida pul olishi uchun sizning mamlakatingiz valyutasini uning mamlakati valyutasiga almashtirish bitimi valyuta birjasida amalga oshirilgan.

Valyuta birjasi — milliy valyutalarning tashkil etilgan bozori.

Unda milliy valyutalarning bozordagi talab va taklif ta'sirida shakllangan bir-biriga bo'lgan nisbati — kursi bo'yicha erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladi.

Valyuta kursi nisbiy qiymat (xorijiy valyutaning milliy qiymati) ekanligi sababli iqtisodchilar uning o'zgarishlarini oldindan aytib berar va tushuntirar ekan, mamlakat iqtisodiyotini ham, mamlakat hududidan tashqaridagi iqtisodiyotni ham e'tiborga olishi lozim. Masalan, iyena AQSH dollariga nisbatan o'sishi mumkin, chunki AQSHda foiz stavkalari pasaytirilgan, Yaponiyaning o'zida esa hech narsa o'zgarmagan. Valyuta kurslari harakati tovar va xizmatlar bozoridagi narx harakatidan ko'ra ko'proq boshqa moliyaviy vositalar bozoridagi narxning harakatiga o'xshab ketadi. Bu aksiyalar va qimmatli qog'ozlar kursi kabi «oldinga qaraydigan» narxlardir. Bu shuni anglatadiki, bugungi valyuta kursi ertaga ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda hisoblab chiqilgan. Mana shuning uchun ham valyuta kursini oldindan aytib berish qiyin. Valyuta kursi odamlarning ro'y berishi mumkin bo'lgan vaziyat haqida qanday o'ylashiga ham, ularning muayyan vaziyatda nima qilishiga ham bir xilda bog'liq bo'ladi. Quyida keltirilgan omillar valyuta kursiga tez ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kursi — oldi-sotdi bitimlarida bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxidir. Bunday narx erkin bozor sharoitlarida belgilangan valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda yoxud mamlakat hukumatining yoki uning bosh moliya-kredit organi, odatda, markaziy banki tomonidan qat'iy tartibga solinadigan qaror bilan belgilanishi mumkin. Valyuta qiymati, asosan, valyuta kursining favqulodda oshib ketishiga yo'l qo'ymaslikka intiladigan moliya-kredit organlari rahbarligi ostida erkin bozor kuchlarining o'zaro aloqalari orqali belgilanadi. Valyuta kursi

shakllanishining bunday shakli ba'zida «iflos suzish» deb ataladi.

Xorijiy valyutalarning milliy valyutadagi kursini belgilash *valyutalar kotirovkasi* deb ataladi. Turli banklar amaliyotida ikki xil kotirovka: to'g'ri va teskari kotirovka qo'llanadi. *To'g'ri kotirovkada* xorijiy valyutaning qat'iy belgilangan ma'lum bir qismi milliy pul birliklarida ifodalanadi. Buyuk Britaniya va qisman AQSHda qo'llanadigan *teskari kotirovkada* milliy pul birligi xorijiy pul birliklarida ifodalanadi. Valyuta operatsiyalarini amalga oshiruvchi banklar valyutani turli kurslarda sotib oladi va sotadi. Banklar xorijiy valyutani milliy valyutada sotadigan kurs (xorijiy valyutada to'lov hujjatlari) *sotuvchi kursi*, xarid qiladigan kurs esa *xaridor kursi* deb ataladi. Ular o'rtasidagi farq bankning valyuta operatsiyalari bo'yicha foydasini tashkil qiladi.

To'lov hujjatlari bo'yicha *telegraf o'tkazmasi* valyuta kursi, *pochta o'tkazmasi* valyuta kursi, *veksellar* valyuta kursi, *cheklar*, *banknotalar* valyuta kursi farqlanadi. Ilgari xalqaro hisob-kitoblarda asosiy to'lov vositasi bo'lib o'tkazma veksel (*tratta*) xizmat qilgan paytlarda valyuta kursi vekseli deb atalgan va xorijiy valyutadagi o'tkazma vekselning biron mamlakat milliy valyutasidagi narxini ifodalagan. Hozirgi paytda deyarli barcha valyuta hisob-kitoblari banklar orqali telegraf o'tkazmalari yo'li bilan amalga oshirilmoqda.

Ayrim mamlakatlarning valyuta bozorlarida xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan kursidan tashqari *kross-kurslar*, ya'ni xorijiy valyutalarning bir-biriga nisbatan kurslari ham belgilanadi.

Kross-kurslar ikki xil valyuta o'rtasidagi nisbat bo'lib, ularning uchinchi valyutaga nisbatan kursidan kelib chiqadi. Masalan, agar London banki Germaniya markalarini AQSH dollariga sotadigan bo'lsa, ko'rinib turibdiki, u kross-kurslardan foydalanadi.

Jahon bozoridagi operatsiyalarda, ko'pincha, AQSH dollari bilan kross-kurslardan foydalaniladi, chunki AQSH dollari

nafaqat asosiy zaxira valyutasi, balki ko'plab valyuta operatsiyalarida bitimlar valyutasi ham hisoblanadi. Masalan, fransuz franklarini Germaniy markalari uchun sotib oluvchi dastlab fransuz franklarini dollarga, so'ngra dollarni markaga sotib olishi frank va marka o'rtasidagi kotirovkani topishdan osonroq bo'ladi. Tabiiyki, Parijda yoki Frankfurtida fransuz frankining Germaniya markasiga nisbatan (yoki aksincha) kursini belgilab beradigan banklar mavjud. Biroq cheklangan bozor sharoitlarida bunday maxsus xizmatlar uchun banklar o'z kotirovkasiga marja¹ kiritishi mumkin.

Albatta, Germaniya markalari uchun fransuz franklarini sotib oluvchi xaridor xaridni AQSH dollari vositachiligisiz ham amalga oshirishi mumkin, bu operatsiya qo'shimcha xarajatlarga olib kelmaydi. U ikkita bitim o'rniga bitta bitimni amalga oshirish hisobiga tejab qolishdan tashqari, tavakkal ham qilmaydi, chunki turli hamkorlar bilan ikkita konversiya operatsiyasini amalga oshirishning imkoni yo'q. Shuningdek, valyuta kursi operatsiyalar yakunlanmasdan oldin o'zgarish xavfi ham mavjud, shunda hamkorlardan biri uchun bitimning bahosi juda katta bo'lishi mumkin va sotuvchi uchun uchto'rtta bitim o'tkazish zarurati vujudga keladi.

Har qanday kross-kursni istalgan payt xorijiy valyutalarining milliy valyutaga nisbatan kursidan hisoblab chiqish yo'li bilan osongina olish mumkin.

Bitta valyutaning turli bozorlardagi kurslari esa oz bo'lsa-da, farq qiladi, bu ularning valyuta arbitrajida asosida doimiy tekislanishi sababli ro'y beradi.

Valyuta arbitraji – ayni paytda turli mamlakatlarda mavjud bo'lgan bitta valyutaning kurslari o'rtasidagi farq hisobiga foydalanish maqsadidagi bitimdir. Oddiy va murakkab valyuta arbitraji farqlanadi. *Oddiy* valyuta arbitrajida arbitrajchi ikki mamlakat valyuta bozorida qayd qilingan farqdan foydalanadi.

¹Marja – savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, qimmatli qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar o'rtasidagi farqni belgilash uchun qo'llanadigan atama.

Masalan, agar AQSH dollarining kursi Nyu-Yorkda 140,5 yapon iyenasi, Parijda 140,75 iyenaga teng bo'lsa, yapon arbitrajchisining 1 mln. dollari Nyu-Yorkda 140,5 mln. iyenaga sotib olishi va bir vaqtning o'zida uni Parijda 140,75 mln. iyenaga sotishi ko'proq foyda keltiradi. Olingan foyda 25 ming iyenani tashkil qiladi. *Murakkab* valyuta arbitrajida operatsiyalar turli valyuta bozorlarida bir nechta valyutalar bilan amalga oshiriladi.

Valyuta arbitrajini amalga oshirishda arbitrajchida barcha xalqaro moliyaviy markazlar bilan rivojlangan kommunikatsiya tizimining eng murakkab operatsiyalardan ham kutilayotgan natijalarni tezkor hisob-kitob qilishga imkon beradigan murakkab hisoblash texnikasi mavjudligi ko'zda tutiladi.

Valyuta arbitraji alohida milliy bozorlarda valyuta kurslarining bir xil bo'lishiga olib keladi. Moliyaviy kommunikatsiya tizimlari rivojlanishining hozirgi darajasida valyutalar kursi o'rtasidagi farq yuzdan bir faoizdan ortmaydi.

Alohida bir arbitraj bitimi bo'yicha foyda foizining kichikligi bunday bitimlar sonining ko'pligi va kapital aylanmasi tezligining yuqoriligi hisobiga qoplanadi.

Valyuta operatsiyalariga qarab, quyidagi valyuta kurslari farqlanadi:

- naqd (kassa) bitimlarida - «spot» kursi;
- muddatli bitimlarda - «forward» kursi.

Kassa bitimlaridan foydalaniladigan kurs kassa kursi deb ataladi. *«Spot» kursi* – ikki biznes kun ichida bitimni tartibga solish uchun joriy qilingan valyuta kursi (forward kursiga qarshi). Uning kotirovkalari haqidagi axborot bank ekranlari va gazetalarda ko'rsatiladi.

«Forward» kursi – xorijiy valyuta shartnomasini kelajakda belgilangan kunda yakuniy tartibga solish uchun bugungi kunda amalga oshiriladigan kursdir. Forward kursi «spot» kursdan valyuta kurslari dinamikasi istiqbollari qanday baholanishiga qarab mukofot yoki chegirma (diskont) hajmiga farq qiladi.

1970-yillargacha valyuta kurslarini aniqlash uchun rasmiy asos bo'lib valyutalar tarkibidagi qat'iy belgilab qo'yilgan oltin miqdori xizmat qilgan. Hozirgi paytda valyuta (oltin) pariteti – pul birliklarining metall tarkibi bo'yicha nisbati – real iqtisodiy ahamiyatini yo'qotgan. Qat'iy belgilab qo'yilgan valyuta kurslari o'rniga xalqaro valyuta-moliya tizimiga «o'zgaruvchan» valyuta kurslari keldi, ular valyuta bozorlarida talab va taklifning o'zgarishi ta'siri ostida sezilarli tebranishlarga olib kelishi mumkin.

3. Valyuta operatsiyalari

Valyuta birjasidagi kotirovka almashtirilayotgan valyutaning xarid qobiliyati asosida aniqlanib, o'z navbatida, emitent mamlakatlardagi iqtisodiy vaziyat bilan chambarchas bog'liqdir. Valyuta birjalaridagi operatsiyalar almashinayotgan valyutaning boshqa valyutaga erkin almashuviga asoslanadi. Bir xil tipdagi birjalar qadimdagisavdo birjalariga ko'p jihatdan o'xshashdir.

Xorijiy valyuta birjasi butun dunyoni qamrab olgan valyuta sotuvchi va xaridorlar tizimi bo'lib, dunyoning son-sanoqsiz moliya markazlarida faoliyat ko'rsatadi. Har kuni butun dunyoda, taxminan, 500 milliard AQSH dollari miqdorida valyuta bitimlari tuziladi. Ammo amalda, haqiqatan ham, valyuta almashinuvi juda kam bo'ladi. Telefon, teleks va kompyuterlar lahzada bitimlarni muvofiqlashtirib amalga oshirishga yordam beradi.

Xorijiy valyutalarni almashtirish asosiy markazlari London, Nyu-York va Tokiodadir. Hajmi jihatidan eng ko'p valyuta operatsiyalari kunning qoq yarmida Londonda, Amerika va Yevropadagi ishchi kunlari mos kelganda bo'lib o'tadi.

Valyuta bitimlari belgilangan sanada shartnoma kursi bo'yicha bitta valyutadagi qimmatli qog'ozlarni boshqa valyutadagi qimmatli qog'ozlarga ayirboshlash operatsiyalaridir.

Valyuta operatsiyalari quyidagi turlarga bo'linadi:

- kassa yoki naqd operatsiyalar («spot» bitimlari). Bunda xaridor sotuvchidan xorijiy valyutani (xorijiy valyutadagi to'lov hujjatlarini) milliy valyutada to'lov amalga oshirilgan-

dan so'ng darhol oladi yoki bunda chet elga to'lovlar uning buyrug'i bo'yicha telegraf o'tkazmasi orqali 2 kundan kechikmagan holda o'tkaziladi;

- muddatli operatsiyalar (forvard bitimlar). Bunda xorijiy valyutaning oldindan belgilangan muddatda, bu muddatning yakunida bitim tuzilgan paytdagi qayd qilingan kurs bo'yicha oldi-sotdisi amalga oshiriladi;

- «svop» operatsiyalari, ular ikki xil – naqd va muddatli bitimlarni birlashtiradi;

- arbitraj operatsiyalari. Bunda bitim qatnashchilari foyda olish maqsadida turli valyuta bozorlarida valyuta kurslaridagi farqlardan foydalanadi.

Kassa bitimi bugungi kun narxlarida amalga oshiriladigan bitim, bu yerda bitta valyuta ikki kunlik muddat ichida boshqa valyutani sotib olish uchun foydalaniladi. Kassa bitimlarida foydalaniladigan kurs «kassa kursi» deb ataladi. U bank ekrani va gazetalarda ko'rsatiladi.

Yana bir necha atamalar mavjud, masalan, «uzoq muddatli», «qisqa muddatli», «hisob-kitob muddati» va «to'lov muddati».

Xorijiy valyutada savdoni amalga oshiradigan bank makleri (yoki korporatsiya mijosi) bitimlarning natijalarini doimiy kuzatib borib, vaziyatga qarab, o'z xulq-atvoriga tuzatishlar kiritadi. Makler (diler)ning holati netto asosida turli to'lov vositalaridan qat'i nazar, valyutalar holatini aks ettiradi. Odatda, u AQSH dollarida ifodalanadi.

Masalan, agar makler (diler) AQSH dollari (funt) bilan ish qiladigan va kunni 5 mln. AQSH dollaridan boshlaydigan bo'lsa, u AQSH dollarini oshirishga o'ynaydi deb hisoblanadi. Agar mijoz maklerden 10 mln. dollar sotib olishni so'rasa va makler sotsa, bunda makler endi 5 mln. dollar pasaytirishga o'ynaydi. Albatta, mijoz Amerika dollari uchun funt sterlingda to'laydi, shuning uchun makler endi funtni oshirishga ham o'ynaydi. Agar makler o'zining qisqa muddatli 5 mln. dollari bilan qoniqmasa (u Amerika dollari yaqin vaqtda narxda o'sadi deb hisoblashi mumkin), yo'qotishlarning oldini olish uchun

banklararo bozorda 5 mln. dollar sotib olib, o'z pozitsiyasini «mustahkamlashi» mumkin.

To'lov muddati – valyuta shartnomasi bo'yicha to'lovlar kuni, ya'ni pullar ayirboshlanadigan kun. Kassa bitimlari uchun to'lov muddati 2 kun.

Bunday bitimlarda eng katta potensial xavf shundaki, bitimda qatnashuvchi tomonlardan biri bitim shartlarini vaqtda bajara olmaydi yoki noto'g'ri summa ko'rsatilgan bo'ladi. Shuningdek, bitim haqida kelishib olish va amalda yakunlash o'rtasidagi vaqtda bitim qatnashchilaridan birining kasodga uchrash xavfi ham bor. Bitimning boshqa qatnashchisi, ehtimol, yangi hamkor bilan bitim tuzishga majbur bo'lar. Vaqt o'tishi bilan valyuta kursi o'zgarishi, yangi xavflarga uchrashi mumkin.

Shunday bo'lishi mumkinki, bitta valyuta boshqa valyutaga nisbatan bir necha soat ilgari yetkazib berilishi mumkin. Bu sotish uchun valyuta yetkazib bergan hamkor kasod bo'lgan bitim qatnashchisidan to'lovni ololmaslik xavfini vujudga keltiradi.

Muddatli bitimlar bo'yicha shartnomalar 1860-yillarda paydo bo'lgan. AQSHning g'arbiy va markaziy qismidagi fermerlar don hosilining bir qismini Chikago bozoriga kuzda yetkazib berishiga to'g'ri kelgan, bunda ular don sotuvchilardan optimal narx olishga intilgan. Tabiiyki, mahsulot ortiqcha yetkazib berilgan paytlarda narx keskin pasaygan va fermerlar yetishtirilgan don uchun biron-bir ma'qul keladigan narx ololmasdan, uni Michigan ko'liga to'kib yuborishga majbur bo'lgan. Keyingi bahorda ta'minot qisqargan, bug'doy narxi esa oshgan.

Barqaror va foydaliroq savdo sharoitlari yaratish uchun chikagolik savdogarlar guruhi 1848-yilda Chikago savdo palatasini (hozirda Chicago Board of Trade, CBOT) tashkil qildi, hozirgacha dunyodagi muddatli bitimlarning eng yirik birjasi bo'lib kelayotgan CBOT dastlab faqat muddatli shartnomalar, ya'ni ta'minot kam bo'lgan paytda, yilning kechroq paytida shartnoma narxlarida bug'doy yetkazib berish shartnomalari tuzish bilan shug'ullangan. Biroq 1860-yilga kelib

mahsulot yetkazib berish sanalari, sifati va hajmi standartlashirilgan, bu savdogarlarga bir-biri bilan bug'doyni keyinroq yetkazib berish masalalarini erkin hal qilish imkonini bergan va zamonaviy muddatli bitimlarga asos solgan.

Asta-sekinlik bilan muddatli bitimlar bo'yicha kengroq tovarlar ro'yxatini, masalan, paxta, soya olinadigan dukkakli ekinlar, oltin va mis kabilarni ham qamrab ola boshlagan. Muddatli moliya bitimlari SVOT muddatli valyuta bitimlari Xalqaro valyuta bozoriga (MVR) kiritilgan 1970-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. Paydo bo'lgandan so'ng bu g'oya tez tatbiq etila boshladi. 1975-yil SVOT AQSH federal agentligi, Hukumat milliy ipoteka Assotsiatsiyasi (Government National Mortgage Association (GNMA) yoki Ginnie Mae) tomonidan berilgan garov hujjati bilan tasdiqlangan sertifikatlar asosida shartnoma tuzdi. 1976-yil yanvarda MVR uch oylik veksellarni yetkazib berishga shartnoma tuzdi. Shundan so'ng vaqt o'tishi bilan Chikagoda ham, muddatli bitimlar birjalarida ham yangi mahsulotlar uzluksiz oqimi kuzatildi, ularning soni keskin o'sdi va dunyo bo'ylab keng tarqaldi.

Muddatli moliyaviy bitimlar sohasida savdo hajmi an'anaviy tovarlar bo'yicha shartnomalar hajmidan sezilarli ortdi. Ko'plab yangi shartnomalarning muvaffaqiyati cheklangan edi, lekin bozorda ommaviy bo'lgan shartnomalar hajmi juda tez o'sdi. 1982-yilga kelib g'aznachilik veksellari bo'yicha muddatli bitimlar sohasida MVR savdo hajmi naqd to'lovli savdo bitimlari bozori hajmidan oshdi va mos ravishda 21 mlrd. dollarga qarshi 26 mlrd. dollarni tashkil etdi. Biroq 1966-yilga kelib London xalqaro moliyaviy fyucherslar birjasida (London International Financial Futures Exchange, LIFFE) kuniga 6 mlrd. AQSH dollari va MBPda 90 mlrd. dollarlik shartnomalar tuzishga xizmat qilgan uch oylik yevrodollar shartnomasining ommaviyligi o'sishi natijasida pasaydi.

Hozirgi paytda butun dunyoda muddatli moliyaviy bitimlar bilan savdo qiladigan ko'p sonli bozorlar mavjudligiga qaramay, ular, asosan, ochiq baqiriqli «tryum» modelidan foyda-

lanadi. Ochiq baqirliq bozorda har bir alohida «tryum» (ichida olinadigan qator pog'onalar bo'lgan yumaloq platforma) turli shartnomalar bilan savdo qilish uchun foydalaniladi. Xaridor va sotuvchilar ular biznes yuritishga tayyor bo'lgan narxni «tryum»da hamma uchun eshitaladigan tarzda baland ovozda aniq qilib e'lon qilishlariga to'g'ri keladi. Buning natijasida barcha bitimlar ommaviy ravishda amalga oshiriladi. Ulgurji savdogarlar brokerlar uchun ham sotuv, ham xarid narxini belgilab beradigan London fond birjasi ajralib turishini qayd etish joiz. Muddatli bitimlar bozorlarida barcha qatnashchilar potensial jihatdan ham savdogar, ham brokerlar sanaladi.

Biroq agar bitimlar ikkita savdogar o'rtasida bevosita amalga oshirilsa, birja doimo bitimning ikkala tomoni uchun qarama-qarshi tomon sifatida faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sotuvchi birjada sotadi, xaridor esa sotib oladi. Bu ikkita muhim jihati nazarda tutadi:

- muddatli bitimlar bilan savdo qiluvchilar uchraydigan yagona kredit riski birjaning o'ziga aloqador, u marjalar farqi tizimi natijasida nolga yaqin;

- kredit risklari bo'yicha farqni qo'shish zaruratining yo'qligi sababli keltiriladigan narxlar moliyaviy kelib chiqishidan qat'i nazar barcha uchun bir xil bo'ladi. Shuning uchun bozorlar bitimlar bo'yicha talab qilinadigan farqlarni taqdim eta oladigan barcha uchun teng asosda ochiqdir.

Komission to'lovlar va «svop» operatsiyalari

- Komission foizlar, qoidaga ko'ra, juda kichik bo'ladi. Biroq, ko'pincha, komission foizlarni shartnomaning ustiga yozib qo'yilgan narxi bilan taqqoslash noto'g'ri bo'lardi. Aslida, ularni, odatda, kamroq bo'ladigan sug'urtalanadigan risk hajmi bilan taqqoslash lozim. Komission foizlar yo'qotishlardan sug'urtalash (xejlash) samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

- Brokerlar, odatda, komission foizlarni, ya'ni xarid va sotuv uchun komission foizlarni shartnomaga aylanma uchun AQSH dollari shartlarida belgilaydi. Narxlar yirik bitimlar tuzadigan asosiy mijozlar uchun 8 AQSH dollaridan narxi qimmatroq brokerlar orqali ishlaydigan kichikroq mijozlar uchun 100 dollargacha bo'lishi mumkin.

- «Tryumlar» bahosi birja tomonidan ham tartibga solinadi, biroq bunda u, odatda, brokerning komission foizlariga kiritiladi.

- «Svop» valyuta operatsiyalari belgilangan muddat o'tgach, sotib olish majburiyati bilan xorijiy valyutani «spot» shartlarida milliy valyutaga sotib olishdir. Operatsiyalar markaziy va tijorat banklari tomonidan xalqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valyutani xarid qilish, valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalash joriy schyotlarida belgilangan qoldiqlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshiriladi.

- «Svop» foizli operatsiyalarida bitim tomonlardan birining qat'iy belgilangan stavka bo'yicha to'lovlar olish evaziga boshqa tomonga o'sishi yoki pasayishi mumkin bo'lgan LIBOR stavkasi bo'yicha foizlar to'lash majburiyati ko'zda tutiladi. Ssuda kapitallari bozorida konyunkturani aniqroq bashorat qilgan bitim qatnashchisi yutib chiqadi.

- Ko'p hollarda «svop» operatsiyalari oltin bilan o'tkaziladi. Bu holatda qimmatbaho metall belgilangan muddatda uni qayta sotib olish shartlarida, biroq o'rtacha foiz stavkasini qamrab olgan holda «spot» shartlarida sotiladi. «Svop» operatsiyalarini markaziy bank o'tkazadi, bu unga oltin zaxiralarini amalda kamaytirmasdan turib, to'lov balansi taqchilligini moliyalashtirish uchun kredit olishga imkon beradi.

Qisqacha xulosalar

Valyuta jahon moliya tizimining muhim komponenti (tarkibiy qismini) bo'lib, mamlakalar orasida tovarlar, xizmatlar va sarmoyalarning bir-biriga o'tishiga xizmat qiladi.

Valyuta xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa xalqaro aloqalarda qatnashib, ular natijasida pullik hisob-kitob zaruriyatiga olib keladigan mamlakat pul birligidir.

Amaliyotda valyuta milliy banknot shaklida qo'llaniladi. Hamda to'lov vositasi va kredit omillari hisobi (cheklar, trantal, pul otkazish vositasi) bo'lishi mumkin.

Vositalariga xalqaro shartnomalar asosida hisob-kitob pul birligi sifatidagi hisob-kitob raqamlaridagi yozuv, hamma milliy valyutalar qog'ozdan.

Valyuta operatsiyalarini muvofiqlashtirishga birinchi marotaba II jahon urushi oxirlarida harakat qilindi.

1944-yil BMTning Bretton-vudsdagi valyuta moliya anjumanida xalqaro valyuta jamg'armasi va valyuta tizimini qurish prinsiplari haqidagi bitim ishlab chiqildi va imzolandi.

Valyuta birjasi – milliy valyutalarning tashkil etilgan bozori.

Unda milliy valyutalarning bozordagi talab va taklif ta'sirida shakllangan, bir-biriga bo'lgan nisbati – kursi boyicha erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladi.

Biron-bir yoki bir nechta kuchli konvertatsiya qilinuvchi valyutalarga bog'langan valyutalar va erkin suzib yuruvchi kursli valyutalar. Valyuta bozoridagi har kungi talab va takliflar asosida o'rnatiladi.

Nazorat savollari

1. Valyuta haqida tushunchangizni ifoda eting.
2. Valyutaning milliy pul birligidan farqi nimada?
3. "Valyutalarning oltin pariteti" deganda nimani tushunasiz?
4. Valyutalarni ayirboshlash prinsiplari qanday tashkil etiladi?
5. "Valyuta xaltasi" nima?
6. SDR nima, qanday kotirovkalanadi?
7. Rezerv valyuta qanday valyuta?
8. Bretton vuds shartnomasining mohiyati qanday edi?
9. Bretton vuds shartnomasining barbod bo'lishiga ni malar sabab bo'ldi?
10. O'zbekiston milliy valyutasi qachon muomalaga kiritilgan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida"gi 1474-sonli qarori.

7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. -2003.

8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.

9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.

10. www.yarmarka.ru

11. www.uzex.com

12. www.xarid.uz

13. www.Exchage.com

1. FOREX bozori haqida tushuncha.

2. FOREX bozorining xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar.

3. FOREX da valyuta operatsiyalari uchun bitimlar tuzish shartlari.

1. FOREX bozori haqida tushuncha

Jahon valyuta bozori nufuzi juda katta, har kuni bu bozorda 4 trillion AQSH dollari atrofida valyutalar oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshirilib, bu ko'rsatkich har yili 5-7% ga o'smoqda. Ta'kidlash joizki, bu ko'rsatkich jahonda amalga oshiriladigan tovar, qimmatli qog'ozlar, fyuchers birjalarining birgalikda qo'shib hisoblagan ko'rsatkichidan ham ko'pdir.

Taqqoslash uchun qimmatli qog'ozlar bozorida 300 milliard AQSH dollari, valyuta fyuchersi bozorida esa 40 milliard AQSH dollari atrofida oldi-sotdi operatsiyalari amalga oshiriladi. Ya'ni Nyu-york fond birjasi – NYSE ning 1 kunlik 1995-yil, 27-dekabrda 1995-yil ko'rsatkichi 347 million AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, FOREX ning 1 kunlik ko'rsatkichiga tenglashishi uchun NYSE ga 8-10 hafta kerak bo'lar ekan, Bundan tashqari, Bank of Amerika e'lon qilgan tadqiqot natijalariga nazar tashlasak, FOREX xalqaro valyuta bozorida kunlik savdo hajmi 10 yilda 8 trillion AQSH dollarigacha o'sishi mumkinligi bashorat qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Valyuta bozori, o'z mohiyatiga ko'ra, aniq shartlar asosida amalga oshiriluvchi konversiya operatsiyalari majmui bo'lib, ularda bozor qatnashchilari, tomonlar oralarida amalga oshiriluvchi valyuta miqdori, ayirboshlash kursi, summasi, kuni hamda valyutalashuv sanasi o'z ifodasini topadi.

Konversiya operatsiyalariga nisbatan ingliz tilida **Foreign exchange operations**, qisqacha **FOREX** yoki **FX** atamasi qabul qilingan. FOREX, tom ma'nodagi bozor emas. Uning biron - bir markazi yo'q. FOREX da savdo telefon aloqa yorda-

ruda va kompyuter tizimi terminallari vositasida amalga oshiriladi.

Valyuta kurslari davlat tomonidan tartibga solish siyosatining barbod bo'lishi (bu siyosat kutilgan natijani berishi qiyin) FOREX bozoriga ko'plab professional birja ishtirokchilari bilan bir qatorda boshqa soha tadbirkorlarining ham shiddat bilan kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu o'rinda Bretton-Vuds shartnomasining barbod bo'lganligini eslashning o'zi kifoya.

FOREX bozoridagi valyuta tebranishlari kishilar, ya'ni bozor qatnashchilarida turli his-ehtirolarni keltirib chiqaradi. Professional treyderlar uchun bu mo'maygina daromad manbai bo'lsa, korporatsiya yoki investitsiya fondlari menejerlari uchun birmuncha qaltislik, kutilajak daromadlar bobida esa noaniqlikdir.

Fikrimizning mohiyatini tushunish uchun esa FOREX bozoriga ta'sir etuvchi omillarga nazar tashlaymiz:

- to'lovlarning o'zaro muvozanatli bo'lishi zarurati;
- iqtisodiy vaziyat;
- texnikaviy tahlil-grafiklar asosidagi prognoz – bashoratlar;
- siyosiy va ruhiy omillar va boshqalar.

FOREX bozoridagi joriy holatga ta'sir etuvchi bosh omil, davlatlararo sarmoya – kapitalning harakati zaruratidir. Valyuta operatsiyalarining eng ko'p hajmi ayni davlatlararo konversiya operatsiyalariga to'g'ri keladi.

FOREX bozori turli investorlarni ham o'ziga tortadi. Keyingi yillarda professional investorlarning bozordagi nufuzi ancha ortdi. Bu bozorda barcha qatnashchilar, jumladan, xususiy tadbirkorlar uchun ham barobar huquqiy asos yaratilganligi xususiy tadbirkor - investorlarning FOREX bozoridagi soni barcha qatnashchilarga qaraganda sezilarli darajada oshgan. Bu valyuta bozoriga kirish uchun har bir tadbirkor internet tarmog'iga ulangan kompyuteri bilan birga o'ziga ma'qul diling firmasi bilan tuzilgan shartnomasi bo'lsa, bas, FOREX bozorida bemalol faoliyat olib borishi mumkin. FOREX nimasi bilan jozibali ekanligini bilish uchun uning xususiyatlarini sanab o'tishning o'zi kifoya qilsa kerak.

FOREX quyidagi xususiyatlarga ega:

- likvidlik, ya'ni konversiya operatsiyalarini amalga oshirish kafolati – har bir operatsiya, albatta, oxiriga yetadi, ochilgan pozitsiya, albatta, yopiladi va u yoki bu natija bilan tugatiladi;

- barcha bozor qatnashchilari uchun qatnashish imkoniyatining yuqoriligi. FOREX da savdolar haftada 5 kun, sutkasiga 24 soat davomida amalga oshirish imkoniyati natijasida qatnashchi istalgan voqealar rivojiga o'z ta'sirini ko'rsata olishi. Savdolarning ochilish va yopilish vaqti yo'q;

- savdolarning egiluvchan tizimda tashkil etilganligi. Investitsiya menejerlari u yoki bu pozitsiyani ocha turib, o'z harakatlarini xohlagan vaqtda amalga oshirishi mumkinligi. FOREX valyuta bozorida investorlar pozitsiya ochib xohlagan vaqtda yopishi mumkin, vaqt borasida hech bir cheklanishning yo'qligi investorlarni so'zsiz o'ziga tortadi;

- bitimlar uchun to'lovlar strategiyasining egiluvchanligi, talab va taklif orasidagi tafovuidan boshqa hech qanday xarajatning yo'qligi;

- FOREX bozorining yo'naltirilganligi, valyutalar harakatlarining aniq va tushunarli ko'rsatkichlar – grafiklar yordamida ko'rinib turishi. Bozor qatnashchilari istagan vaqtda yetarli vaqt mobaynida (5 daqiqalik, 15 daqiqalik, 1 soatlik, 4 soatlik, 1 kunlik, 1 haftalik, 15 kunlik, 1 oylik, choraklik va yillik grafiklarning doim kompyuter tizimida mavjudligi hamda uzluksiz yangilamb borishi) valyutalar kurslarini monitorda kuzatib borish imkoniyatining barcha uchun tengligi;

- marja miqdorining pastligi. FOREX bozoridagi kredit - "yelka" miqdori faqat mijoz va bank yoki brokerlik firmasi oralaridagina kelishilganligi, mijozga kam mablag' bilan bozorga kirish imkoniyatini beradi. Odatda, treyderlar uchun kredit "yelka" 1/1, 50/1, 100/1 nisbatlarda berilishi mumkin.

2. Foreks bozorining xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar.

FOREX valyuta bozorining ijobiy xususiyatlarini ta'riflagina qolmay, unga jiddiy yondashadigan bo'lsak, quyidagilarni ko'rishimiz mumkin.

Birinchidan, FOREX ruleika-qimor o'yini emas, bu yerdagi valyutalar kurslarining tebranishlari zaminida ma'lum qonuniyatlar yotganini ko'rishimiz mumkin. Valyutalarning kurslari mamlakatlardagi iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bevosita bog'liq.

Ikkinchidan, bozor qatnashchilari qaysi valyuta bilan ishlashni o'zlari hal qiladi. O'zaro aloqalarning mushkulligiga qarab, valyuta kurslarini tahlil etish va prognozlash mumkin. Chunki jahon valyuta bozoriga shubha bilan qarovchilar, odatda, bu bozordan bexabar kishilar ekanligi keyingi paytlarda o'tkazilgan kuzatuv, so'rov va boshqa tadqiqotlar natijalaridan ma'lum bo'lmoqda. Valyuta bozoridagi bevosita faoliyat bunday qarashlarni bartaraf etadi, chunki texnikaviy tahlil – grafiklar o'zida valyuta kurslariga ta'sir etuvchi omillarni yaqqol ko'rsatib turadi.

Tadbirkorlarning ayrimlari valyuta bozoridagi yutuq faqat boshqa qatnashchilarning yutqazuvlari tufayligina vujudga keladi, deb o'ylaydi. Ta'kidlash kerakki, FOREX valyuta bozori qatnashchilarining hammasi ham valyuta kursi o'zgarishlari doirasidagina savdo qilmasdan, ko'pincha, yirik qatnashchi guruhlar uchun amalga oshiruvchi konversiya operatsiyalarini amalga oshirish hamda boshqa maqsadlar uchun valyuta operatsiyalarini ayirboshlash uchun xizmat qiladi. Masalan, eksport-import operatsiyalari to'lovlari, yirik investitsiya loyihalari, sayyohlar uchun kurs tebranishlari hal qiluvchi ahamiyatga ega emas.

Mahsulotlarini xorijga sotgan tovar ishlab chiqaruvchilar xaridor mamlakat valyutasini oladi, o'z mamlakatidagi ishchi xizmatchilarga ish haqini o'z davlati valyutasida to'lashi kerak. Buning uchun esa chet el valyutasini ayirboshlashga to'g'ri keladi. Ayni shunday yirik kompaniyalar buyruqlariga muvofiq, banklar yoki broker firmalar konversiyali valyuta operatsiyalarini amalga oshiradi. Jahonning nufuzli-yetakchi valyutalari suzib yuruvchi kurslar bo'yicha erkin konvertatsiyalanishi evaziga bunday operatsiyalarning o'zi mo'maygina daromad manbai bo'lishi mumkin. Jahon uzra kechayotgan moliyaviy inqi-

roz valyuta bozoriga ham o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi, lekin bozordagi yangi savdo texnologiyalarini qo'llashning kengaytirilishi bozor qatnashchilari uchun keng qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Bu imkoniyatlarning biri xorijda keng tarqalgan, lekin bizda kam foydalanilayotgan valyuta bozorining tez o'sib borayotgan FOREX birjasi imkoniyatlaridir. Respublikamiz yosh tadbirkorlari uchun yana bir saboq bo'lar deb, birinchi navbatda, valyuta oldi-sotdi bitimini tuzish texnologiyasi haqida quyidagilarni ma'lum qilmoqchimiz.

Avvalo, FOREX bozorida faoliyat ko'rsatmoqchi bo'lgan yosh tadbirkorlar qanday qilib bitim tuzishi mumkin?

– Monitorida o'z aksini topgan texnik tahlil valyuta juftligining o'sishini ko'rsatsa, sotib olish kerak bo'ladi. Valyutani sotib olish deganda abbreviaturada birinchi turgan valyutaning sotib olinishini bildirsa, abbreviaturada ikkinchi turganining esa sotilayotganini bildiradi. Bu holda bitim tuzib, sotib olinayotgan valyutangizning o'sishiga umid qilasiz, sotayotgan valyutangizning esa pasayishiga, ya'ni ikkinchi valyuta birligiga ko'proq birinchi valyuta birligi berilishini bildiradi, boshqacha qilib aytganda, siz valyutani qimmatroq sotib, arzonroq narxda sotib olishingiz mumkin, demak, valyuta juftligi kursi o'sadi.

Agar valyuta juftligi kursi monitoridagi jadvalda pasaysa, sotish kerak. Doimo Bid narxida sotiladi. Valyuta juftligi sotish – abbreviaturada birinchi turgan valyutaning sotilishini bildirsa, abbreviaturada ikkinchi turgani sotib olinganini bildiradi. Bu holda bitim tuzib, ikkinchi valyutani qimmatroq sotib, birinchisining arzonroq sotib olinganini bildiradi, ya'ni valyuta juftligi kursi pasayadi.

3. Foreksda valyuta operatsiyalari uchun bitimlar tuzish shartlari

FOREX savdolarida qatnashchi yangi pozitsiya ochishi uchun, diling firmasi bilan shartnoma shartiga muvofiq, savdo platformasiga kirib, monitoridagi valyutalar savdo qilinishi mo'ljallangan juftlik kurslarining real vaqtda o'zgarib turuvchi

jadvalini diqqat bilan kuzatib boradi. Monitorga birinchi navbatda "Yangi order" – "Новый ордер" darchasi chiqariladi, buning bir necha usullari mavjud:

- "Обзор рынка" da, yoki «Терминал» darchasida sichqonning o'ng tugmasini bosib "Торговля" va menyu kontekstida "Новый ордер" ni tanlaysiz;
- F9 tugmasini bosasiz;
- Menyu punktida "Сервис" -> "новый ордер" ni tanlaysiz;
- Jadvalda sichqon o'ng tugmasini bosasiz va menyu punktida paydo bo'lgan "Торговля" -> "новый ордер" ni tanlaysiz;
- sichqon chap tugmasini bir lahzada ikki marotaba bosib "обзор рынка" da valyuta juftligini chiqarasiz.

Yuqorida sanab o'tilgan harakatlarning qaysi birini amalga oshirishingizdan qat'i nazar, monitor da «Новый ордер» darchasi paydo bo'ladi. FOREX da bitim tuzishning ikkita "Instant Execution" va «Исполнение по запросу» texnologiyalari mavjud.

"Instant Execution" - "Zudlik bilan ijro etilishi" ni bildiradi, ya'ni bitimni ijro etish uchun diling markazidan hech qanday valyuta kotirovkalar so'rab o'tirilmaydi. Sizning o'zingiz ularni «Новый ордер» darchasida real vaqt tartibida ko'rib turasiz, monitor dagi kotirovka sizga ma'qul bo'lsa, "Buy" – "Sotib olish", yoki "Sell" – "Sotish" ga sichqon tugmasini bossangiz, sotish yoki sotib olish uchun pozitsiya ochishingiz mumkin bo'ladi.

«Обзор рынка» dagi kotirovkalar "Instant Execution" texnologiyasida savdo qilinganda "erkin suzib yuruvchi" xarakteriga ega, ya'ni diling markazi bitimlar tuzish uchun taklif etayotgan kotirovkalar hisoblanadi. «Исполнение по запросу» texnologiyasi bo'yicha savdo qilinganda esa «Обзор рынка» da aks etgan kotirovkalar indikativ bo'lib, ular bo'yicha bitimlar diling markazidan so'rab amalga oshiriladi. Bu holda «Новый ордер» darchasi aktivlashtirilgandan so'ng "Buy" – "Sotib olish", yoki "Sell" – "Sotish" tugmalari darhol ishlamaydi, qo'shimcha "So'rov" – "Запрос" tugmasi

bosilgach, diling markazi sizga bitim tuzish uchun kotirovka taklif etadi. Diling markazi taklif etgan kotirovka bir necha soniya ichida kuchga ega bo'ladi. "Buy" yoki "Sell" tugmasi bosilgandan so'ng, sizga sotish yoki sotib olish uchun pozitsiya ochiladi.

Biroz bo'lsa-da, tajribaga ega valyuta qatnashchisi uchun, odatda, «Исполнение по запросу» texnologiyasi qulayroq hisoblanadi. Chunki bozor qatnashchisi haqiqiy – real hisob shyoti ochganda bitimni amalga oshirish uchun bir necha soniya kifoya qiladi. «Исполнение по запросу» da savdo operatsiyasini amalga oshirish uchun uchun sarflanadigan vaqt 30-40 soniyagacha cho'zilishi mumkin, bundan tashqari "Исполнение по запросу" da «Обзор рынка» dagi kotirovkalar indikativ – ko'rgazmagina bo'lib, sizning so'rovingiz bo'yicha bitim tuzish uchun diling markazi taklif etgan kotirovkadan farq qilishi mumkin.

Demak, savdo bitimlarini "Instant Execution" texnologiyasida amalga oshirish imkoniyati diling markazlaridan qaysi birini tanlashda muhim shart hisoblanadi.

Bitimni amalga oshirgunga qadar «Новый ордер» darchasida siz o'zgarishlar maydonida qator o'zgarishlar qilishingiz mumkin:

- "Символ" – bitim tuzishingiz mumkin bo'lgan valyuta juftli.
- "Объём" – bitim lotlari hajmi (miqdori).
- "Stop loss" – orderdagi "Stop loss" darajasi.
- "Teyk profit" – orderdagi "Take profit" darajasi.
- "Комментарий" – bitimdagi sizning shachingiz.

Ochiq pozitsiyani "Terminal" darchasi, "Торговля" вкладка – qo'yilmasida yopish uchun esa sichqon o'ng tugmasini bosamiz. Monitor da paydo bo'lgan kontekst menyudan "Закрыт ордер" ni tanlab sichqon tugmasini bossangiz, bas. "Терминал" darchasidagi ochiq pozitsiyada sichqon chap tugmasi bir lahzada ikki marotaba bosilsa ham yuqoridagi natijaga olib keladi. Paydo bo'lgan «Новый ордер» darchasidagi "Закрыт # номер позиции..." ni tanlaysiz. Agar

“Исполнение по запросу” texnologiyasida ishlanganda avval “Запрос” tugmasini bosib, bitim tuzish uchun diling markazidan kotirovka darajasini bilib olishingiz zarur bo‘lar edi. Faqat shundan keyingina “Закрыт # номер позиции...” tugmasi aktivlashadi.

Sokin bozor sharoitida bitimlar, odatda, diling markazi taklif etgan kotirovkalar asosida amalga oshiriladi. Biroq muhim iqtisodiy yangiliklar ma’lum bo‘lishi bilanoq, bozor o‘zgarishlari shiddatli bo‘ladi. Treyder bir to‘xtamga kelishi va qaror qabul qilishi uchun zarur bo‘lgan bir soniya ichida diling markazi taklif etgan kotirovka tez eskiradi va treyder zarur harakatlarni amalga oshirolmaydi. Bunday hollarda taklif etilgan kotirovka bekor qilinib, “Requote” – qayta kotirovkalash darchasi paydo bo‘ladi, unda diling markazi treyderga bitim uchun yangi kotirovka taklif etadi.

FOREX valyuta bozorida bitimlar tuzish jarayonida treyderlar uchun bitimlardagi pozitsiyani ochiq qoldirib – “tashlab” qo‘yish, narx tebranishlaridagi qulay vaziyatda yana savdolarda qatnashish imkoniyatni beruvchi “Rending order” – “Отложенный ордер” bitim – shartnomasining mavjudligi treyderlarning uzoq vaqt monitor oldida o‘tirib toliqishlaridan xalos etuvchi muhitning yaratilganligi FOREX valyuta bozori jozibadorligini yanada oshiradi.

Buning uchun “Rending order” – “Отложенный ордер” bitimining 4 xili bo‘lib, ularning barchasi treyderni qoniqtiruvchi foyda “Take profit” yoki “Stop loss” zarar chegarasida pozitsiyasini yopish imkoniyatini beradigan “modifikatsiya” – chegarali order ochishiga xizmat qiladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan FOREX valyuta bozori imkoniyatlaridan foydalanish, respublikamiz tadbirkorlari imkoniyatlarining chegaralarini kengaytiribgina qolmay, ularning jahon moliyaviy kengliklariga yanada chuqurroq kirib borishiga ko‘maklashdi. Oxir-oqibatda, tadbirkorlarimizning FOREXga bo‘lgan qiziqishlari ortdi. Bu bozorda faoliyatlarini har tomonlama kengaytirishlari Prezidentimiz tomonidan 2008-yilgi ustuvor iqtisodiy masalalar, jumladan, aholi bandligini ta’min-

lash, shuningdek, uning farovonligini oshirishning eng muhim yo‘nalishi bo‘lgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, xizmat ko‘rsatish sohasi va kasanachilikni qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish vazifalarini hal etishga xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Valyuta xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa xalqaro aloqalarda qatnashib ular natijasida pullik hisob-kitob zaruriyatiga olib keladigan mamlakat pul birligidir.

Amaliyotda valyuta milliy banknot shaklida ishlatiladi. Shuningdek, to‘lov vositasi va kredit omillari hisobi (cheklar, traktatlar, pul otkazish vositasi) bo‘lishi ham mumkin.

Valyuta birjasi-milliy valyutalarning tashkil etilgan bozori.

Konversiya operatsiyalariga nisbatan ingliz tilida “Foreign exchange operations”, qisqacha FOREX yoki FX atamasi ishlatiladi.

FOREX bozoridagi joriy holatga ta’sir etuvchi bosh omil, davlatlararo sarmoya – kapitalning harakati zaruratidir. Valyuta operatsiyalarining eng ko‘p hajmi ayni davlatlararo konversiya operatsiyalariga to‘qri keladi.

Nazorat savollari

1. Xalqaro valyuta tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Valyuta kursi nima?
3. Valyutalar kotirovkasini ta’riflang.
4. Kross kurslarning ahamiyati qanday?
5. Valyuta bitimi tushunchasiga nimalar kiradi?
6. Valyuta bitimlarining qanday xillarini bilasiz?
7. FOREX bozori mohiyatini tushuntirib bering.
8. “Bit” shartnomasining mohiyatini tushuntirib bering.
9. “ASK” shartnomasining mohiyatini tushuntirib bering.
10. FOREX bozori qanday maqsadlarga xizmat qiladi?

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'islangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М., Банки и биржи -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com
12. www.xarid.uz.
13. www.exchange.com

11-mavzu. Bozor tizimida savdo uylari, birja va yarmarkalarning moddiy-texnika bazasi

1. Birja savdosida savdo uylarining ahamiyati.
2. Savdo uylari klassifikatsiyasi.
3. Birjalarning asosiy fondlari.

1. Birja savdosida savdo uylarining ahamiyati.

Savdo uylarining jahon bozor tizimida paydo bo'lishi XIX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davr axborot uzatishning yangi vositalariga asoslangan sanoat, fan va texnikaning gurkirab taraqqiy etishi, savdo aloqalarining keng quloch yoyishi bilan xarakterlanadi.

Bu sharoitda tovar sotish va uni yetkazib berishning o'zi kamlik qilardi. Xaridorlarni jalb qilish, savdoning yangi usul va shakllarini topish zarur edi. Tovlar sotish yukni tashib berish, uni sug'urta qilish, yuk kemalariga yetkazib berish, transport dispetcherlik xizmati, axborot xizmati, tovarlarni jamlab sotish kabi xizmat turlari bilan to'ldirildi.

Yuqorida zikr etilgan xizmatlarning rivojlanishi tovar ishlab chiqaruvchilar bilan birgalikda ishlash zaruriyatini tug'dirdi. Bu aytib o'tilgan xizmatlarni kengaytirishgina emas, balki xaridorning shaxsiy ehtiyoji, xohishini qondirishga qaratilgan mahsulot texnik xarakteriga ma'lum o'zgartirishlar kiritish orqali amalga oshirish imkoniyatini ham yaratdi. Savdo xodimlari shu yo'l bilan ishlab chiqarish tarkibiga ta'sir eta boshladi. Ta'sir samarador bo'lishi uchun savdogarlar o'z pullarini ishlab chiqarishga sarflay boshladi.

Shu tariqa savdo uylari savdo vositachi tarkib sifatida paydo bo'lib, ishlay boshladi. 1917-yilgacha Rossiyada bir necha savdo uylari faoliyat ko'rsatar edi. Ularning asoschilari ko'pchilikka tanish savdogar va tadbirkor kishilar edi. Rossiya savdo uylarining, ayniqsa, to'qimachilik va oziq-ovqat hamda boshqa iste'mol mollari bozoridagi faoliyatlari e'tiborga molik edi.

Savdo uyi yirik savdo tashkiloti bo'lib, uning muhim xususiyatlari tovar ishlab chiqarish sohasiga faol kirib borish, ishlab chiqarish kooperatsiyalarini tashkil etish va moliyaviy kredit operatsiyalarida qatnashishdir.

Dunyodagi savdo uylarining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- vositachilik operatsiyalarini ijobiy takomillashtirish va kengaytirish asosida tashqi iqtisodiy aloqalarni faollashtirish;
- jahon tovar bozorlaridagi konyunktura o'zgarishlariga tezlik bilan javob choralari ishlab chiqish;
- raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarish va sotuvini tashkil qilish;
- kichik va o'rta firmalarni birlashtirib ulardagi tovarlar sotuvini moliyalashtirish;
- reklama marketing xizmatlari, izlanishlari xarajatlari va muomala xarajatlarini kamaytirish;
- mijozlarga keng ko'lamda qo'shimcha xizmat ko'rsatish bilan bilan oldi-sotdi jarayonini boyitish;
- ishlab chiqarish tarkibiga ta'sir ko'rsatish, jumladan, bu ishni savdo sarmoyasini ishlab chiqarishga investitsiya qilish orqali amalga oshirish.

Savdo uylari iqtisodiyot taraqqiyotining o'tish davrida bir tarafdin egalariga eng ko'p savdo foydasini keltirib, boshqa tarafdin bozorni xilma-xil tovarlar bilan boyitib, o'z mamlakatining eksport pozitsiyalarini mustahkamlaydi, samarali faoliyat ko'rsatadi.

Savdo uylarining rivojlanish tarixini ko'zdan kechirib, birinchi galda, qonunchilikka e'tibor qaratish mumkin. Braziliya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Hindiston, Fransiya va boshqa davlatlarda savdo uylarining mamlakat eksport siyosatini va iqtisoddagi katta ahamiyatini hisobga olib maxsus qonunchilik aktlari va me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. Ularda savdo uylari faoliyati davlat tomonidan muvofiqlashtirilib, savdo uylariga nisbatan ma'lum ustunlik va imtiyozlar ko'zda tutilgan. Rossiya qonunchiligida "Savdo uyi" degan tushuncha yo'q.

Shu bilan birga amaldagi qonunlarda savdo uylari faoliyatini tashkil etish va tartibga solish nuqtayi nazaridan hech qanday to'siqliklar yo'q.

Sobiq SSSR qonunchiligida savdo uylari birinchi bor SSSR Ministrlar Sovetining 1988-yil 2-dekabrda 1405-raqamli "Davlat korxona va muassasa tashkilotlari tashqi iqtisodiy aloqalarini yanada rivojlantirish haqida"gi qarorida tilga olingan edi. SSSR Ministrlar Sovetining 1990-yil, 20-iyulda 712-raqamli "SSSR hududida xorijiy valyutaga chakana savdo xizmatini yanada takomillashtirish" qarori chiqishi bilan savdo uylari tuzish uchun ancha jiddiy huquqiy asos paydo bo'ldi.

2. Savdo uylari klassifikatsiyasi

Amaldagi qonunlar bir-biridan quyidagilar bilan farq qiluvchi savdo uylari ishlashi uchun imkoniyat beradi:

- Tashkiliy huquqiy maqomi.
- Faoliyat tasnifi, ya'ni maqsadi.
- Harakat ko'lam.
- Aloqalari shakli.
- Savdo operatsiyalari tasnifi bilan.

Tashkiliy huquqiy maqomi bo'yicha yopiq xildagi aksiyadorlar jamiyatiga tenglashtirilgan mas'uliyati cheklangan, o'rtoqchilikka va ochiq yoki yopiq turdagi aksiyadorlar jamiyatlari qatoridagi savdo uylarini kiritish mumkin, ularga:

- o'z hisobidan o'z hisobiga savdo qiluvchi yirik savdo firmalari.
- Ahyon-ahyonda savdo operatsiyalari bilan birga o'z hisobi uchun ishlovchi an'anaviy vositachi yirik brokerlik firmalari. Ular broker firmalarining alohida xili bo'lib, birjaviy va birjadan tashqaridagi mollar bilan ulgurji, mayda ulgurji va chakana savdo operatsiyalarini olib boradi.
- Kuchli birjalarning hosila tashkilotlari — brokerlik idoralari ishtirokida mustaqil savdo faoliyati va davlat ro'yxatidagi tovarlar (Birjada predmet sifatida ma'lum tovar guruhlari savdosi taqiqlanishi tabiiy holdir) yuzasidan savdolashuvni

tashkil etishi mumkin. Bunday xil savdo uylari birja ro'yxatiga kirmagan tovarlar birjasiga aylanib qolishi mumkin. Bunday savdo uylari Rossiya tovar-xomashyo birjasida mijozlar aloqalarini buzmay, brokerlar manfaatlariga sherikchilik qilmasdan, birja ro'yxatiga kiritilmagan tovarlarni birjaning o'zidan olib chiqish uchun tashkil etilgan edi. Masalan, Brokerlik savdo uyi, Rossiya birja savdosi uyi.

"Savdo uyi" nomi bilan nomlangan birjalar (Kamskiy savdo uyi, "Universal birjasi") ham mavjud.

Ilgarigi davlat tashqi iqtisodiy tarkibi negizida tuzilgan tashqi iqtisodiy firmalar, ko'pincha, qo'shma korxona shaklida bo'lar edi. Bevosita birja faoliyatiga ularning aloqasi yo'q.

Savdo uylarini faoliyat xarakteri bo'yicha, ya'ni maqsadlari bo'yicha ikkita toifaga bo'lish mumkin.

Tor doirada ixtisoslashgan savdo uylari, ular, odatda, tor, qisqa ro'yxatli, kam sonli, bir xil tovarlar bilan savdo qiladi, ularning ta'sischilari, birinchi galda, o'zaro jahon bozoridagi o'z raqobatdoshini bartaraf qilish, kuch-e'tiborni bir joyga to'plab tashqi savdo siyosatini olib borishga intiladi, tor doirada ixtisoslashtirilgan savdo uyining ta'sischisi bor-yo'g'i bitta yirik tovar ishlab chiqaruvchi bo'lishi mumkin, u shu yo'l bilan o'zining mol sotish siyosatini faollashtirishiga umid bog'laydi.

Ixtisoslashgan savdo uylari jahon bozoridagi qattiq raqobat ichki bozordagi talab to'lovlarining cheklanganligi va narxlar erkinligi sharoitida texnik murakkab mahsulotlarni sotish qiyinchiliklariga javob harakati mahsulidir.

Bir xil turdagi mollarni turli xil o'zgartirishlar va takomillashtirish hamda yangi dizayn bilan sotishni kengaytirishga yo'naltirilgan diversifikatsiya faoliyatli savdo uylari.

Universal savdo uylari keng doiradagi tovarlar sotishga xizmat va asosiy faoliyat turlarini mumkin qadar oshirishga mo'ljallangan bo'ladi, ular ko'proq ichki bozorda faoliyat ko'rsatib, boshqa savdo-vositachi tashkilotlar bilan raqobatlashadi.

Hozirgi vaqtda universal savdo firmalari o'z faoliyatida tashqi savdo bilan cheklanib qolmay, biznesning turli sohalariga kirib bormoqda, jumladan, ishlab chiqarishning yangi tarmoqlarini rivojlantirish, qo'shma korxonalar tuzish, qarz berish (kredit) sohasi va boshqalarda faoliyat ko'rsatmoqda. Bugun ular quyidagi funksiyalarni bajaryapti: savdo bitimlari tuzish, tovarlarni saqlash, egasiga yetkazish, moliyaviy operatsiyalar, investitsiyalar, qo'shma korxonalar barpo etish, yuk tashish, marketing, bozorni tadqiq etish, axborot sohasidagi faoliyat, maslahat-konsalting, texnik yordam ko'rsatish va boshqalar.

Faoliyat yo'nalishlari bo'yicha universal savdo uylarini uchga bo'lish mumkin.

Savdo operatsiyalari (tovar sotish va yetkazib berish, jumladan, o'z omborlaridan to'g'ridan to'g'ri tez yuk tashish, tovarlarni jamlab tashish, sotilayotgan tovarlar, jihozlar va texnikadan foydalanish bo'yicha texnik va maslahat yordami, ularni o'rnatish, montaj va sinab-naladka qilib ko'rish, savdo ko'rgazmalarini tashkil etish va h. k.).

Moliyaviy operatsiyalar (tijorat, kredit, qarzlar berish, innovatsiya qilish, lizing, qo'shma korxonalar tuzish kafolatlari berish va h. k.).

Axborot xizmati (bozorni tadqiq etish, axborot yig'ish, tahlil etish va berish).

Universal savdo uylari savdo uylari bo'lib, o'zlari mustaqil mahsulot ishlab chiqarmaydi. Ular faqat tovar sotadi. Universal savdo uylari moliya tashkiloti funksiyasini bajaradi, lekin bu bank emas, axborot bilan ishlasa-da, axborot agentligi emas, ya'ni uning savdo faoliyatini moliyaviy axborot sohasidagi faoliyatlar to'ldiradi.

Harakat ko'lamini bo'yicha savdo uylari mintaqaviy, mahalliy, federal, umummanfaatli va munitsipal, ya'ni biror boshqarish tashkiloti yoki hudud tasarrufida.

Savdo shakli bo'yicha savdo uylari ulgurji, mayda ulgurji va chakana komission muqobil konsignatsiyaga savdo qiluvchi va boshqalar.

Aloqa shakllari bo'yicha savdo uyini boshqa xo'jalik subyektlari bilan agentlik bitimi, bankorlik bitimi hamda oldi-sotdi kontraktlari, konsignatsiya bitimlari, ya'ni kontraktidagi bir taraf boshqa tarafga o'z nomidan xorijdagi ombori konsignat tovarlari hisobidan tovar sotadi va aloqaning boshqa shakllari bilan shug'ullanadi.

Savdo uylari o'z faoliyatini biron-bir tovar guruhi bilan cheklamay, bir vaqtning o'zida xo'jalik aloqalarining turli shakllaridan foydalanib, o'zaro hisob-kitob va samaradorlik bilan bog'liq butun kompleks bitimlar bilan savdo qiladi.

3. Birjalarning asosiy fondlari

Birja va birja tizimi korxonalarining moddiy texnika manbalari ularning samarali faoliyat ko'rsatishlari uchun zarur bo'ladigan asosiy, aylanma fondlari va hamda boshqa turdagi mulklaridan iborat bo'ladi.

Birja va birja tizimi korxonalarining asosiy fondlariga ularning imoratlari, inshootlari, transport, kommunikatsiya-kompyuter vositalarini kiritish mumkin. Keyingi davrda muvaffaqiyatli faoliyat olib borish uchun asosiy fondlar tarkibida kommunikatsiya-kompyuter vositalarining salmog'i ortib bormoqda.

Xo'jalik aloqalari intensivligi oshgan hozirgi davrda kompyuter-kommunikatsiya vositalari quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

- Prognozlash uchun statistika ma'lumotlarini jamlash.
- Birja vedomostlari (Praye list, byulleten)ni shakllantirish.
- Kotirovka ma'lumotlari (Birja listingi) ni tayyorlash.
- Bitimlarni ro'yxatga olib-qayd qilish.
- Elektron tablodan foydalanish.

- Boshqa birjalararo buyurtmalar harakatini ta'minlash.
- Anksion (kim oshdi) savdolarini o'tkazish.
- Brokerlararo bitim shartlarini muvofiqlashtirish.
- Turli-tuman erkin mazmundagi axborot-informatsion ma'lumotlarni tayyorlash va hokazo.

Birjalarning ichki faoliyatlarini amalga oshirishda brokerlarning avtomatlashtirilgan ish joylari (ruscha talqini – автоматизированное рабочее место брокера, qisqacha – APM)ning ahamiyati benihoya kattadir. Demak, birja asosiy fondlari tarkibida shaxsiy kompyuterlar, kompyuterlarni bir-biri bilan bog'lovchi aloqa vositalarining nufuzi kattadir. Chunki zamonaviy birjalar elektron savdo tizimi orqali butun sutka davomida, kecha-yu kunduz, aniq vaqtda amalga oshiriladi. Yer kurrasining qayerida joylashganligidan qat'i nazar, savdo aloqalarini o'rnatish imkoniyati faqat kompyuter-kommunikatsiya vositalari yordamidagina amalga oshirilishi mumkin.

Birja va birja tizimi korxonalarining aylanma fondlariga ularning ulzomida aylanma mablag' sifatida foydalanishi ko'zda tutilgan mablag'lari (hissalari - paylari) ni kiritish mumkin. Bunday korxonalarining aylanma mablag'lari manbalari quyidagilar hisobiga shakllanadi:

- Birja savdosi qatnashchilarining a'zolik badallari (ta'sis va yillik badallari).
- Bir marotaba savdo qilish huquqini beruvchi kirish to'lovlari.
- Birja bitimlaridan yig'iladigan yig'im tushumlari.
- Tovar variantlari (olib ketilmagan tovarlar) savdosidan tushgan tushumlar.
- O'z aylanma mablag'lari hisobidan berilgan kredit-qarzlaridan tushadigan foiz tushumlari.
- Ixtiyoriy badallar, to'lovlar va boshqa qonuniy taqiqlanmagan tushumlar.

Birja va birja tizimi korxonalarining aylanma mablag'larini qatoriga ular tasarrufidagi tovar zaxiralarini ham kiritish mumkin.

Nazorat savollari

1. Savdo uylarining birja savdosidagi ahamiyati qanday?
2. Savdo uylarini klassifikatsiya qiling.
3. Savdo uylarining vazifalari nimalardan iborat?
4. Savdo uylari tarkibi qanday?
5. Savdo uylarining boshqaruv tashkilotlarini tavsiflab bering.
6. Savdo uylari iste'mol bozorini qanday qilib tovarlar bilan boyitadi?
7. Savdo uylarining moliyaviy operatsiyalardagi ishtirokida qanday?
8. Savdo uylarining kichik biznes subyektlariga qanday ta'siri bor?
9. Xalqaro savdo uylari qanday tashkilot?
10. Savdo uylarining tashkiliy-huquqiy shakllari qanday ko'rinishga ega bo'lishi mumkin?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ, 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com
12. www.xarid.uz
13. www.Exchage.com

12- Mavzu: Yarmarka faoliyatini tashkil etish

1. Yarmarka faoliyatining mohiyati va evolyutsiyasi.
2. Yarmarka faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Yarmarkalarda savdolashuv turlari va vazifalari.

1. Yarmarka faoliyatining mohiyati va evolyutsiyasi.

Yarmarka savdosi keng iste'mol tovarlari va sanoat-texnika mahsulotlarining qisqa muddatli, vaqti-vaqti bilan qaytarilib turuvchi, oldindan namunalari ko'rib, tanlab olish orqali amalga oshiriladigan hamda oldi-sotdi kontraktlari tuzish bilan yakunlanadigan ulgurji savdoning turidir.

Yarmarka faoliyatining prinsiplari tashkil etiladigan har bir yarmarka ko'rgazmalarining tuzilishi va faoliyatining tashkil etilish maqsadlari bilan chambarchas bog'liqlikda olib boriladi, shuning uchun yarmarka savdosi ko'rgazmali savdo bilan birgalikda, bog'liq holda, yaxlit tushuncha sifatida talqin etilmoqda.

Yarmarka savdosi biz yashab turgan makonda uzoq tarixiy ildizlarga egadir. Masalan, Rossiyada bu savdo usuli an'anaviy savdo usuli bo'lib kelganligiga juda ko'p dalillar mavjud. 1641-yildayoq podsho Ivan Fedorovich farmoni bilan Makarev ibodatxonasi (Nijniy Novgorod shahri yaqinida) devorlari yonida I Butunrusiya savdo yarmarkasi tashkil etilgan edi.

Yarmarka qatnashchilari orasida badavlat rus savdogarlari, Xitoy, Hindiston, Buxoro, Toshkent savdogarlari bo'lib, ular oltin, mo'yna, ipak, kumush, marvarid, zig'ir va boshqa ko'p noyob tovarlar bilan savdo qilar edi. 1816-yilda mehmonlar uchun mo'ljallangan saroy yong'in natijasida barbod bo'lgandan so'ng, yarmarka savdosi azim shahar – Nijniy Novgorodda ataylab toshdan qurilgan saroyda o'tkaziladigan bo'ldi va aynan 1822 yildan e'tiboran Nijniy Novgorod yarmarkasining yilnomasi boshlandi. Nijniy Novgoroddagi yarmarka faqat savdo markazi bo'libgina qolmay, u Rossiya saltanatining sanoat va madaniyat chorrahasiga ham aylandi. 1896-yil Buyuk

Rossiya tadbirkori bo'lmish Savva Timofeyevich Morozov raisligida I Butunrossiya savdo-sanoat ko'rgazmasi ish boshladi.

XIX asrning boshlarida yana bir mashhur yarmarka – Irbit (Perm gubernyasida) yirik yarmarkasi paydo bo'ldi. Bu davrda Sibiriyada oltin qazish sanoati gurkirab rivojlanishi bilan e'tiborni o'ziga tortdi va bu yarmarka faoliyatining rivojini tezlashtirdi.

Oktabr to'ntarishidan so'ng NEPning yillari faollashuvini e'tiborga olmasa, yarmarka savdosi asta-sekin unutila bordi.

Azaldan Markaziy Osiyoda keng tarqalgan savdo turlaridan biri yarmarka savdosi bo'lib, hozirgi Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) hududida Oktabr to'ntarishigacha Turkiston, Semipalatinsk, Akmol viloyatlarida 450 ta yarmarka mavjud bo'lib, ularni, shartli ravishda, 3 guruhga bo'lish mumkin edi.

1. Uzoq tarixiy ildizga ega bo'lgan, 1643-yilda paydo bo'lib, Rossiya va Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida tabiiy tovarlarni ayirboshlash faoliyatining asosini tashkil etgan, XX asrga kelib, G'arbiy Sibir, Buxoro xalqlarini tovar bilan o'zaro ta'minlash kanaliga aylangan Irbit va Buxoro yarmarkalari.

2. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Prjevalsk atrofiga paydo bo'lgan, G'arbiy Xitoy va Markaziy Osiyo o'rtasidagi savdo aloqalarida ulkan ahamiyatga ega bo'lgan, har yili 15-iyundan 15-avgustgacha o'tkazilgan Qarqara yarmarkasi.

Qarqara yarmarkasida savdo operatsiyalari uchun temiryo'l va sug'urta tarifining 20%i chegirma, imtiyoz sifatida berilardi. Bu yarmarka savdo oborotining salmoqli qismini chorvachilik va mo'yna mahsulotlari tashkil etar edi. Bu guruh yarmarkalariga Toshkent, Avliyo ota, Norin, Oqtepa va Ayil viloyatlaridagi katta-kichik yarmarkalarni kiritish mumkin.

3. Markaziy Osiyoning xo'jalik taraqqiyoti yillarida vujudga kelgan yarmarkalar qatoriga Qizilo'rda, Suvsamir yarmarkalarini kiritish mumkin. Bu yerda, asosan, shahar va

qishloq aholisi o'zaro tovar ayirboshlash operatsiyalari amalga oshirilib, shu bilan birga, yarmarkada qo'shni mamlakatlar savdogarlari ham ishtirok etardi. Ular, o'z navbatida, aholi tijorat faolligining oshishiga, mamlakatlararo savdo aloqalarining rivojlanishi va mustahkamlanishiga xizmat qilar edi.

Yarmarka faoliyatining qayta tug'ilishi Rossiyada 1991-yilga to'g'ri keladi. 1993-yilning o'zidayoq Butunrossiya aksiyadorlar jamiyatiga aylangan Nijniy Novgorod yarmarkasiga Madridda, ilgari faqat dunyoning to'rttagina: Yaponiya, Germaniya, Meksika, Ispaniya kabi mamlakatlar kompaniyalari sazovor bo'lgan "Yevropa Arki Oltin Yulduzi" oliy mukofoti topshirildi.

Rossiyada yarmarka savdosi tijorat aloqalarining tashkiliy shakli sifatida keng quloch yozdi. An'anaviy yarmarka savdosi "Ko'rgazma savdo" va "Ko'rgazma salon"lar ko'rinishidagi tashkiliy shakllar orqali bozorda o'z o'rniga ega bo'la boshladi.

Yarmarka faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:

- Namoyish etilayotgan namunalar bo'yicha tovarlarni ulgurji sotish.
- Savdoning ma'lum muddatda takrorlanib turishi.
- Avvaldan savdo o'tkazish joyi va muddatining kelishib olinishi.
- Bir vaqtda sotuvchi va xaridorlarning savdoda ommaviy qatnashishi.

Odatda, savdoning bir vaqtda va ommaviy o'tkazilishi yarmarka (ko'rgazma) ta'sischi va mahalliy hokimiyat tashkilotlari kelishuviga muvofiq amalga oshiriladi. Natijada savdo muddati, sharti va tartibi ko'rsatilgan maxsus hujjat imzolanadi hamda o'tkaziladigan tadbir mas'ul shaxslari tayinlanadi.

Ko'rgazmali va birja faoliyatini amalga oshirishda uchta muhim bosqich mavjud: savdolar boshlanishidan oldingi, tashkiliy va so'nggi savdolar tugagandan keyingi xulosalar chiqarish bosqichi.

Savdo boshlanishidan oldingi bosqich savdo haqidagi qaror va buyruqni qabul qilish kabi ishlar bilan boshlanib, yarmarka komiteti va ishchi guruh shakllanadi. Bu bosqichda yarmarka haqida nizom ishlab chiqilishi va qatnashchilarga yarmarkada qatnashish shart-sharoitlari haqida axborot jo'natilishi ko'zda tutiladi.

Ishchi guruh, shuningdek, reklama materiallari, yarmarkaga taklifnomalar, mehmonlarni joylashtirish kabi tashkiliy masalalar bilan ham shug'ullanadi.

Yarmarkada qatnashish shartlari haqida reklama prospektlari, broshyuralar nashr ettirilib, unda yarmarkada qatnashish narxleri, pavilyonlarning ijara narxleri, reklama materiallaridan foydalangan holda, sirtqi qatnashish shartlari o'z aksini topadi.

Yarmarka qatnashchilari qatnashish shaklidan qat'i nazar, yarmarka ochilishidan 15 kun ilgari qatnashish haqida rekvizit va o'zi haqidagi batafsil ma'lumotlar ko'rsatilgan ariza berishi va ro'yxatdan o'tkazish uchun badal to'lashi kerak bo'ladi. Arizada o'z talablari ya'ni qancha pavilyon kerakligi, qancha mahsulot namoyish etishi haqida ham zarur ma'lumotlar bo'lishi kerak.

Yarmarka o'tkazishdagi asosiy daromad manbai bo'lib, yarmarka qatnashchilarining badali, omborlar, transport vositalari va ekspozitsiyalar ijarasi to'lovlari, ko'rsatiladigan boshqa xizmat turlari uchun (texnik informatsiya xizmati, transport-ekspeditsiya ishlari, ortish-tushirish va boshqa tijorat xarakteridagi ishlar uchun) to'lovlar bo'lishi ko'zda tutiladi.

Yarmarkalar ichida Savdo-sanoat yarmarkasi o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa yarmarkalardan ajralib turadi. Savdo - sanoat yarmarkalarida tovar ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalari takliflari benihoya kengligi va qatnashchilar sonining cheklanmaganligi bilan ko'rgazmaga o'xshab ketadi. Bunda ma'lum vaqtda notijorat tashkilotlari va boshqa barcha fuqarolarning ham ko'rgazmaga bemaol kiritilishi yarmarka xarakteri va shartlarini o'zgartirmaydi. Quyidagi jadvalda tijorat yarmarkasi va savdo-sanoat yarmarkalarining bir-biridan farqi va o'xshashliklari, xarakteri ko'rsatilgan:

№	Xususiyatlar	Savdo yarmarkasi	Savdo-sanoat yarmarkasi
1	Huquqiy va jismoniy shaxslar tomonidan tashkil etilib, tashkillashgan bozor qatnashchilari uchun mo'ljallangan.	Ha	Ha
2	Faoliyat muddati cheklangan.	Ha	Ha
3	Faoliyati muqim joyda va vaqti-vaqti bilan takrorlanib turadi.	Ha	Ha
4	Yarmarkaga kirish faqat maxsus taklifnoma-patrlar bilan tartibga solinadi.	Ha	Ha
5	Ko'p sonli eksponatlar uchun mo'ljallangan.	Ha	Ha
6	Takliflar haqiqiy, obyektivligi bilan ajralib turadi.	Ha	Ha
7	Takliflar faqat bir tartib qo'riqchilari tomonidan taqdim etiladi.	Ha	Yo'q
8	Namunalar bo'yicha to'g'ridan to'g'ri shartnomalar vazifasi qo'yiladi.	Yo'q	Ha
9	Axborot taqatlashdan pirovard maqsad namunalar bo'yicha savdoni rag'batlantirishdir.	Ha	Yo'q
10	Odada, hamma jismoniy shaxslar, qiziqqan fuqarular uchun bepul yarmarkaga kirish ruxsat etiladi.	Yo'q	Ha
11	Yarmarkaga kirish qiziqqan fuqarular, xususiy shaxslar uchun faqat ba'zi alohida ruxsat etilgan hollardagina ruxsat etiladi.	Yo'q	Ha
12	Bevosita oxirgi iste'molchiga tovar sotish – oddiy hol.	Ha	Yo'q
13	Tovar, ko'p hollarda, oraliq iste'molchilarga sotiladi.	Ha	Yo'q

Yarmarka tugagandan keyin uning salbiy va ijobiy taraflarini aks ettirib xulosalar chiqarish ishlarini tashkil etish juda muhim, mas'uliyatli bosqich hisoblanadi. Chunki yarmarkalar o'tkazishdagi mana shu oxirgi bosqich ishlar kelgusi yarmarkalar o'tkazish strategiyasini belgilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yarmarkalarning tashkiliy tuzilishi yarmarka komitetining ishchi organi bo'lgan ijrochi guruh bilan doimiy aloqada ishlashini taqozo qiladi. Har bir yarmarka komiteti a'zosi hal qiluvchi ovozga ega bo'ladi. Tashkiliy komitet Rais boshchiligida faoliyat ko'rsatadi. Ba'zi yirik yarmarkalarda rahbarlik funksiyasi ijrochi direksiya tomonidan, Bosh direktor

boshchiligida amalga oshiriladi. Bosh direktor yarmarkaning barcha operativ boshqaruvini o'z qo'lga olib, uning ish tartibi, turli xizmatlar ishlarini boshqarish bilan bir qatorda, yarmarkaga namuna tovarlarini olib kelish, joylashtirish va saqlash masalalarini hal qilish bilan ham shug'ullanadi. Bosh direktor tasarrufida yarmarka faoliyati uchun zarur bo'lgan texnik, yuridik-huquqiy, meditsina, transport, moliya, reklama-axborot, nashriyot, mehmonxona va umumiy xo'jalik bo'limlari bo'lishi mumkin.

Yarmarkaga keltirilgan namunaviy tovarlarning eng yaxshisini tanlab olish uchun yarmarka komiteti tanlov komissiyasini tashkil etishi va bu ishga sanoatchilar, olimlar, biznesmenlar, davlat boshqaruvi tashkilotlari vakillarini taklif etishi mumkin. Yarmarkalarni tashkil etishning keltirilgan tartibi taxminiy bo'lib, ma'lum sharoitda, yarmarka oldiga qo'ygan vazifalarni hisobga olgan holda, uning shakli va mazmuniga zarur o'zgartirishlar kiritish mumkin.

Yarmarka faoliyatining asosiy maqsadi sotuvchi va xaridor o'rtasida to'g'ridan to'g'ri aloqalar o'rnatish yoki kontraktlar imzolash va tovarlarning ulgurji savdosidir.

Yarmarkalar faoliyatining predmeti, shartnoma tuzuvchi xaridor va tovar sotuvchi tomonlarning ishchan aloqa o'rnatishi uchun har taraflama kompleks xizmat ko'rsatish, konyunktura axborotni tayyorlash, tahlil etish, reklama xizmatini tashkil etish orqali ulgurji savdolashuv jarayonini tartibga solib turishdir.

Ko'rgazma-savdoning, yarmarka savdodan farqi uning ilmiy- mavzuiy yo'nalishga egaligidir.

Jahonda har yili ko'plab mavzular, yo'nalishlar bo'yicha turli-tuman shaklda ko'rgazma va ko'rgazma-savdolar o'tkaziladi. Ular ichida Gannover, Nijniy Novgorod shaharlaridagi ekologiya masalalariga bag'ishlangan bo'lsa, Moskva va Dyusseldorf shaharlarida o'tkaziladigan ko'rgazmalar metallurgiya va mashinasozlik sanoatining yutuq va muammolariga bag'ishlangandir.

Ko'rgazma faoliyatining bosh maqsadi aniq bir korxona yoki soha korxonalarini ishlab chiqargan yangi tovarning taqdimoti, korxonaning kelgusidagi rejalari, imkoniyatlari haqida axborot tayyorlash, ular namoyishini tashkil etish bilan bir qatorda sotuvchi va xaridor o'rtasida doimiy, ishtirok aloqalarni o'rnatishga yordam berishdan iboratdir. Ko'rgazma savdo bozoriga yangi kirib kelayotgan tovarlarga bo'lgan talab va taklif munosabatlarini sinab ko'rish shakli bo'lib, ularning hayotiylik davrini aniqlash, ommaviy ishlab chiqarishga tayyorlash uchun boshlang'ich axborotlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

2. Yarmarka faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari.

Ko'rgazma-savdoning predmeti bo'lib, yangi ishlab chiqarilayotgan tovarlar yuzasidan namoyish-taqdimot ishlarini amalga oshirish, ushbu tovarlar bo'yicha savdo bitimlarini tuzish hamda sohaning yetakchi mutaxassislarini jalb qilib, tijorat va ilmiy-texnika axborotini tayyorlab berish hisoblanadi.

Yarmarka (ko'rgazma)-savdoning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Biror-bir tovar va soha mahsulotiga ixtisoslashgan maxsus yarmarka (ko'rgazma) va yarmarkaning ham sanoat, ham qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan savdo qiluvchi universal xarakterga ega bo'lishi.

2. Xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha yarmarka (ko'rgazma)lar tarmoq, tarmoqlararo yarmarkalarga bo'linadi. Tarmoqlararo yarmarkalar bir tarmoq emas, balki bir necha tarmoqlar birgalikda ishlab chiqargan mahsulotlar yuzasidan faoliyat ko'rsatadi. Masalan, meditsina texnikasi, mashinasozlik, biokimyo, kosmosni tadqiq etish sanoati va boshqa birlashgan sanoat kompleksi mahsulotlari namoyish etilishi mumkin. Texnik murakkab mahsulotlar savdosi, soha mutaxassislari ishtiroki va maslahatisiz tashkil etilishi ancha qiyinchiliklar tug'dirib, yarmarka samaradorligining pasayishiga olib keladi.

3. Yarmarka va ko'rgazmalar hududiy xususiyatlari va faoliyat ko'lamini, tovar ayirboshlash hajmiga qarab, xalqaro, butun mamlakat, hududlararo, mahalliy – regional (hududiy) bo'lishi mumkin.

Bazor iqtisodi sharoitida tashkiliy yangi yarmarka-ko'rgazmali savdo tashkilotlari vujudga kelmoqda. Masalan: "O'zko'rgazmasavdo", "O'zekspomarkaz" aksionerlik jamiyatlari shular jumlasidandir.

Bu borada mamlakatimizning eng muhim iqtisodiy hamkori bo'lmish Rossiya Federatsiyasining tajribalari, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Nijniy Novgorod shahridagi "Butunrossiya yarmarka-ko'rgazma kompleksi" aksioner jamiyati, "LenEkspo" Tashqi savdo birlashmasi, "Sibirskaya yarmarka" hududiy tijorat markazlari shular jumlasidan bo'lib, faqat "Nijnegorodskaya yarmarka"ning o'zi 1999-yilda Rossiya va boshqa mamlakatlar tadbirkorlari, sanoat xodimlari va tijoratchilari ishtirokida 20 dan ortiq xalqaro ko'rgazma-yarmarkalar tashkil etgan.

"Ekologiya. Resurslar tejamkorligi. Metrologiya", "Meditsina-99", "Avtoservis", "Tara, tovar o'rani, ombor" va boshqa nomlar bilan atalgan mavzuiy xalqaro ko'rgazmali savdo tadbirlari amaliy, ilmiy va tijorat manfaatlarini o'zida aks ettirdi. Masalan, "Tara, tovar o'rani, ombor" deb nomlangan ko'rgazmada 98 qatnashchi ishtirok etib, ular orasida Avstriya, Germaniya, Fransiya, AQSH, Gollandiya kabi mamlakatlardan xorijiy firmalar o'z ekspozitsiyalari bilan qatnashdi. Ko'rgazma ekspozitsiyalari sifatida, tovarlarni iste'mol o'ramiga o'rovchi mashina va avtomatlar, turli-tuman (polimer platmassa, qog'oz, toqima, shisha, metall) taralar, ombor jihozlari, ko'tarish-tushirish mexanizmlari namoyish etildi. Bunday ko'rgazmalar turli mamlakatlar, mamlakatlarning alohida hududlari sanoatlari potentsiali, faoliyatlari ko'lamini, ko'p qirrali va o'zaro manfaatli hamkorlik imkoniyatlari, asosiysi, hudud xo'jaligini, tadbirkorlik tashabbuslarining

muvaffaqiyatli rivojlanishi istiqbollarni belgilab berishga har tараflama yordam beradi.

Keskin raqobatchilik sharoitida marketing va konyunktura tadqiqotlariga tayangan holda, ulgurji savdo turlarini doimiy izlab topish, ko'pgina tijorat firmalariga tovar bozorida mustahkam pozitsiyani egallashining bosh omili bo'lib xizmat qiladi. Aynan ulgurji savdoning samarali shakli bo'lgan ko'rgazma, yarmarka, birja va auksionlarda qatnashishgina savdo bilan shug'ullanuvchi har qanday korxona va tashkilotga tijorat faoliyatining barcha yo'nalishlari va sohalarida muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarni ochib beradi.

Ulgurji savdoning turli shakl-shamoyillari orasida eng muhimlari darshigimizning avvalgi boblarida bir necha marotaba uqtirib o'tganimizdek, birja va yarmarka savdolaridir.

Tarixan ulgurji savdoning eng birinchi shakli deb, karvon faoliyatini ta'kidlab o'tishimiz mumkin. U ahyon-ahyonda sodir bo'lishi, muqim bir joy va qonun-qoidalarining yo'qligi bilan xarakterli edi.

Karvon savdosi o'rniga yarmarka savdosi keldi. O'rta asrlarda kichik va katta yarmarkalar paydo bo'la boshladi. Yarmarka faoliyatining xarakterli tarafi shundan iborat ediki, savdo qatnashchilari savdo o'tkaziladigan vaqt va joy haqida avvaldan kelishib olishi bilan boshqa ulgurji savdo turlaridan farq qiladigan bo'ldi.

"Yarmarka" so'zining ma'nosi nemis tilidan tarjima qilganda "yar" – "yil", "marka" – "tovar xili" degan ma'nolarni bildirib, har yili o'tkaziladigan bozorni anglatadi.

Ulgurji yarmarkalar amalga oshiriladigan operatsiyalar mazmuniga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- Chakana savdo korxonalari tashabbusi bilan tashkil etiladigan ulgurji xarid yarmarkalari.

- Ortiqcha tovarlarni sotish uchun tashkil etiladigan yarmarkalar.

- Ham yangi tovarlar xarid qilinishi uchun, ham ortiqcha tovarlarni sotish uchun tashkil etiladigan, ko'p mazmundagi operatsiyalar o'tkazilishi mo'ljallangan yarmarkalar.

- Hududiy xususiyatlariga ko'ra yarmarkalar.

- Tuman yoki viloyat miqyosidagi mahalliy yarmarkalar.

- Tumamlararo, viloyatlararo, bir mamlakat miqyosidagi yarmarkalar.

- Xalqaro (xorijiy davlatlar, bir necha mamlakatlarni qamrab olgan kompaniyalar ishtirokidagi) yarmarkalar.

Assortiment xususiyatlariga ko'ra:

- Univesal yarmarkalar (ham oziq-ovqat, ham sanoat tovarlari taqdimotida).

- Bir xil tovar assortimentlariga ixtisoslashtirilgan yarmarkalar.

- Aniq maqsad va vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan mavzuiy yarmarkalar.

XII-XIII asrlarda Yevropada o'tkazilgan yarmarkalarda imzolangan savdo bitimlari yuzasidan hisob-kitob ishlari darhol shu yerning o'zida yoki to'lov majburiyatlari ma'lum vaqtdan keyin, kelishilgan muddat ichida amalga oshirish sharti bilan amalga oshirilar edi.

Ba'zi yarmarkalarda tovarlarga ma'lum standart talablari o'rnatilgan, bular va keyinchalik tovar namunalarni namoyish qilish orqali, faqat mavjud-bor, naqd tovarlar yuzasidan savdo operatsiyalari amalga oshirilar edi.

U paytdagi yarmarkalarda savdo, ko'pincha, aynan shu yarmarka doirasidagi ichki qonun-qoidalar, tartib ustuvorligida o'tkazilar edi.

Masalan: yarmarkada tuzilgan savdo bitimlarida kontragentlar o'rtasidagi munosabatlar Angliya savdo kodeksida, odatda, boshqa savdo turlarida ko'zda tutilgan tovarlar oldi-sotdi kontraktlari standart shakllari, veksellar, ombor kvitansiyalari kabi hujjatlar bilan tartibga solinar edi. Bu kodeksni buzgan yarmarka qatnashchilari, albatta, jazolanardi,

hatto savdogarlar-tijoratchilar jamiyatlaridan haydalish xavfi ham bor edi.

Yarmarkalarda vujudga kelgan kelishmovchiliklar va qarshiliklarni, odatda, yarmarka sudi tomonidan hal qilish odati mavjud edi. Yarmarka sudi hozirgi arbitrlarning avvalgi ko'rinishi bo'lib, xalq orasida ularni "tovoni chang kishilar sudi" deb atashardi, chunki savdogarlar uzoq yo'l yurib, oyoq kiyimlarining poshnasi, tovoniga, ko'pincha, loy tekkan bo'lar edi.

Harqalay, yarmarka savdosida biror-bir tovar turiga ixtisoslashgan savdo qatorlari, bozordagi talab va taklif rubini his etuvchi, kasb mahorati sir-asrortlaridan xabardor sotuvchilar, savdo operatsiyalarining tezkorligi bilan boshqa savdo turlaridan farq qilib turardi.

Yarmarkalar ma'lum vaqtdan so'ng takrorlanib turuvchi, tijoratchilar, sanoatchilar, savdo xodimlarining ulgurji oldi-soldi operatsiyalarini amalga oshirish uchungina xizmat qilmas, balki boshqa masalalarda ham o'zaro manfaatli muzokaralar olib borish uchun o'ziga xos yig'ilish-qurultoy vazifasini ham bajatar edi.

Yarmarkalarda savdo bitimlari (oldi-soldi, pudrat shartnomalari), asosan, savdolashuv orqali tuziladi, bu yerda sotuvchi, xaridor yoki pudratchi, buyurtmachi avvaldan aniqlangan tovar xususiyatlari, ularning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari, ish ko'lamini e'lon qilib, ular yuzasidan o'ziga xos tanlov tashkil etadi. Kim eng manfaatli, eng qulay shartlarda taklif kiritsa, muzokaralar boshlaydi va ko'pincha shartnoma-bitimlar kontragenti sifatida imzolash bilan yakunlanadi.

Yarmarka savdolashuvining quyidagi turlari mavjud:

1. Ochiq savdolashuv. Bunda, ko'pincha, uncha murakkab bo'lmagan sanoat dastgoblari, jihozlari, tovarlari yuzasidan bo'lib, odatda, barcha qatnashish istagini bildirganlar qatnashishi mumkin.

2. Malakaviy saralash sharti bilan o'tkaziladigan. Ochiq savdolashuv bo'lib, bu, odatda, ikki bosqichda o'tkaziladi.

Birinchi bosqichda barcha qatnashchilar qatnashib, ikkinchi bosqichga faqat tanlov me'yoriy shartlariga javob bergan qatnashchilargina taklif etiladi va savdo natijalari yarmarka qatnashchilarining barchasiga e'lon qilinadi.

3. Yopiq savdolashuv. Bu savdolashuv turiga faqat qatnashchilar maxsus (Turli me'yoriy, miqyos talablariga javob bera oladigan, noyob tovarlar yuzasidan olib boriladigan savdolashuv bo'lib, qimmatli yuqori texnik ko'rsatkichlarga ega dastgoh, jihozlar ishlab chiqarish, murakkab loyihalarni amalga oshirish tajribasiga ega, obro'li firma va kompaniyalar) taklifnomalar asosida kiritiladi.

4. Bir marotaba o'tkaziladigan savdolashuv turi, bunda faqat shu yarmarkada yoki faqat ma'lum tovar yuzasidan bir marotaba savdolashuv huquqiga (litsenziyaga) ega qatnashchilar savdolashadi.

Yarmarka faoliyatining asosiy vazifalari, faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar tafsiloti. O'zbekistonda yarmarka faoliyatini takomillashtirish tamoyillari haqida ba'zi fikrlarimizni bayon etmoqchimiz.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida yarmarka savdosi misli ko'rilmagan rivojlanish yo'lini bosib o'tmoqda, u sifat ko'rsatkichi bo'yicha yangi bosqichga ko'tarildi. Masalan, Respublikamiz Prezidenti tashabbusi bilan tashkil etilgan "O'zko'rgazmasavdo" xalqaro yarmarka savdo markazi mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish va bozor infratarkibining rivojlanishiga xizmat qilishi kerak. Xalqaro yarmarka savdo markazi ochiq turdagi aksionerlik jamiyati ko'rinishidagi xo'jalik subyekti bo'lib, uning ta'sischilari "Karvon bozori" yopiq turdagi aksionerlik jamiyati, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi va Toshkent shahar hokimiyati hisoblanadi.

Ta'sis hujjatlarida xalqaro yarmarka savdo markazi oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- Mintaqaviy, xalqaro, milliy va mavzuiy ko'rgazma va yarmarkalarni tashkil etish.

- Mamlakatimiz va xorijiy firmalarga hamkorlar topish va hamkorlik aloqalari, kontraktlar tuzishga ko'maklashish.

- Mahsulotlar va katologlar yarmarka taqdimotini, reklama - namoyishini tashkil etish.

- Tashqi savdo, informatsiya, konsalting, marketing va eksport-import operatsiyalar imzolash va ijro etish bo'yicha turli xizmat turlarini ko'rsatish.

- Imzolangan kontraktlar yuzasidan statistika hisobini olib borish, ularni ro'yxatdan o'tkazib-qayd qilish, xulosalar chiqarish kabi ishlarni bajarish.

- Mahsulotlarni bojxona to'lovlaridan tozalash va boshqa bojxona rasmiyatchilik ishlarini bajarish.

- Mijozlarga bank xizmati ko'rsatish.

- Yarmarka qatnashchilariga turli transport-ekspeditsiya xizmatlarini ko'rsatish.

- Mahsulotlarning transportirovkasi, saqlash, yetkazib berish jarayonida sug'urtalash.

- Zamonaviy aloqa va telekommunikatsiya vositalari bilan ta'minlashni tashkil etish.

- Zamonaviy namoyish xonalaridan tortib, to qabul marosimlari, banket-ziyofat, prezentatsiya taqdimot tadbirlarini tashkil etishgacha ko'maklashish va boshqalar.

- "O'zko'rgazmasavdo" xalqaro yarmarka savdo markazi o'z faoliyatini to'liq amalga oshirish uchun ixisoslashgan shu'ba korxonalar tashkil etgan va Markaziy Osiyoda teugsiz salohiyatga ega yarmarka kompleksiga egadir.

Kompleks quyidagi bo'lim va inshootlardan tarkib topgan:

- Umumiy maydoni 10000 kv. metr bo'lgan ikkita yopiq ko'rgazma pavilyoni.

- Umumiy maydoni 2500 kv. metr bo'lgan bitta ochiq ko'rgazma pavilyoni.

- Bojxona ombori.

- Konferens-zal.

- Ma'muriy va ofis xonalari.

- VIP-mehmonlar uchun restoran.

- Tantanalalar uchun banket zali.

- Internet-kafe.

- Sport zallari.

- Avtoulovlar uchun to'xtash va vaqtinchalik saqlash uchun maxsus ajratilgan joy.

"O'zko'rgazmasavdo" Xalqaro yarmarka savdosi markazining hudud maydoni 7 gektarni tashkil etadi.

Ko'rgazma markazida tashkil etilgan 2001-yilning o'zida-yoq e'tiborga molik tadbirlar o'tkazildi. Masalan, 2001-yilning oktabr oyida "O'zbekistonning eksport salohiyati" mavzusida yirik ko'rgazma o'tkazilib, unda respublikamizda tadbirkorlar va qo'shma korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan jahon andozalariga mos mahsulotlar namoyish qilindi.

- Toshkent shahri va respublikamiz viloyatlaridagi xususiy, aksionerlik jamiyatlari, davlat va qo'shma korxonalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan mebellar namoyishi uchun "Mebel-2001" tarmoq ko'rgazmasi.

- Sabzovot, meva va ularni qayta ishlash mahsulotlari namoyishi "Agromahsulot-2000-2001" Xalqaro yarmarka-savdosi.

- 2001-yil, mart oyida Toshkent shahar tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatasi bilan hamkorlikda eng yaxshi tadbirkor va hunarmand tanlov- konkursi tashkil etildi. Uni a'lo darajada o'tkazganligi uchun "O'z-Ekspo" shu'ba korxonasi maxsus diplom bilan taqdirlandi.

Toshkent shahri hokimiyati va Germaniyaning Gyote instituti tashabbusi bilan "Berlin shahri arxitekturasi va shahar qurilishi" mavzusida ko'rgazma-seminar o'tkazildi.

Respublikamizning muhim strategik o'rini hisobga olib, uning tobora ortib borayotgan xalqaro aloqalarini mustahkamlash va Sharq bilan G'arb mamlakatlari o'rtasida o'ziga xos savdo ko'prigi vazifasini bajaradi.

“O‘zko‘rgazmasavdo” OAJ faoliyatini kengaytirish maqsadida respublikamiz hukumati farmoyishi bilan xalqaro yarmarkasavdosi markazining shu‘ba korxonalari 8 ta viloyatda tashkil etildi.

Yarmarkalarning huquqiy asoslari.

Darsligimizning avvalgi mavzularida bir necha marotaba ta’kidlab o‘tganimizdek, yarmarkalar mulkchilik shaklining turidan qat’i nazar, qaysi mamlakat hududida tashkil etilsa, o‘sha mamlakatning amaldagi qonunlari doirasida faoliyat ko‘rsatadi.

Bizning mamlakatimizda ham mustaqillikning dastlabki yillaridayoq birja va yarmarka faoliyatini tartibga soluvchi turli qonun va hukumat qarorlari qabul qilingan. Ulardan ba’zilarini sanab o‘tishimiz joiz bo‘ladi.

Masalan: O‘zbekiston Respublikasining “Birja va birja faoliyati haqida”gi qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil, 27-apreldagi “Birja va ulgurji savdoni yanada takomillashtirish haqida”gi, 2001-yil, 1-maydagi 198-raqamli “Birja va ulgurji savdo tizimini takomillashtirish haqida”gi Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil, 13-noyabrda 391-raqam bilan qabul qilingan “Yarmarka faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari shular jumlasidandir.

Jahondagi ko‘pchilik mamlakatlar qonunchiligida birja va yarmarka savdosini tartibga solishda o‘xshash va to‘la mos keladigan bandlar mavjud. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi fuqarolik kodekslari bandlarida huquqiy va jismoniy shaxslarga berilgan ta’riflar bir-biriga to‘la mos keladi. Huquqiy shaxs deb xo‘jalik tasarrufida mulki bo‘lgan va uni operativ boshqarish huquqiga ega hamda ular natijalari yuzasidan o‘z mulki doirasida javobgarlikni zimmasiga olgan tashkilot tushuniladi. Bunday tashkilotlar o‘z nomidan mulkiy va nomoddiy majburiyatlar olishi va ular yuzasidan sud organlarida da’vogar va javobgar bo‘lish huquqiga ega.

Huquqiy shaxsning huquqiy shaxs sifatida o‘z zimmasiga olgan huquq va majburiyatlari ta’sis hujjatlarida o‘z aksini topgan va maqsadlariga mos bo‘lishi kerak. Mulkchilik shartlariga muvofiq, bu huquq va majburiyatlar davlat, xususiy va munitsipal bo‘lishi mumkin.

Bu holda davlat va munitsipal huquqiy shaxs mulklari, shu shakl korxonalar mulki bo‘lib, ularning xo‘jalik yuritishi ixtiyorida bo‘ladi.

Faoliyat yo‘nalishlari bo‘yicha huquqiy shaxslar tijorat yoki notijorat huquqiy shaxslar bo‘lishi mumkin.

Asosiy maqsadi foyda olish bo‘lgan yarmarkalar quyidagi tashkiliy-huquqiy shakllarda tashkil etilishi mumkin:

- xo‘jalik sherikchiligi (To‘la sherikchilik, ishonchga asoslangan sherikchilik);
- xo‘jalik jamiyatlari (ochiq va yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan yoki qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar);
- Ishlab chiqarish shirkatlari (kooperativlari);
- biror-bir yuqori tashkilotga bo‘ysunuvchi (davlat, munitsipal) korxonalar.

Bizning mamlakatimizda mas’uliyati cheklangan tijorat jamiyatlari ko‘proq rivojlangan mulkchilik shakli hisoblanadi.

Notijorat tashkilotlari (matlubot jamiyatlari, ijtimoiy, diniy, insonparvarlik tashkilotlari, jamiyatlari, fondlari va boshqalar)ning asosiy maqsadi foyda olish bo‘lmay, balki yarmarka va ko‘rgazmalar tashkil etishidan maqsad nizomda qayd etilgan vazifalarni amalga oshirishdir.

Yarmarka va ko‘rgazma markazlari ta’sis hujjatlarida, taxminan, quyidagi ko‘rinishda bo‘lishi maqsadga muvofiqdir:

Huquqiy shaxsning nomlanishi (tashkiliy huquqiy shakli ko‘rsatilishi shart), joylashgan manzili, asosiy faoliyat turi, boshqarilish tartibi, boshqaruv tashkilotlarini taynlash yoki saylash tartiblari, ular hal qilishi mumkin bo‘lgan masalalar doirasi, korxonaning tugatilish tartibi va boshqalar.

3. Yarmarkalarda savdolashuv turlari va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etilgan ochiq turdagi aksionerlik "O'zko'rgazma-savdo" xalqaro yarmarka savdo markazi oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- Mintaqaviy, xalqaro, milliy va mavzuiy ko'rgazma-yarmarkalarni tashkil etish.

- Mamlakatimiz va xorijiy firmalarga hamkorlar topish va hamkorlik aloqalarini tashkil etish, kontraktlar tuzishga ko'maklashish.

- Tashqi savdo, informatsiya, maslahat, marketing va eksport-import operatsiyalari imzolash va ijro etish bo'yicha xizmat turlarini ko'rsatish.

- Mamlakatimizning ilg'or texnologiya, ilm-fan, ishlab chiqarish, sanoat sohalaridagi yutuqlarining informatsiya va reklama ta'minotini amalga oshirish.

- Xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda mamlakatimiz sanoat ishlab chiqaruvchilarining ishtirokini tashkil etish.

- Keng spektrli bo'xona hujjatlarini rasmiylashtirish, transport-ekspeditsiya xizmati, sug'urta, bank operatsiyalari va boshqa xizmat turlarini ko'rsatish.

Respublika xalqaro yarmarka savdo markazi "O'zko'rgazmasavdo" infratarkibiga quyidagi talablar qo'yilgan:

- Infratarkib mijozlar boshqa talablarini qoniqtiruvchi va uni sotuvchi (mulk egasi)ga foyda keltiruvchi mahsulot bo'lishi kerak.

- Infratarkib mamlakatimiz sanoat ishlab chiqaruvchisi va ularning xorijiy hamkorlari o'rtasidagi savdo vositachiligi faoliyatida mintaqaviy ko'lamda o'z o'mini to'la hajmda to'ldirishi kerak.

- Infratarkib raqobatbardosh bo'lishi, o'z mijozlariga jahon andozalariga mos xizmatlar ko'rsatishni ta'minlashi kerak.

- Infratarkib tovar va xizmatlar taqchilligiga to'sqinlik qilishi va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishi kerak.

- Infratarkib mamlakat xo'jalik subyektlari va ularning xorijiy hamkorlari o'rtasidagi aloqalarni yo'lga qo'yish va mustahkamlashga ko'maklashishi kerak.

"O'zko'rgazmasavdo" OTAJ ni barpo etishdan asosiy maqsad turli mahsulot va xomashyolar, jihozlar, texnologiya hamda keng iste'mol tovarlari yarmarka faoliyatini o'tkazish bo'yicha zamonaviy tizimni tashkil etishdir.

Yarmarka faoliyatini tashkil etish mamlakatda vujudga kelgan siyosiy iqtisodiy vaziyat, mamlakatning iqtisodiy salohiyati bilan chambarchas bog'liqlikda bo'lishi tabiiy holdir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil, 13-noyabrda qabul qilingan "Yarmarka faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-raqamli qarorida, jumladan, shunday iboralar mavjud:

"Aholining to'lovga qodir talabini yanada to'laroq qondirish, ichki iste'mol bozorining barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlash, uni vatanimizda ishlab chiqarilgan yuqori sifatli raqobatbardosh tovarlar bilan to'ldirish, ishlab chiqaruvchi korxonalar bilan savdo tashkilotlari o'rtasida barqaror aloqalarni o'rnatish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va savdo kompleksi huzurida Yarmarka savdolari o'tkazish bo'yicha Respublika kengashi tashkil etilsin".

Respublika kengashi tomonidan uning vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlar, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun majburiy hisoblanadi.

Vazirlar Mahkamasining qarorida yarmarka savdolari o'tkazish bo'yicha Respublika kengashining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar kiritilgan:

- Respublikaning iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalari bilan savdo tashkilotlari o'rtasida mustahkam, uzoq savdo-iqtisodiy aloqalarni o'rnatishda, ular o'rtasidagi

o'zaro munosabatlar mexanizmini takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlashda ko'maklashish.

- Iste'mol tovarlari sotish bo'yicha doimiy ishlovchi va mavsumiy ulgurji yarmarkalar faoliyatini muvofiqlashtirish.

- Ichki iste'mol bozorining ahvolini tahlil qilish va iste'mol tovarlarining aholi ko'plab talab qiladigan, ilgari respublikada ishlab chiqarilmagan, yangi turlarini ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha tavsiyanomalar ishlab chiqish.

- Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan yangi texnologiyalarni, asbob-uskanalar va "nou-xau"larni namoyish qilish bo'yicha ko'rgazmalar hamda ko'rgazma - savdolar tashkil etish.

- Oziq-ovqat tovarlari, yengil sanoat buyumlari, boshqa nooziq-ovqat tovarlar sotish bo'yicha yarmarka qo'mitalarining faoliyatini muvofiqlashtirish.

- Ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan o'zi ishlab chiqargan iste'mol tovarlarining firma savdosi shoxobchalarini yanada rivojlantirish bo'yicha takliflar kiritish.

- Respublika ulgurji yarmarkalarini o'tkazish muddatlari va tartibini, yarmarkalar ishida qatnashish uchun jalb etiladigan ishlab chiqaruvchi korxonalar doirasini aniqlash.

- Respublika kengashi tarkibida asosiy tovar guruhlarini - oziq-ovqat tovarlari, yengil sanoat tovarlari va nooziq-ovqat tovarlari bo'yicha doimiy ishlovchi yarmarka qo'mitalari tashkil etilishi ko'zda tutilgan bo'lib, ular o'z mazmunini bo'yicha respublikamizda izchil amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablariga to'la mos keladi.

Yarmarka qo'mitalariga:

- doimiy ishlovchi ulgurji yarmarkalar hamda iste'mol tovarlari ko'rgazma-savdolarini tashkil etish va o'tkazish;

- savdo tashkilotlari bilan tovar yetkazib berish shartnomalari tuzish maqsadida iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarning, shu jumladan, kichik va o'rtacha biznes korxonalarining keng doirasini ulgurji yarmarkalarda qatnashishga jalb qilish;

- iste'mol tovarlarining tegishli nomenklaturasi bo'yicha respublika aholisi ehtiyojlarini aniqlash hamda ularni respublika korxonalarida ishlab chiqarish yuzasidan buyurtmanomalarini joylashtirishga ko'maklashish;

- viloyat hokimliklari bilan birgalikda iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchilar va ularni xarid qiluvchilarning ulgurji yarmarkalarda ishtirok etishi bilan bog'liq tashkiliy masalalarni hal etish kabi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Qarorda, jumladan, "O'zbeksavdo" aksiyadorlik kompaniyasi ijro apparati tarkibida Yarmarka faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasini tashkil etish, unga Yarmarka savdolari o'tkazish bo'yicha Respublika kengashining ishchi organi funksiyasini bajarish masalalari bilan shug'ullanishni yuklash mo'ljallangan.

Vazirlar Mahkamasining Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va savdo kompleksi O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi va boshqa manfaatdor tuzilmalar bilan birgalikda Yarmarka savdolari o'tkazish bo'yicha Respublika kengashi to'g'risidagi Nizomni hamda Yarmarka qo'mitasi to'g'risidagi Namunaviy nizomni ishlab chiqish va belgilangan tartibda tasdiqlash masalalari yuzasidan ham tegishli idora va tashkilotlarga ko'rsatmalar berganligini e'tiborga olsak, respublikamizda yarmarka savdosiga berilayotgan ahamiyatning naqadar kattaligini his etish mumkin.

Birinchisi galdagi vazifalar qatorida Vazirlar Mahkamasining qarori asosida, Yarmarka o'tkazish bo'yicha Respublika kengashi, yarmarka qo'mitalari, vazirliklar, idoralar, uyushmalar, korporatsiyalar, kompaniyalar, xo'jalik birlashmalari va mulkehilik shakllaridan qat'i nazar, korxonalar ishtirokida.

- Iste'mol tovarlari yetkazib berish yuzasidan shartnomalar tuzish bo'yicha ulgurji yarmarkalar o'tkazish jadvali ishlab chiqilgan va tasdiqlangan.

- 2003-yildan boshlab doimiy ishlovchi ulgurji yarmarkalar bilan bir qatorda, mavsumiy (kuz-qish, bahor-yoz) hamda

ixtisoslashtirilgan yarmarkalar o'tkazilishini ta'minlash ko'zda tutilgan.

Ayni vaqtda yarmarka kengashi xaridorgir iste'mol tovarlarining aniq turlari va nomenklaturasini ishlab chiqish yuzasidan buyurtmalarni shakllantirish va respublika korxonalarda joylashtirish ishlarini faollashtirmoqda.

Toshkent, Urganch, Buxoro, Samarqand va Fargona shaharlarida doimiy asosda iste'mol tovarlari sotish bo'yicha mintaqaviy ulgurji-chakana savdo yarmarkalari tashkil etilganligini hisobga olsak, yarmarka savdosi ko'lami butun respublika aholisini qamrab oladi va aholining turmush darajasini izchil oshirib borishga xizmat qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyat va Toshkent shahar hokimliklari, O'zbekiston aloqa va axborotlashtirish agentligi mintaqaviy ulgurji-chakana savdo yarmarkalari faoliyatini tashkil etishda har tomonlama ko'maklashmoqda, doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi yarmarka savdosi bo'yicha kengashlarni zarur binolar, zamonaviy savdo-texnologiya asbob-uskunalari, aloqa tizimlari bilan ta'minlash ishlari amalga oshirilmoqda.

Uyushmalar, korporatsiyalar, kompaniyalar, xo'jalik va jamoat birlashmalariga, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalarga:

- doimiy ishlovchi ulgurji yarmarkalar va iste'mol tovarlari ko'rgazma-savdolarini tashkil etish va o'tkazishda faol qatnashish;

- shartnomalarni ustuvor ravishda doimiy ishlovchi ulgurji yarmarkalarda tuzish va o'z mahsulotlarining sotilishini ta'minlash tavsiya qilingan.

Bundan tashqari, qarorda 2003-yil, 1-yanvardan 2004-yil, 31-dekabrgacha ulgurji savdo korxonalarining respublikada ishlab chiqariladigan iste'mol tovarlarini sotishdan olingan tushumlaridan 2 foizli, uzoq va tog'li tumanlarda esa 1 foizli stavka bo'yicha yagona soliq olinishi ham ko'zda tutilgan.

bo'lib, yarmarka savdosining respublikamizda taraqqiy etishini ta'minlashda asosiy tayanch vazifasini bajarishiga umid bog'lanadi.

Qisqacha xulosalar

Yarmarka savdosi biz yashab turgan makonda uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lgan, Markaziy Osiyoda avvaldan keng tarqalgan savdo turlaridan hisoblangan. Ushbu hududda Oktabr to'ntarishigacha 450 dan ortiq turli-tuman yarmarkalar faoliyat ko'rsatib kelgan. Ularni, shartli ravishda, 3 guruhga bo'lish mumkin.

1. Uzoq tarixiy ildizga ega bo'lgan, hozirda unutilgan, Markaziy Osiyo va Rossiya xalqlari o'rtasida tovarlar ayirboshlashning asosiy kanali bo'lib xizmat qilgan Irbit va Buxoro yarmarkalari.

2. XIX asr oxiri – XX asrning boshida paydo bo'lgan Qarqara yarmarkasi. Bu yarmarka G'arbiy Xitoy va Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida tovar ayirboshlash uchun xizmat qilgan.

3. Oktabr to'ntarishidan so'ng xo'jalik tiklanishi va taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda, shahar bilan qishloq aholisi o'rtasida tovar ayirboshlash vositasi vazifasini o'tagan. Qizilo'rda va Suvsamir yarmarkalari.

Nazorat savollari

1. Yarmarka faoliyatining birja savdosi bilan qanday o'xshashliklari va farqlarini bilasiz?

2. Markaziy Osiyo va Rossiyadagi tarixiy yarmarkalar nomlarini birma-bir eslang.

3. Yarmarkalarda savdolashuvning qanday turlarini bilasiz?

4. Yarmarkalardagi savdolashuv qanday vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi?

5. Yarmarka savdosi vazifalarining asosiy tafsiloti nimalardan iborat?

6. Yarmarka savdosini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar qanday vazifalarni bajarishga yo'naltirilgan bo'ladi?
7. Yarmarka savdosi bo'yicha kengash qanday tashkilotlar qatoriga kiradi?
8. Yarmakalarning mahalliy boshqaruv tashkilotlari bilan munosabatlari qanday amalga oshiriladi?
9. Yarmakalarda savdolashuv qanday usullarda olib boriladi?
10. Yarmakalarda yopiq savdolashuv usullari qanchon qo'llaniladi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. I-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.

7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ, 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDIU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com
12. www.xarid.uz.
13. www.Exchage.com

13-mavzu: Yarmarka faoliyatini boshqarishning tarixi va rivojlanish tamoyillari

1. Yarmarka faoliyatini tashkil etishning maqsad va vazifalari.
2. Xalqaro yarmarka savdosi markazi tashkil etishning shart-sharoitlari.
3. Xalqaro yarmarka savdosi markazi faoliyatiga qo'yiladigan asosiy talablar.

1. Yarmarka faoliyatini tashkil etishning maqsad va vazifalari

Avvalgi mavzularda aytganimizdek, yarmarkalar savdogarlar va tovar ishlab chiqaruvchi sanoatchilarning kelishilgan bir vaqtda o'tkazilib turuvchi o'ziga xos yig'imi – qurultoyi bo'lib, ko'pgina hollarda ulgurji savdo qilish maqsadida o'tkaziluvchi tadbir sifatida qaraladi. Yarmarkalar o'zining uzoq tarqqa yot yo'lini bosib o'tdi, avval tovar harakati uchun karvon yo'llari paydo bo'ldi. Manzildan manzilga ko'chib yurishda karvon yo'lida turli holatlar vujudga kelishi mumkin va tabiiy edi (tovar egasining kasal bo'lib qolishi, rejaning o'zgarishi, siyosiy va iqtisodiy voqealarning yuz berishi), ushbu ahvoldan chiqishning eng ma'qul yo'li, ko'pincha, bor molni-tovarni sotib yuborish bo'lar edi. Bu sotib yuborish katta samarani ko'zlab, kim oshdi qonun-qoidalarini asosida, mol-tovar namunalarini ko'rsatish orqali amalga oshirilardi.

Yarmarkalar buyuk davlat – Rossiya hayotida ham juda katta ahamiyat kasb eta boshladi va XIX asrga kelib, ular butun savdoning nizom-tamoyillarining o'rnatuvchisiga aylangan edi. "G'arb bilan Sharq uchrashuvi" deb nom olgan bu yarmarkalardagi tovar aylanma hajmi o'sha vaqtdagi qadr-qimmatini juda baland bo'lgan Rossiya rubli hisobida yarim milliardni tashkil etdi.

Yarmarka yevropaliklar tasavvurida butun bir "shahar" bo'lib, bu shahar ko'chalari keng, elektr yoritkichli, son-

sanoqsiz magazin va turli idoralarni birlashtiruvchi yagona organizm sifatida faoliyat ko'rsatar edi. Faqat Nijniy Novgoroddagi yarmarkada sakkizta maydon – xiyobon bo'lib, ular atrofida to'qqizta bank muassasasi, dallollar idoralari, mehmonxonalar, teatr va restoranlar mavjud edi. Ikki daryoning sohilida kemalar to'xtashi uchun moslashtirilgan joylar – pristanlar bo'lib, yarmarka "aholisi" 400 ming kishini tashkil etar edi. Yarmarka ziyraklik bilan jahon va Rossiya bozoridagi o'zgarishlarga o'z ta'sirini ko'rsatar edi. Ammo XX asrga kelib Oktabr to'ntarishi natijasida Rossiyaning o'ziga xos hamyoniga aylangan Nijniy Novgoroddagi yarmarka inqirozga uchrash boshladi. U asr davomida bir necha marotaba o'z faoliyatining yo'nalishini o'zgartirdi.

Yarmarkalarning vazifa va maqsadlari ular amalga oshirayotgan operatsiyalarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Yarmarkada tovar ishlab chiqaruvchi va savdogar (yoki iste'molchi)ning bir-biri bilan uchrashib, to'g'ridan to'g'ri, mustahkam aloqa o'rnatishi uchun asos yaratish.

Yarmarkalarning asosiy vazifasi ulgurji savdoni tashkil etish bo'lib, mamlakatimizda vujudga kelgan iqtisodiy vaziyatda yarmarkalarning asosiy vazifasi o'tkazilayotgan islohotlarga mos ravishda bo'lishi ko'zda tutilgan:

- Xalqaro, milliy, hududiy, mavzuiy, ko'rgazma-yarmarkalarni tashkil etish va o'tkazish.

- Xorijiy va mahalliy firmalarga mamlakat ichkarisida, xorijda hamkorlar izlab topish va ishchan aloqalar o'rnatish.

- Import-eksport kontraktlari imzolash va ularning ijrosi yuzasidan konsalting, marketing, informatsiya, tashqi savdo va boshqa xizmat turlarini ko'rsatish.

- Vatanimiz fani, sanoati, texnologiyasi eng yaxshi yutuqlarining informatsiya va reklama ta'minotini amalga oshirish.

- Mamlakatimiz tovar ishlab chiqaruvchilari va tadbirkorlarining xalqaro yarmarka va ko'rgazmalarda ishtirok etishini tashkil qilish.

- Mijozlarga turli xildagi keng ko'lamdagi bo'xona rasmiyatchiligi, transport-ekspeditsiya xizmati, sug'urtalash, bank operatsiyalari va boshqa xizmatlar ko'rsatish.

- Boshqa qonun bilan taqiqlanmagan barcha xizmat turlarini ko'rsatish.

2. Xalqaro yarmarka savdosi markazi tashkil etishning shart-sharoitlari.

Bugun mamlakatimizda chuqur bozor islohotlari o'tkazilayotgan bir paytda xo'jalik subyektlarining mulkchilik shaklidan qat'i nazar, tashqi iqtisodiy aloqalarini jadallashtirish va boshqa xorijiy mamlakatlar korxona va tashkilotlari bilan savdo va hamkorlik aloqalarini kengaytirish vazifasi ko'ndalang bo'lib turibdi.

Respublikamizda xalqaro yarmarka savdosi markazi tashkil etish uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud:

- Ko'rgazmali-yarmarka savdo tizimining rivojlanmaganligi.

- Mamlakatimiz xo'jalik subyektlarining xorijiy hamkorlari bilan markazlashtirilgan muntazam aloqa o'rnatmaganligi.

- Mavjud ko'rgazmali-yarmarka savdosi infratarkibi tomonidan ko'rsatilayotgan xizmat darajasining pastligi.

- Mamlakatimiz xo'jalik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatlarini jadallashtirish zaruriyati.

- Mamlakatimizga sanoat barcha tarmoqlarini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalar, texnologiyalarni jalb etish.

- Respublikamiz bozoriga turli xil zarur, o'zimizda yo'q mahsulotlarni keltirish uchun sharoit yaratish.

- Mamlakatimiz sanoati ba'zi tarmoqlarining eksportga yo'naltirilganlik darajasining pastligi boshqalar.

3. Xalqaro yarmarka savdosi markazi faoliyatiga qo'yiladigan asosiy talablar.

Yarmarka majmui, markazlariga bozor iqtisodi sharoitida qo'yiladigan talablarni quyidagicha ifoda etish mumkin.

- Yarmarka-ko'rgazma infratarkibi, mijozlar bosh talablarini qoniqtiruvchi va o'z egasiga foyda keltiruvchi obyekt (mahsulot) bo'lishi kerak.

- Infratarkib mamlakatimiz sanoat ishlab chiqaruvchisi va ularning xorijiy hamkorlari o'rtasidagi savdo vositachiligi faoliyatida mintaqaviy ko'lamdagi o'z o'rnini to'la to'ldirishi kerak.

- Infratarkib raqobatbardosh bo'lishi, o'z mijozlariga jahon andozalariga mos xizmatlar ko'rsatishni ta'minlashi kerak.

- Infratarkib tovar va xizmatlar taqchilligiga to'sqinlik qilishi va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishi kerak.

Yarmarka savdosi kompleksi o'z tasarrufidagi texnik va texnologik quvvatlarning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha operatsiyalarning bajarilishini ta'minlashi zarur.

Masalan: kompleks tarkibidagi avtoxojalik ekzebitorlarga transport-ekspeditsiya operatsiyalarining barcha xillarini ko'rsatadi.

- Kompleks bo'xona xizmati bo'xona rasmiyatchiligi bilan bog'liq bo'lgan barcha xizmat turlarini mijozlarning talab va buyurtmalariga muvofiq amalga oshiradi.

- Kompleks informatsiya ta'minoti xizmati mijozga zarur bo'lgan barcha informatsiya, joriy axborot yig'ish hamda konkret mahsulot yuzasidan bozor talabi va takliflari konyunkturasining tahlili bilan shug'ullanadi.

Bulardan tashqari yarmarka kompleksi mijozlar va qatnashchilarga, mehmonlarga madaniy hordiq chiqarish, maishiy xizmat turlarini ko'rsatishi kerak.

Yarmarka savdo kompleksi majmui va infratarkibi to'la o'z-o'zini moliyalashtirish va ta'minlash prinsiplariga rioya qilishi davr talabi va muvaffaqiyat garovidir.

Qisqacha xulosalar

Respublikamiz Prezidenti tashabbusi bilan tashkil etilgan "O'zko'rgazmasavdo" xalqaro yarmarka savdo markazi mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish va bozor infratarkibining rivojlanishiga xizmat qilishi kerak.

Darshigimizda bir necha marotaba ta'kidlab o'tганиmizdek, yarmarkalar mulkchilik shaklining turidan qat'i nazar, qaysi

mamlakat hududida tashkil etilsa, o'sha mamlakatdagi qonunlar doirasida faoliyat ko'rsatadi.

Nazorat savollari

1. Yarmarka savdosi tashkilotlari oldiga bozor iqtisodiy sharoitida qanday vazifalar qo'yilgan?
2. Xalqaro yarmarka savdo markazi (kompleksi) ilgari ma'lum bo'lgan O'zbekiston SSR xalq xo'jaligi yutuqlari ko'rgazmasidan nimalari bilan farq qiladi?
3. Nijniy Novgorod yarmarkasi qurilishiga qanday ahamiyat berildi va uning Rossiya xalqlari hayotidagi roli nimalardan iborat bo'ldi?
4. Toshkentda "Xalqaro ko'rgazma savdo markazi" tashkil etish uchun qanday shart-sharoitlar mavjud edi?
5. Tashkil etilajak "Xalqaro ko'rgazma savdo markazi" oldiga qanday vazifalar qo'yildi?
6. Ko'rgazma savdosi qatnashchilariga qanday imtiyozlar berish ko'zda tutilgan?
7. Viloyatlarda tashkil etilishi mo'ljallangan ko'rgazma savdo markazlari qanday vazifani bajarishga xizmat qiladi?
8. Yarmarka savdosi va hududlarning iqtisodiy-ijtimoiy holati bilan qanday bog'liqlik mavjud?
9. 2011-yilda mamlakatimizni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirishning ustuvor vazifalarida yarmarka va ko'rgazmalarga qanday ahamiyat berilgan?
10. Birja savdo tizimida ko'rgazmali-yarmarka savdosi qanday o'rin egallaydi?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.

2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.

3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz faroyonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.

4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. I-qism.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.

7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. 2003.

8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.

9. Yumusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. - T.: TDIU, 2005.

10. www.yarmarka.ru

11. www.uzex.com

12. www.xarid.uz

13. www.Exchage.com

14. "O'zkorgazmasavdo" OTAJ reklama bo'limi materiallari.

15. <http://yarmarka.ru>. Internet sayti materiallari.

14-mavzu: Zamonaviy yarmarkalar va xalqaro savdoni tashkil etish

1. Yarmarka va ko'rgazmalarni tashkil etishning yangi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari.
2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yarmarkasi va ko'rgazmalarining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Zamonaviy yarmarkalarda savdolashuvning aukstion turi va aukstionli savdoni tashkil etish.
4. O'zbekiston Respublikasida xalqaro paxta yarmarkasi.
5. Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsion birja.

1. Yarmarka va ko'rgazmalarni tashkil etishning yangi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari

Tovarlar bozorida konyunktura va marketing tadqiqotlari natijalaridan foydalangan holda, ulgurji savdoning yangi shakl va usullarini qo'llashgina firma va korxonalarga mustahkam pozitsiyalarni egallash imkoniyatini beradi. Xususan, yarmarka, ko'rgazmalarda, birja va aukstionlarda ulgurji savdoning samarali usullaridan foydalanib muntazam ishtirok etish tijorat faoliyatining barcha yo'nalishlarida peshqadamlik qilib borishning muhim garovidir.

Turli shakldagi ulgurji savdolar ichida eng muhimi va zamonaviysi yarmarka hamda ko'rgazmali savdolar bo'lib, ular faoliyatlari yo'nalishlarini tarixiy nuqtayi nazardan Nijniy Novgorod yarmarkasi faoliyati misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Yarmarka va ko'rgazmalarning samarasi, ko'p jihatdan, ularning tijorat xizmatlari tarkibida informatsiya xizmatining tashkil etilganligi, bozordagi vujudga kelgan vaziyat va holatlar haqida o'z vaqtida va to'liq axborotning tashkilotchilarga yetkazilish imkoniyatlariga bog'liqdir.

Keng ma'noda, informatsiya yoki axborot deganda, shakldan qat'i nazar, voqea, hodisa, yuz berayotgan jarayonlar, dalillar, shaxslar haqidagi yangilik unsuriga ega xabar, ma'lumot

tushuniladi. Shuning uchun ham tovar va xizmatlar bozorida vaziyatni karakterlovchi xabar va ma'lumotlar tijorat ma'lumotlari ichida eng muhimi hisoblanadi.

Tijorat informatsiyasini yig'ish zaruriyati quyidagilar bilan bog'liqdir:

- Aholi talabi va unga ta'sir etuvchi omillar.
- Tovarlar taklifi.
- Ulgurji xaridorlar.
- Korxonaning raqobatbardoshligi va salohiyati (potensial) imkoniyatlari.

Qaror qabul qilish uchun aholi talabi, ularga ta'sir etuvchi omillar, yarmarka qatnashchilari va ekzebitorlari taklifi haqidagi ma'lumotlar nihoyatda muhim hisoblanadi. Talabni o'rganishning joriy o'zgarishlarini aniqlashga, xarid qilish motivlarini, taklif etilayotgan tovarlarning narxleri nechog'lik o'z xususiyatlariga va yarmarka qatnashchilari xarid qudratiga mos bo'lishi darajalarini aniqlashga yordam beradi.

Yarmarka qatnashchilari – xaridorlar talablarini belgilovchi omillar qatoriga ularning moliyaviy imkoniyatlari va bozordagi raqobatbardoshlik darajasi, faoliyatining ixtisoslashuvi, mutaxassislarining malaka darajasi, faoliyat ko'rsatayotgan hudud aholisining tarkibi, ularning urf-odati, milliy an'analari, daromad darajasi va boshqalarni kiritish mumkin.

Yig'ilgan informatsiya – axborotni o'z vaqtida qayta ishlash, tahlil qilish realizatsiya qilish uchun xarid qilinayotgan tovar assortimenti va hajmini aniq belgilashga yordam beradi va yarmarka, ko'rgazma qatnashchilari zarar ko'rish qaltisliklarini kamaytiradi.

Zamonaviy yarmarka va ko'rgazmalarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri ular ilmiy-texnika taraqqiyoti, informatsion texnologiyalar rivojlangan bir davrda amalga oshirilmoqda, bunda har qanday faoliyat turida bo'lgani kabi, yarmarka va ko'rgazmalardagi tezkor va to'la informatsiyaning

ahamiyati nihoyatda katta. Bunday informatsiyalar na milliy, na vaqt, na makon chegaralarini tan olmaydi.

Zamonaviy yarmarka ko'rgazmalar xususiyatlarini ta'riflamoqchi bo'lsak, yana bir marotaba Nijniy Novgorod yarmarkasining 2002-yilga mo'ljallangan tadbirlar mavzusiga nazar tashlasak bo'ladi.

Umumiy nomi "Forum-2002" da quyidagi ko'rgazmalar rejalashtirilgan edi.

- 11-14-aprelda "Rossiya mebellari" mavzusida mamlakat mebel ishlab chiqarish sanoati mas'ul xodimlari ishtirokidagi konferensiya.

- 14-17-mayda "Buyuk daryolar- ICEF" IV Xalqaro ilmiy-sanoat forumi, "Buyuk daryolar havzalari va qirg'oqlari hududlarining rivojlanishi" mavzusidagi konferensiya.

1. 29-may-2-iyun. III Butunrossiya avtoforumi. "Rossiya avtomobil sanoati rivojlanishi muammolari istiqbollari" mavzusidagi konferensiya, "Avtosalon". Rossiya avtomobillari maxsus ko'rgazmasi.

2. "Avtokomponentlar. Avtotexxizmat. Motovelotexnika. Avtomobillarga yoqilg'i quyish shoxobchalari. Garajlar va to'xtash joylari. Logistika. Payvandlash" kabi mavzularda uchrashuvlar, suhbatlar, anjumanlar o'tkazildi.

3. "Yagona Rossiya" VII Butunrossiya ilmiy sanoat forumi.

4-9-sentabrda "Interkontakt" konferensiyasining xalqaro qismi. Dasturda degustatsiya tanlovi otkazilishi ko'zda tutilgan.

-25-28-sentabrda "Tarbiya. Maorif. Karyera" mavzusida II xalqaro forum. Dasturda: "O'quv texnikasi, tarbiya va ta'lim berishning yangi texnologiya va usullari", "Yangi o'quv qo'llanmalari". Bo'sh lavozimlar ko'rgazmalari.

-11-13-oktabrda "Zoodunyo" mavzusidagi hayvonot va uy hayvonlari (itlar, mushuklar v. b.) ko'rgazmalari o'z faoliyatini olib bordi.

Nijniy Novgorod yarmarkasining internetdagi saytidan ma'lum bo'lishicha, reja to'la bajarilgan, ustiga ustak yanada

boyitilgan. Masalan: 24-iyunda rejadagi tashqari Xitoy Xalq Respublikasi rasmiy delegatsiyasi tashrif buyurdi; 23-iyundan "Yarmarkada o'ynab qol!" mavzusida Rossiya yoshlar madaniyat markazi o'zining yarmarkadagi doimiy dasturlarini boshlab yubordi. Dasturda gala-konsert, "Buyuk Volga" davra suhbatlari, A.D.Saxarov nomli san'at bayrami, davrimizning mashhur musiqachilari ishtirokidagi bayram tantanalari, Volgabo'yi federal okrugida Rossiya Prezidenti vakili S.V.Kiriyenko ishtirokidagi davra suhbatlari va boshqalar o'tkazildi. Bularning hammasi Nijniy Novgoroddagi yarmarkaning Rossiya xalqi hayotidagi ahamiyati nihoyatda kattaligini ko'rsatib turishi bilan birga, uning kelajagi ham ana shu yarmarka bilan bog'liqligini yana bir bor tasdiqlamoqda.

Tadbirlarning nechog'lik jiddiy tashkil etilayotganligini "AVTOFORUM-2002" dasturidagi eksponatlar tasnifi bilan ifoda va tasavvur etish mumkin. Rossiya avtomobillari, xorijiy avtomobillar, yukbop, yengil avtomobillar, avtobuslar, maxsus va ixtisoslashtirilgan avtotexnika, elektromobillar, avtodizayn, texnologiya va loyihalar ko'rgazmasi, menejment ishlovlari- ishlab chiqarishni tashkil etish, sifatni boshqarish va boshqa mavzulardagi eksponatlar namoyish etildi.

"Avtotexxizmat" mavzusidagi dasturda esa: texnik xizmat shoxobchasi, remont, xizmat, yoqilg'i quyish shoxobchalari, moy almashtirish, tozalash, g'ildirak yamash, g'ildirak protektorini tiklash, nazorat asboblari, kompressorlar, uskuna, materiallar, avtomobillarni remont qilish bo'yicha adabiyotlar, yo'l va yo'l qurulish texnikalari, harakat xavfsizligi anjomlari, yo'l ko'rsatkichlari, avtomobillar aksessuarlari va boshqalar namoyish etildi.

Yarmarka qatnashchilari uchun o'rnatilgan to'lovlar ham ramziyligi bilan mashhur bo'lib, ishtirokchilar doirasi kengligini ta'minlaydi. Masalan, har bir yarmarka qatnashchisidan faqat 50 shartli AQSH dollari miqdorida to'lovlar talab qilinadi. Ishtirokchi, taxminan, shu pul miqdorida baholangan yarmarka haqidagi ma'lumotlar,

qatnashchilar haqidagi ma'lumotlar, beyjik (daftar, qalam, jomadoncha) hamda yarmarkada rejalashtirilgan qatnashchilar ma'ruzalari matnlari bilan ta'minlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yarmarka va ko'rgazma savdosi, savdo qatnashchilari xohish-istaklariga, mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy va siyosiy hayotda yuz berayotgan an'ana va yo'nalishlarga muvofiq bozor sharoitida muhim xo'jalik subyekti sifatida faoliyat ko'rsatishi mo'ljallangan.

2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yarmarkasi va ko'rgazmalarining o'ziga xos xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ham oldi-sotdi shartnomalarining barcha ko'rinishlari predmeti bo'lib, ularning ulgurji savdosi, yarmarka va ko'rgazmalari o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Birinchidan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'pchiligi tez buziluvchi mahsulotlar turiga kirib, darhol iste'mol qilishni yoki qayta ishlashni talab etishi bilan sanoat mahsulotlaridan farq qiladi. Shuning uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi uni uzoq vaqt saqlab turish imkoniyatiga ega emas.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, shartli ravishda, dehqonchilik mahsulotlari yarmarkasi va chorvachilik mahsulotlariga bo'lish mumkin.

Dehqonchilik mahsulotlari yarmarkasini: a) meva-sabzavotlar yarmarkasi; b) texnik xomashyo (paxta, zig'ir, kanop, yog'li, dukkakli va boshqalar) mahsulotlari yarmarkalariga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Chorvachilik mahsulotlari yarmarkasi, ko'pincha, o'ta noyob zotli chorvalar (otlar, sigir, qoramol, cho'chqa, parranda, quyon va boshqa) ko'rgazmalari va an'anaviy yillik mavsumiy mahsuldor chorvalar ko'rgazma-yarmakalaridan iboratdir.

Bundan tashqari qishloq xo'jalik mahsulotlari ayrim hollarda boshqa tarmoq qayta ishlash sanoati mahsuloti sifatida o'tkaziladigan yarmarka va ko'rgazmalar predmeti bo'lishi mumkin.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yarmakalarini tashkil etish tamoyillarini o'rganishda quyidagilarni sanab o'tish kifoya qiladi.

Meva-sabzavotlar yarmarkasi tashkilotchilari, ko'pincha, ko'rgazmaga, yarmarkaga, savdo tashkilotlari bilan bir qatorda, ushbu mahsulotlarni qayta ishlovchi sanoat korxonalarining vakillarini ham taklif etadi. Ayrim hollarda o'tkaziladigan yarmarka va ko'rgazmalar tashabbuskorlari, ayni shu qayta ishlash sanoati mutaxassislari ta'sischilari bo'lishi ular uchun zarur bo'lgan xomashyo manbalarini aniqlash va uzoq muddatli shartnomalar tuzish imkoniyatini yaratadi.

An'anaviy qishloq xo'jalik mahsulotlari yarmakalari qayta ishlash sanoati korxonalari bilan bir qatorda qayta ishlash va mahsulotlarni saqlashning yangi ilg'or texnologiyalarini keng jamoatchilik va mutaxassislarga tanishtirish maqsadida mahalliy davlat boshqaruvi tashkilotlari tashabbusi bilan tashkil etilib, yangi texnologiya va noyob loyihalarni tatbiq etish bo'yicha turli imkoniyatlar darajasini yaratadi, potensial investorlarni jalb etish uchun reklama vazifasini o'taydi.

O'ta noyob zotli chorvachilik mahsulotlari yarmarka-ko'rgazmalarda, odatda, taklif etilganlar (badavlat kishilar, kolleksionerlar, seleksionerlar, naslchi-genetiklar, olimlar, soha mutaxassislari) ishtirok etishi mumkin. Chunki, bu yarmarka va ko'rgazmalarni tashkil etish chorvani ovqatlantirish tartibi, parvarish qilish va xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ancha xarajatlarni talab etishi bilan birga, qatnashchilarning maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishini ham taqozo etadi.

3. Zamonaviy yarmakalarda savdolashuvning auk-sion turi va aukсионli savdoni tashkil etish.

Ulgurji savdoning xalqaro miqyosda keng tarqalgan usullaridan biri real tovarlarni o'ziga xos — individual xususiyatlari bilan sotishga ixtisoslashgan aukсион savdodir. Xalqaro savdoda aukсион usulida sotiladigan tovarlar nomenklaturasi biroz cheklanganligi bilan ajralib turadi.

Auksion savdo predmetlari, ko'pgina hollarda, mo'yna, choy, qo'y yungi, gullar, kauchuk, teri, antikvariat buyumlar, muzey eksponatlari nusxalari bo'lishi mumkin. Jahonda ishlab chiqarilgan qo'y yungining, taxminan, yarmi auksion savdo yordamida sotiladi. Bu borada Sidney shahrida amalga oshiriluvchi Avstraliya va Yangizelandiya auksionlarining nufuzi, ayniqsa, ahamiyatlidir. An'anaviy choy auksionlari odatda, Kalkutta (Hindiston), Jakarta (Indoneziya), Mombas (Keniya), Kolombo (Shri-Lanka) da bo'lib o'tadi. Kauchuk bo'yicha auksion markazi sifatida Singapur tanilgan bo'lsa, mo'yna Sankt-Peterburg, antikvariat auksioni Londondagi Kristi (Christie) va Sotbi (Sothby) auksionlari hisoblanadi.

Auksionda sotiladigan tovarlar ommaviy yoki noyob, yagona tovarlar turlari bo'lishi mumkin. Ularning xususiyatlari bobida alohida tan olingan mezonni aytish mushkul bo'lganligi sababli ular avvaldan namoyish qilib ko'rsatish va xaridorlar ko'rigidan o'tkazilishi bilan ajralib turadi.

Auksion savdoning an'anaviy-muntazam va ahyon-ahyonda o'tkaziladigan nomuntazam turlari mavjuddir.

Muntazam o'tkaziluvchi auksionlar, odatda, ma'lum bir joyda, ixtisoslashgan firmalar tomonidan bir yilda bir marotaba yoki bir chorakda bir marotaba o'tkaziladi. Odatda, bunday tovarlar boshqa usulda sotish imkoniyatlari cheklanganda qo'llaniladi.

Auksionga qabul qilingan tovarlar partiya (Lot) sifatiga qarab sortlarga ajratiladi, har bir partiyadan namunalar olinib, ularga maxsus raqamlar berib belgilanadi, so'ng ularning kataloglari chop etilib, auksionga olindinroq kelib tovar bilan tanishuvchi potensial xaridorlarga jo'natiladi.

Auksiondagi savdolashuv, odatda, yo kim oshdi savdosi, yoki narxning pasayib borishi (Golland auksioni) usuli bilan xarakterlidir. Narxning asta-sekin oshib borishi imo-ishora yoki "baqirib" amalga oshiriladi. Eng yuqori yoki sotish uchun rozilik berilgan eng past narx belgilangan daraja – optimal narx

yuzaga kelguncha savdoshashuv davom ettiriladi yoki sotuvchining o'z tovarini sotuvdan olishi bilan savdo tugallanadi.

Auksion savdoda yana bir usul: xaridor nomi e'lon (oshkor) qilinmasdan sotilishi ham qo'llaniladi, bu usul qo'llanilganda o'ta noyob yoki o'ta qimmat tovarlar savdosida maxsus belgilar orqali amalga oshiriladi. Bunda tovarning oxirgi bahosi e'lon qilinadi, kim xarid qilganligi pinhon qoladi.

Auksion savdoning mohiyatini yanada chuqurroq tushunish uchun mo'yna savdosi misolida savdo tartibini ko'rib chiqish kifoyadir. Mo'yna murakkab xususiyatli tovarlar sirasiga kiradi. Chunki mo'yna sifatiga bo'lgan yondashuv individual bo'lganligi, rangi, yungi, o'lchamlari har xilligi sababli, uning sifat ko'rsatkichlarini baholash faqat organoleptik usulda, subyektiv xarakterda bo'ladi. Savdoning auksion shakli konyunkturani belgilovchi omil bo'lib, talab va narx darajasini to'g'ri belgilashda juda qo'l keladi. Auksion savdoning afzalliklaridan yana biri qisqa vaqtda katta hajmdagi tovarlarni sotish va ayni shu vaqtda bozordagi mavjud talab va taklif nisbatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Mo'yna savdosi auksionlari yillik jadvalini, odatda, Xalqaro mo'yna federatsiyasi (XMF) bilan auksion savdo firmalari o'zaro kelishgan holda belgilaydi. Xaridor avvaldan savdoga qo'yiladigan tovarni ko'zdan kechiradi, agar xaridor bozordagi mo'ljal = narxning eng yuqorisiga rozi bo'lsa, shu zahotiyoq tovar uning tasarrufiga o'tishi mumkin.

Mo'yna bozori konyunkturasi har mavsumda har xil bo'lishi mumkin, shuning uchun bozor subyektlari strategiyasi ham har xil bo'lishi tabiiy. AQSH va Uzoq Sharq mamlakatlari bu borada faollik ko'rsatadi. Sankt-Peterburg auksioni bahosi ta'siri ancha vaqtgacha boshqa mo'yna auksion markazlarida sezilib turadi. Jahon auksionlarida ishlab chiqarilgan mo'ynaning qariyb 90%i sotilib, ularning deyarli hammasi xomashyo sifatida bo'ladi. Faqat qorako'l terigina oshlangan va bo'yalgan bo'lishi mumkin. Har yili Sankt-Peterburg

mo'yna aukسیونini qariyb 700 xaridor ziyorat qilib, savdo ishlarini amalga oshiradi.

Eksportbop mo'ynalar, odatda, mahsulot yetishtirib beruvchi xo'jaliklarda qabul qilinadi, yoki shahar mo'yna saroyida, sovutkichi bor matlubot jamiyatlari xo'jaliklarida amalga oshirilib, sortlarga ajratiladi. Tovarni aukسیونga tayyorlash aukسیون o'tkazishning muhim qismi bo'lgan ixtisoslashgan beshita seksiyada amalga oshiriladi.

Maxsus komissiya tovarning xususiyatlariga (rangi, o'lchami, terining ishlovi, tashqi ko'rinishi) qarab savdo lotlariga ajratadi. Bitta lotdagi tovarlar, mumkin qadar, bir xil xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

Lotlar bo'yicha kataloglar tayyorlanadi.

Bir xil lotlar stringlarga birlashtiriladi va bittadan namunasi tanlab olinadi. Mo'yna tayyorlanishi jarayonida bir stringda norka mo'ynasida 40 dona, yungi uzun mo'ynalar uchun 20 dona bo'lsa, sobol mo'ynasining har biri alohida string bo'lib shakllantiriladi.

Mo'yna assortimentini aniqlashda, albatta, bozorda vujudga kelgan vaziyat hisobga olinadi.

Tovarning hammasi tayyor bo'lgandan so'ng xaridorlarga aukسیون kataloglar hamda aukسیون shartlari va boshqa zarur informatsiyalar jo'natiladi.

Tovarni tayyorlash jarayoni to'la tugagandan so'ng, mo'yna namunalari maxsus zalda namoyish uchun qo'yiladi, tovarning qolgan qismi maxsus o'rovlarda tovar omborlarida saqlash uchun jo'natiladi. 8-10 kun mobaynida xaridorlar tovar namunalari bilan tanishishi va ularning sifatiga baho berishi mumkin. Zarur bo'lsa, xaridorlar omborda saqlamayotgan tovar partiyasining hamma stringini ko'rish istagini bildirishi ham mumkin.

Odatda, aukسیونlarda doimiy xaridorlar qatnashadi va ularga aukسیون tashkilotchilari taklifnomalari asosida savdoga qo'yilgan tovarlar bilan hech bir to'siqsiz tanishish imkoniyati yaratiladi. Sankt-Peterburg aukسیونining doimiy qatnashchilari

Yaponiya va Koreya biznesmenlaridir. Norka mo'ynasi italiyaliklar, sobol esa AQSH tomonidan ko'proq xarid qilinadi.

Ochiq aukسیون savdo, odatda, 4-5 kun davom etadi. Savdo ingliz tilida olib boriladi, har 1,5-2 soatda aukسیونator (aukسیونni olib boruvchi) klerk-xizmatchi almashinib turadi. Aukسیونatorning o'ng va chap taraflarida aukسیون zalini ma'lum sektor - bo'laklarga bo'lib olib kuzatuvchi xodimlar-xizmatchilar joylashib kuzatadi. Aukسیون jarayonida birinchi boshlang'ich narx maxsus komissiya tomonidan belgilangan limit narxdan boshlanadi. Sotuvchi o'z holicha narx qo'yish huquqiga ega emas, u faqat o'z vakolatlari doirasida aukسیون uchungina mas'uldir. Aukسیون narxiga ta'sir etuvchi omillar xilma-xil va murakkabdir, bozordagi talab va taklifdan tashqari, avvalgi aukسیون narxlar, boshqa aukسیونlardagi shu tovar narx kotirovkalari hisobga olinadi va bu narx jahon narxlaridan past yoki baland bo'lishi oddiy holdir. Narxlar AQSH dollari hisobida har bir teri va mo'yna uchun aniqlanib, tovar yetkazib berishning FOB shartida belgilanadi. Narx darajasi, sotish taktikasi va mo'yna bozoridagi vaziyat, har bir aukسیون boshlanishidan 1-23 kun oldin muhokama qilinishi mumkin. Tovarlarni sotish navbati aukسیونator - firma tomonidan belgilanadi. Eng yuqori narx taklif etgan xaridor tovarni sotib olgan hisoblanadi, Yog'och bolg'a zarbi tovushi esa lot sotilganini bildiradi.

Savdo tugaganidan so'ng aukسیون faoliyatini o'tkazgan tashkilot buxgalteriya va valyuta-moliya bo'limi zarur barcha hujjatlarni tayyorlab beradi. Sotilgan tovar, tovar katalogining ma'lum varag'i (shu tovarga tegishli) buxgalteriyaga jo'natiladi, u yerda xaridorga chek va tovar spetsifikatsiyasi (xarid qilingan lot raqami yozilgan) beriladi.

Sankt-Peterburgdagi aukسیون valyuta - moliya shartlari xaridorning to'lov qobiliyati haqidagi kafolatni talab qilmaydi, bu esa, o'z navbatida, aukسیونda barcha qatnashchilar uchun bir xil imkoniyatlar mavjudligini, kontragentlarga bo'lgan

yuqori darajadagi ishonchni bildiribgina qolmay, auksion tashkilotchilari obro'siga obro' ham qo'shadi.

Xarid tovarlari uchun hisob-kitob mezonini konvertatsiyalanuvchi valyutada xarid kunidagi valyuta kotirovkasi bo'yicha aniqlanadi va asosan naqd pul hisobida tovar narxining to'la miqdori to'lovi va xarajatlarni transport vositasiga o'tirishgacha bo'lgan qismi olinadi. Hisob-kitob naqdsiz amalga oshirilganda telegraf yoki chaqirib olish huquqsiz ochilgan akkreditiv usullaridan keng foydalaniladi.

"Tovar qiymati" degan tushuncha quyidagilarni bildiradi: xarid qilingan mo'yna (tovar) narxi, auksion yig'imi yoki komission yig'imi-2 % miqdorida, Xalqaro mo'yna federatsiyasiga - 0,6 % miqdordagi to'lovlar tushuniladi.

To'lov transport-ekspeditsiya xizmati bo'limiga kelib tushishi bilanoq, tovar instruksiya - ko'rsatmaga muvofiq, xaridor manziliga jo'natiladi.

Jo'natiladigan tovarlarning asosiy qismi Xelsinki avtotransporti hissasiga to'g'ri keladi.

Sankt-Peterburg mo'yna auksionini o'tkazish mexanizimi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu auksionga boshqa auksionlarga qaraganda o'ta puxta tayyorgarlik ko'riladi, auksion paytida va undan keyin anglashmovchiliklar, tovar sifatiga reklamatsiyalar mutlaqo bo'lmaydi. Shuning uchun ham auksiondagi narxlar boshqa auksionlardagi narxlarga nisbatan biroz yuqori bo'lsa ham mijozlar soni oshib bormoqda.

4. O'zbekiston Respublikasida xalqaro paxta yarmarkasi.

2011-yilning 17-19-sentabr kunlari Toshkentda III Xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasi va uning arufasida IV Xalqaro paxta va to'qimachilik konferensiyasi bo'lib o'tdi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasi va "Cotton Outlook" jurnali ko'magida tashkil etilgan ushbu tadbirlarda dunyoning o'nlab mamlakatlaridan sohaga ixtisoslashgan kompaniyalarning yuzlab vakillari ishtirok etdi.

Toshkentda Xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasining an'anaviy tarzda o'tkazilishi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar, shu jumladan, paxtachilik sohasidagi tub o'zgarishlarning natijasidir. Yarmarka birinchi marta 2005-yilda Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan tashkil etilib, mamlakatimizda paxtani ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish borasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda yangi bosqichni boshlab bergan edi. O'tgan yillar mobaynida unda ishtirok etayotgan xorijiy ishbilarmon doiralari vakillarining soni muttasil ortib borayotgani O'zbekistonning jahon paxta bozoridagi nufuzi yanada oshayotganligining yaqqol dalilidir.

Masalan, 2005-yilning kuzida o'tgan Toshkent yarmarkasiga 30 mamlakatdan paxta savdosi bilan shug'ullanadigan 169 vakil kelgan bo'lsa, 2006-yil unga 36 davlat, jumladan, Belarus, Vyetnam, Hindiston, Eron, Malayziya, Pokiston, Turkiya, Ukraina va Fransiya kabi mamlakatlardan 250 dan ortiq vakil tashrif buyurdi. Shunisi e'tiborliki, bu borada mamlakatimiz korxonalari bilan hamkorlik qilish istagini bildirayotgan firma va kompaniyalar orasida Janubi-sharqiy Osiyo kompaniyalari ko'pchilikni tashkil qiladi. Ushbu mintaqada jahon to'qimachilik sanoatining markaziga aylanib bormoqda.

Ta'kidlash kerakki, o'tgan yillari paxta hosilining yarmarkaga qo'yilgan qismlari to'la sotildi. Bu o'zbek paxtasiga jahon bozorida talab kattaligi va uning taklif etilayotgan hajmi har doim to'la xarid qilinayotganini tasdiqlaydi. O'zbekiston dunyoda paxta eksporti bo'yicha ikkinchi o'rinni egallab kelmoqda. Toshkentda o'tayotgan ushbu xalqaro tadbirlar esa o'zbek paxtasining jahon bozoriga yanada jadal kirib borishi va kelajakda barqaror iqtisodiy aloqalar o'rnatilishi uchun samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Iqtisodiyotning globallasuvi sharoitida har qanday mahsulot, avvalo, raqobatbardosh bo'lishi kerak. So'nggi yillarda mamlakatimizda yetishtirilayotgan paxta tolasi ham toifasi, ham mikroneyri bo'yicha eng sifatli deb e'tirof etilayot-

gani va shu bois, ayniqsa, yuksak qadrlanishi – Prezidentimiz Islom Karimovning paxtachilikni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari ijrosining amaldagi samaralaridir. Davlatimiz rahbarining bu sohadagi siyosati barqaror ishlab chiqarish hajmlarini saqlash va paxtamizning xalqaro savdosi uchun raqobat muhitini yaratishga asoslangan.

Istiqlol yillarida paxtani yetishtirish va qayta ishlashga yondashuv tubdan o'zgardi. Olimlarimiz yangi navlarni yaratishda, birinchi navbatda, xalqaro bozor talablarini hisobga olmoqda, Mamlakatimizda, asosan, tezpishar, tola chiqishi 40 foizgacha bo'lgan navlar rayonlashtirilgan. O'tgan yillar mobaynida mavjud paxta tozalash va uni qayta ishlash korxonalarini modernizatsiya qilindi. Bu esa tola chiqishi va sifatini oshirish imkonini bermoqda. Tolani sinashning dunyodagi eng ilg'or uslubi HVI-test hisobiga uni sertifikatlash mexanizmi xalqaro standartlar darajasiga yetkazildi. Endilikda iste'molchilarga mahsulotni jo'natish hududiy paxta terminallari orqali amalga oshirilmoqda.

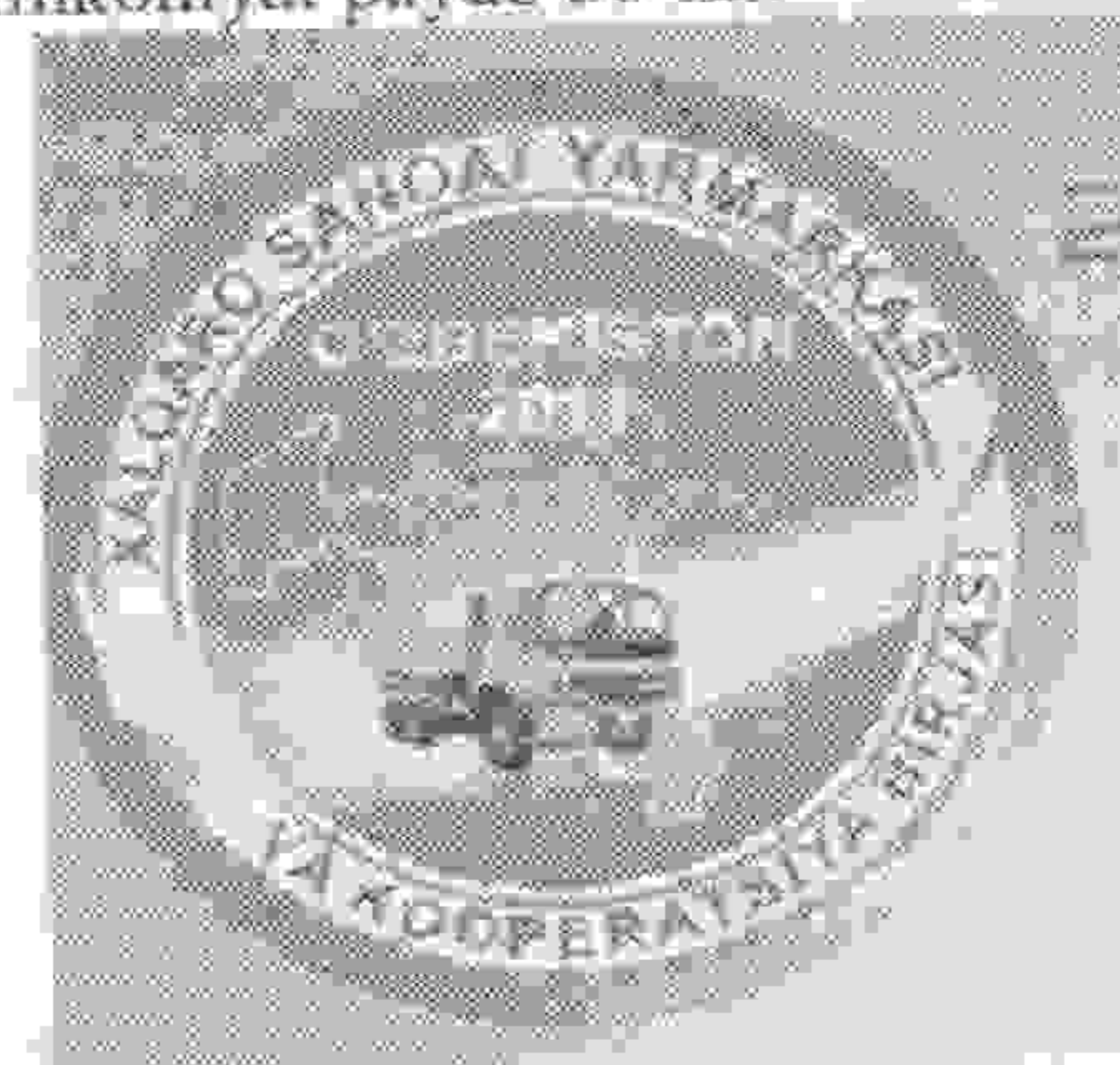
Izchillik bilan amalga oshirilayotgan bunday choratadbirlar mamlakatimiz eksport bozori geografiyasining yanada kengayishiga xizmat qilmoqda. Bugun O'zbekiston paxta tolasini Xitoy, Rossiya, Eron, Bangladesh, Pokiston, Koreya Respublikasi, Vyetnam singari ko'plab mamlakatlarga eksport qilinmoqda. Janubi-Sharqiy Osiyoda jadal rivojlanayotgan to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga ehtiyoji muntazam oshib bormoqda. Mazkur mintaqadan yarmarkada qatnashayotgan treyderlar sonining oshayotgani ham buni tasdiqlaydi.

Xalqaro ekspertlar fikricha, an'anaviy yarmarkani o'tkazish uchun yilning eng qulay, ya'ni paxta tolasini bozorida savdo faollashgan payti tanlangan. Unda bevosita ishtirok etish xorijlik ishbilarmonlarga o'zbekistonlik hamkorlar bilan to'g'ridan to'g'ri aloqalarni keng yo'lga qo'yish va yanada mustahkamlash imkonini beradi. Bunday hamkorlik esa yuksak samaralar berishi tabiiy.

5. IV Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsion birja. Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi (XSYaKB)ning rasmiy tamg'asi

Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi (XSYaKB) tarixi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.11.2007 yildagi PF-3937-sonli "Ishki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish to'g'risida"gi farmoyishiga muvofiq tashkil etilgan Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasini o'tkazishdan boshlanadi. O'zbekiston Respublikasidagi katta va kichik korxonalar o'z mahsulotlarini nafaqat umumrespublika miqyosida namoyish qilish, shuningdek, ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar va yangiliklar, boshqa tarmoqlar va korxonalar erishayotgan yutuqlar, ishlab chiqarilayotgan materiallar, butlovchi qismlar va h.k.lar uchun yaqin istiqboldagi talabni aniqlash imkoniyatiga ham ega bo'ldi.

Uzoq muddatli ishonchli sheriklarni topish, ular bilan shartnomalar tuzish va o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotish, keyingi yilga buyurtmalar portfelini shakllantirish uchun yaxshi imkoniyat paydo bo'ldi.

Yarmarkani o'tkazishning birinchi yilida bunday kooperatsiya natijasida import o'rnini bosuvchi mahsulotlarni yetkazib berish bo'yicha umumiy qiymati 1 trillion so'mlik

shartnomalar tuzildi. Bu shartnomalar korxonalarga tejab qolingan erkin valyuta mablag'larini respublikada ishlab chiqarilmaydigan yangi asbob-uskunalar, texnologiyalar, materiallar va ishlab chiqarish-texnologik maqsaddagi boshqa mahsulotlarni xorijdan sotib olishga sarflash imkonini berdi.

Buning natijasida erishilgan samaraning salmog'i ikki baravarga oshdi. 2009-yilda Respublika sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi vakolatlarini sezilarli darajada oshirildi - unga xalqaro ko'rgazma maqomi berildi. Ta'kidlash joizki, xorijiy xaridorlarning ko'rgazmadagi ishtiroki mahsulotlarga bo'lgan talabni oshiradi, xorijiy hamkorlar bilan birga mahalliy xomashyo resurslarini qayta ishlash bo'yicha jarayonlarni tashkil qilish bilan bog'liq potensial imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish va tovarlarni eksportga yo'naltirish imkonini beradi.

XSyaKBning asosiy maqsadlari va vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni mijozlarga yetkazib berish bo'yicha shartnomalar tuzish, mahsulotlarni yetkazib berish, shu jumladan, ularni eksport qilish bo'yicha buyurtmalar portfelini shakllantirish;

- iqtisodiyotning real sektori korxonalariga qayta ishlangan xomashyo, materiallar va butlovchi qismlarni, tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishda va yetkazib berishda uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatishda, shuningdek, tarmoq ichidagi, tarmoqlararo va xalqaro kooperatsiyani rivojlantirish asosida yangi mahsulot turlarini o'zlashtirishda ko'maklashish;

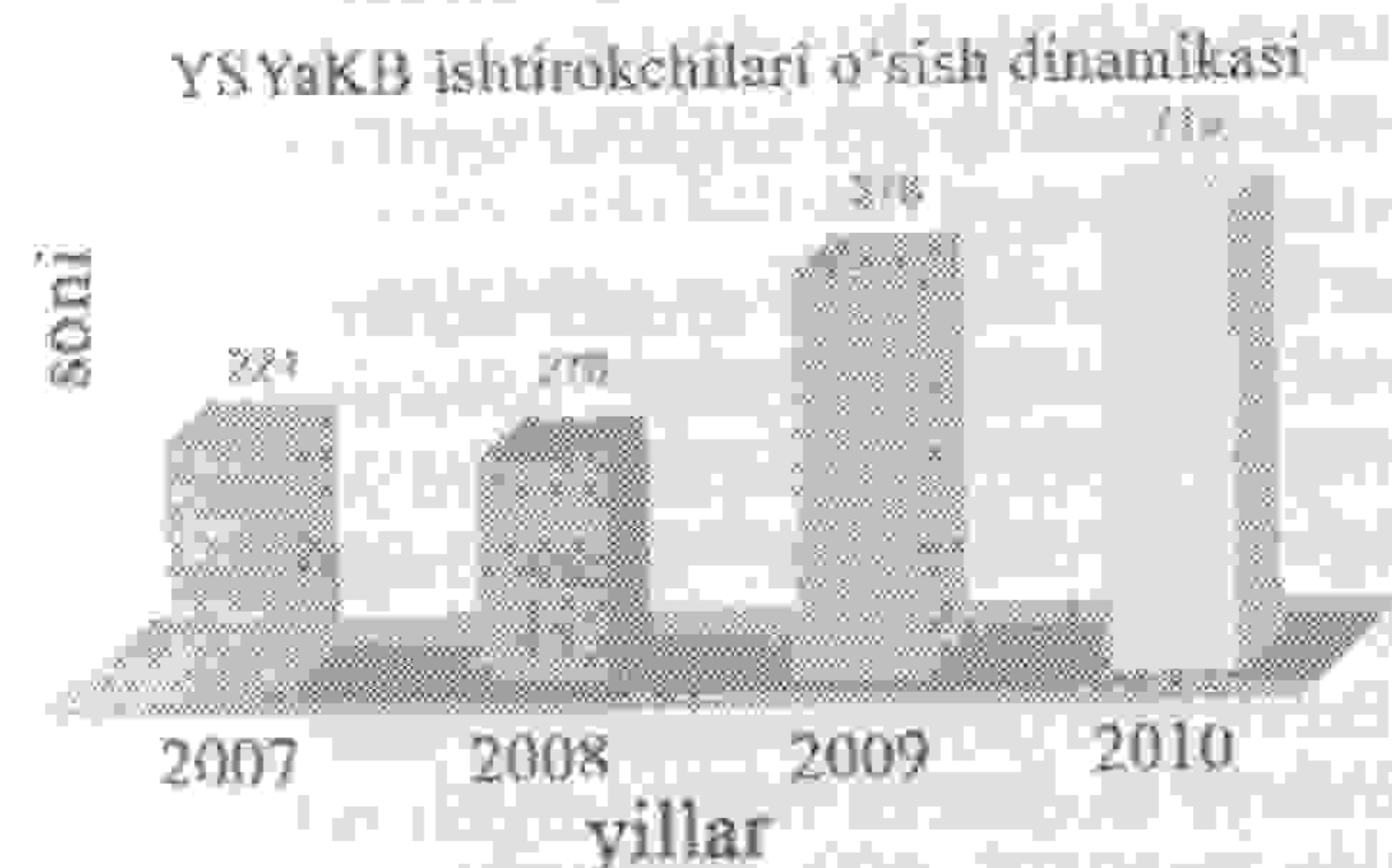
- sanoat kompleksi uchun hududiy bozorga samarali mahalliy va xorijiy texnologiyalarni, materiallar, uskunalar va jihozlarni olib kirish va targ'ib qilish;

- xorijiy hamkorlar bilan eksport-import kelishuvlarini ko'paytirish orqali mahalliy tovarlar va xizmatlarni eksport qilishning bozor prinsiplari va mexanizmlarini rivojlantirish;

- xorijiy xaridorlar va O'zbekiston Respublikasida mahsulot ishlab chiqarishni tashkil qilishni mo'ljallayotgan potensial xorijiy hamkorlarni jalb qilish.

O'tkazilgan yarmarkalar shuni ko'rsatdiki, mamlakatimizda sanoat korxonalari kooperatsiyasining mazmun-mohiyati tobora chuqurlashib bormoqda, sanoatning tayanch tarmoqlari va kichik biznes vakillarining o'zaro munosabatga kirishishi ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarni ishlab chiqarish va yetkazib berish, texnik talablarni o'rganish va bozorda talab qilinayotgan yangi tovarlarni o'zlashtirishning keng imkoniyatlarini ochib bermoqda. Mahsulotlarni xarid qilish bo'yicha tuzilgan shartnomalar umumiy soni va qiymatining o'sib borishi buni tasdiqlaydi.

Diagrammadan ko'rinib turganidek, XSyaKB ishtirokchilarining soni, ayniqsa, oxirgi yillarda, sezilarli ravishda oshib bormoqda. Jumladan, agar 2007-2009-yillarda ishtirokchilar sonining yillik o'sishi 23-26% ni tashkil etgan bo'lsa, 2010-yilda mazkur ko'rsatkich 90 % ga teng bo'ldi.

2010-yilning 26-30-oktabr kunlari o'tkazilgan IV XSyaKB natijalariga to'xtalib, quyidagilarni sanab o'tish mumkin: ko'rgazmada respublikamizning 715 korxonasi ishtirok etib, ekspozitsiyalarning umumiy maydoni 20 ming kv. metrni tashkil qildi. Sanoat tarmoqlari va kichik biznes korxonalarining 48 taqdimoti o'tkazildi, jami 3098 shartnoma tuzilib,

ularning umumiy qiymati 2,6 trln. so'mni tashkil qildi. Buning natijasida bundan oldingi yarmarka ko'rsatkichlari 1,4 baravarga oshirildi.

2011-yilda 200 ga yaqin oldin import qilingan mahsulot turlarini o'zlashtirish bo'yicha kelishib olindi. Ularning jumlasiga GM, MAN, SAM avtomobil oilalariga mansub yangi modellari uchun butlovchi qismlar, avtomobil motorlari, KLAAS traktorlari, diodli va lyuminesent lampalar va yoritgichlar, fermer xo'jaliklari uchun chorvachilik majmualari uskunolari (xonachah batareyalar), terini qayta ishlash mahsulotlarining katta assortimenti, qurilish mollari mahsulotlari va boshqalar kiradi.

2010-yilda yarmarka ishida 51 xorijiy mamlakatdan 750 xorijiy kompaniya va tashkilot ishtirok etdi: 2,7 mlrd. dollar qiymatidagi eksport kontraktlari tuzildi. Bu 2009-yil ko'rsatkichlaridan 20% oshiqdir. Yarmarka ishtirokchilari uchun mo'ljallangan O'zbekistonning 600 korxonasi tomonidan ishlab chiqariladigan 6 mingdan ortiq mahsulot turlarini qamrab olgan "O'zbekiston sanoat mahsulotlari" katalogi nashr qilindi. Ishlab chiqarish va sanoat kooperatsiyasini rivojlantirishda alohida ajralib turganlar sertifikatlar va maxsus sovg'alar bilan taqdirlandi.

"XSYaKB da mahsulotni ta'sirchan taqdim etish va korxonani mazmunli prezentatsiya qilish" nominatsiyasi bo'yicha "O'zbekneftegaz" MXK, "O'zbekiston havo yo'llari" MAK va «Peng-Sheng» AK g'olib chiqdi. "Ishlab chiqarishni mahalliy-lashtirish bo'yicha tizimli va ta'sirchan faoliyati, mahalliy xomashyo zaxiralarini qayta ishlashga jalb etish va uzoq muddatli kooperatsiya aloqalarini rivojlantirgani uchun" nominatsiyasi bo'yicha Navoiy tog'-metallurgiya zavodi, Olmaliq tog'-metallurgiya zavodi va Toshkent quvur zavodi g'olib bo'ldi.

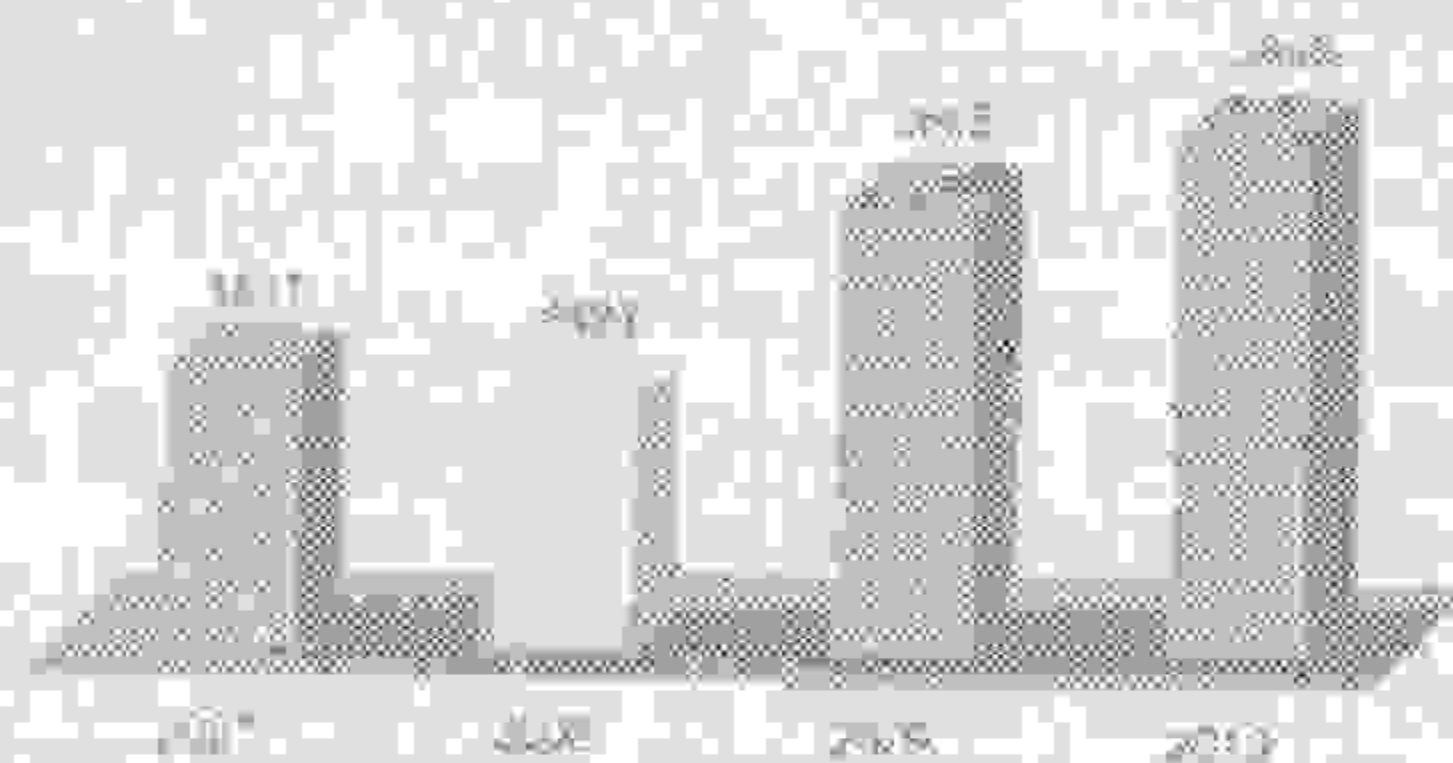
"Ishlab chiqarishni texnik va texnologik modernizatsiyalash sohasidagi tizimli faoliyati, tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotning sifati va hajmlarini oshirganligi uchun" nominatsiyasi bo'yicha O'zbekiston Aloqa va informatizatsiya agentligi, "Fayz" XK, "Sovplastital" QK, "Faol marketing stra-

tegiyasi, mahsulotni tashqi bozorga chiqarishga qaratilgan izchil va ta'sirchan faoliyati, sanoat kooperatsiyasiga milliy va xorijiy hamkorlarni keng jalb etgani uchun" nominatsiyasi bo'yicha "O'zkinmyosanoat" DAK, "O'zmetkombinat" OAJ va "O'zeltexsanoat" uyushmasi, "Kooperatsiya aloqalarini kengaytirishga qaratilgan tizimli faoliyati, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarini sanoat kooperatsiyasiga faol jalb etgani uchun" nominatsiyasi bo'yicha "O'zavtoprom" AK, "O'zbekenergo" DAK va "O'zbekchammpoyabzali" uyushmasi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi tomonidan kooperatsion aloqalarni rivojlantirishda faol ishtirok etayotgan kichik biznes tashkilotlari va subyektlari mukofotlandi. Mukofotlanganlar orasida Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, "Qarshiradiator" QK, «AvestoShams» XK, «Mex-mash» OAJ, «Apiteks» MCHJ va «Xorezm Antikor Invest» ICHKlar bor. Hozirga paytda XSYaKB uzluksiz asosda faoliyat ko'rsatib, ikki bosqichda o'tkaziladi. Yilning birinchi yarmiga to'g'ri keladigan ilk bosqichda hududiy va sanoat yarmarkalari o'tkaziladi. Bu yarmarkalarda, odatda, joriy yil uchun shartnomalar va sanoat mahsulotlarining yangi turlarini o'zlashtirish bo'yicha dastlabki kelishuvlar tuziladi.

Ikkinchi bosqichda – XSYaKB o'tkazilishi paytida yuqorida zikr etilgan kelishuvlar mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnomalarga aylanadi va ishlab chiqaruvchilarning keyingi yil uchun buyurtmalari portfelini shakllantiradi. Bu tadbirlar oralig'ida korxonalar yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarish masalalarini hal qiladi, tajriba partiyalari tayyorlanadi va buyurtmachilar bilan kelishib olinadi, mahsulotning texnik parametrlari talab qilinadigan sifat darajasiga olib chiqiladi. Shu bilan birga, aytib o'tish joizki, maydonlarning cheklanganligini hisobga olgan holda, ikkinchi bosqichda ishtirok etuvchi korxonalarni tanlab olish nomzodlarning birinchi bosqich yakunlari bo'yicha muvaffaqiyatli ishtirokidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

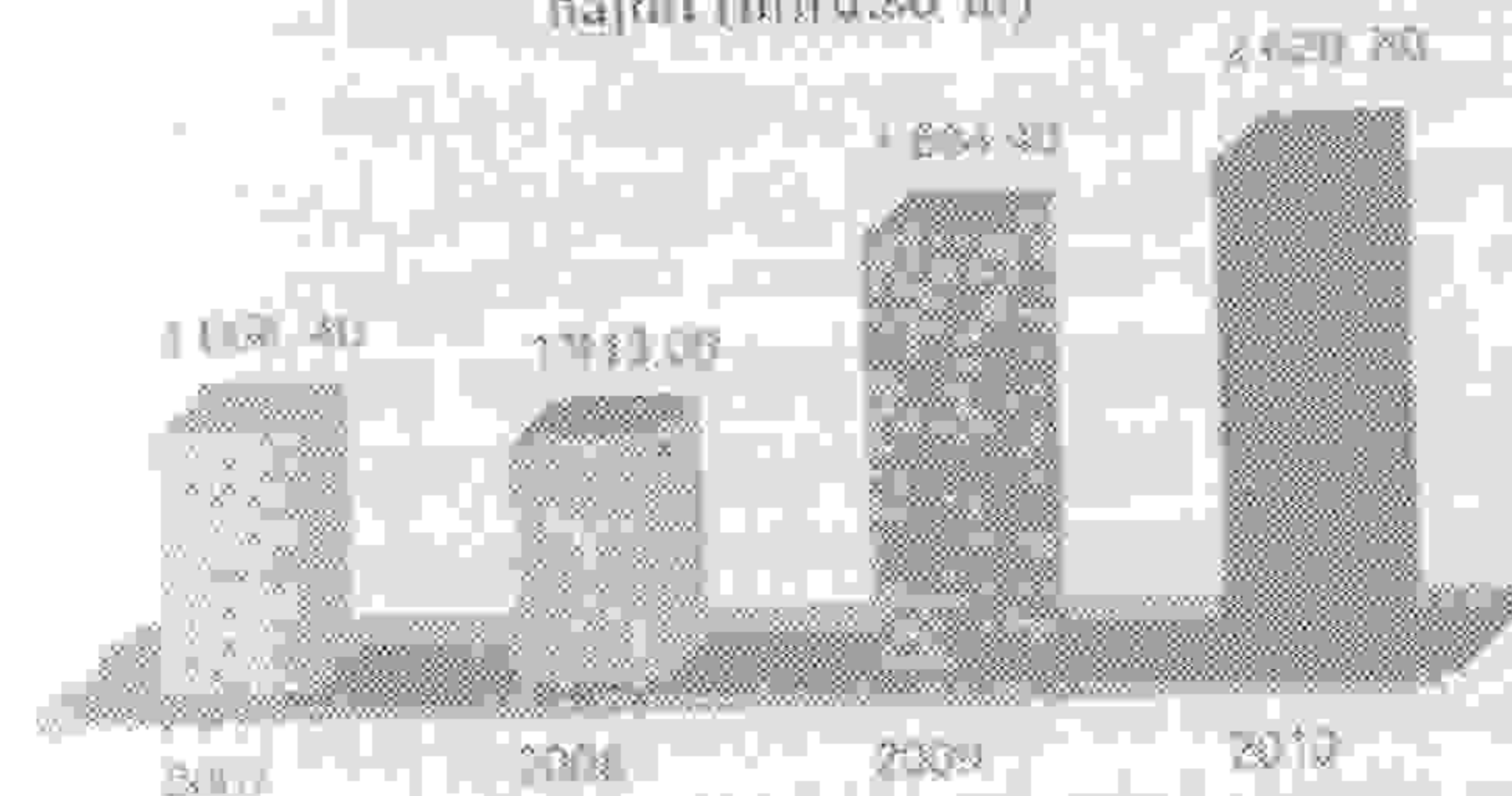
Hozirgi vaqtda XSYaKB ishtirokchilari tasarrufida tadbirni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun barcha sharoitlar, shu jumladan, "O'zekspomarkaz" milliy ko'rgazma markazining xalqaro darajadagi 4 ta pavilyoni, ikkita atriumi, 4 ta ochiq maydonchasi, konferens-zallarga ega Xalqaro savdo markazi, mehmonxona majmuasi, jamoat ovqatlanish joylaridan iborat yaxlit inf-ratuzilmasi mavjud. XSYaKB doirasida tuzilgan shartnomalar yarmarka direksiyasi tomonidan ro'yxatga olinib, monitoring qilib boriladi. Bu shartnomalarning qat'iy bajarilishi uchun qo'shimcha kafolat sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, XSYaKB doirasida asbob-uskunalar, butlovchi qismlar, qayta ishlangan xomashyo va materiallar sotib olish to'g'ridan to'g'ri shartnomalar asosida, qo'shimcha tenderlarsiz amalga oshiriladi (12.11.2007yildagi PF-3937).

Mahsulotlarni xarid qilish shartnomalari soni

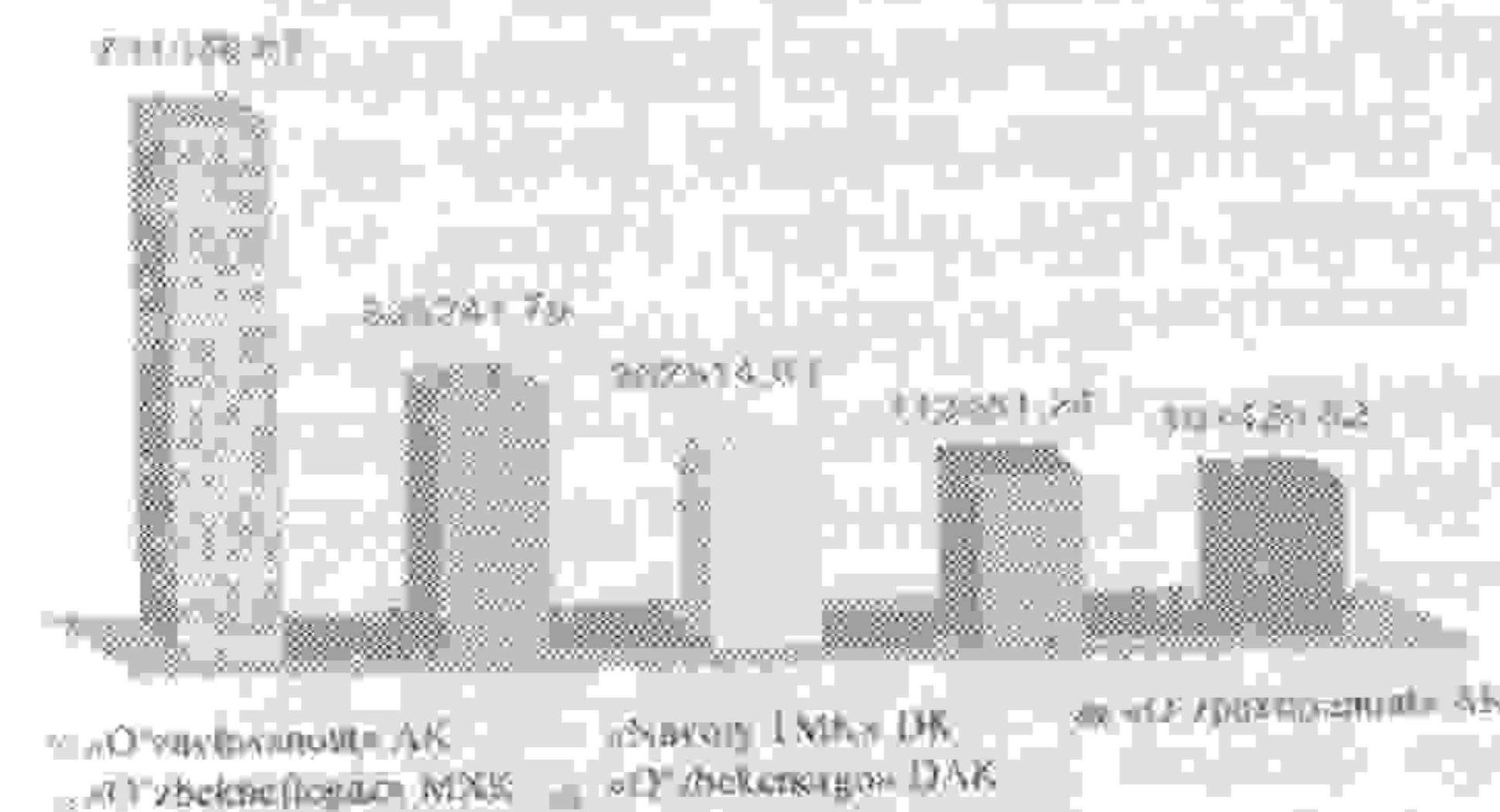

Vazirlar Mahkamasining 03.03.2011yildagi 59-sonli qaroriga muvofiq, joriy yilda hududiy va tarmoq sanoat yarmarkalari aprel-iyun oylarida bo'lib o'tadi (jadval ilova qilinadi). Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi esa joriy yilning 25-29-oktabr sanalarida o'tkaziladi.

Mahsulotlarni xarid qilish shartnomalarining hajmi (mln. so'm)

2010-y. XSYaKB doirasida tuzilgan shartnomalar hajmining vazirlik va idoralar kesimida taqsimlanishi (mln. so'm)

2010-y. XSYaKB doirasida tuzilgan shartnomalar sonining vazirlik va idoralar kesimida taqsimlanishi

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga ko'maklashish maqsadida XSYaKB Direksiyasi tomonidan 2011-yildagi XSYaKBga tayyorgarlik ko'rish uchun metodik tavsiyanomalar ishlab chiqildi va tarqatildi. Ushbu materiallar o'z ichiga normativ-huquqiy baza, taqdimotlarni tayyorlash va o'tkazish, ko'rgazmalarda ishtirok etish va mahsulotni katalogga qo'shish uchun turli formalarni to'ldirishdan tortib, korxonalar o'rtasida barqaror kooperatsion aloqalarni o'rnatish, bu jarayonga kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini faol jalb qilishgacha bo'lgan tavsiyalarni qamrab oladi.

O'tgan yildagi kabi, bu yil ham «O'zbekiston sanoat mahsulotlari katalogi»ni chiqarish ko'zda tutilgan. Mazkur katalog bilan ham nashriy ko'rinishda, ham XSYaKB Direksiyasining rasmiy saytida (www.cooper.uz) tanishish mumkin.

Ishlab chiqariladigan mahsulot haqida ma'lumot qo'shish uchun korxonalar ilova qilingan formani to'ldirishi va uni XSYaKB direksiyasiga jo'natishi lozim. Namoyish qilinayotgan mahsulotlarni sotib olishga, shu bilan birga, ishlab chiqarishni O'zbekistonda tashkil qilish orqali import o'rni bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan eng ko'p talab qilinuvchi mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha sanoat kooperatsiyasida qatnashishga qiziqish bildirayotgan xorijiy hamkorlarni jalb qilish bo'yicha faol ish olib borilmoqda.

Joriy yilning "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" deb e'lon qilinishi munosabati bilan XSYaKB ishtirokchilarining ushbu toifasiga alohida e'tibor qaratiladi. Xususan, ular ijaraga beriladigan ko'rgazma maydonlari uchun haq to'lashdan ozod etiladi, vazirlik va idoralar, banklar, sug'urta kompaniyalari, standartlashtirish va sertifikatlash sohasiga ixtisoslashgan tashkilotlar mutaxassislari ularga tegishli maslahatlar beradi. 2011-yil Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasida qatnashishga O'zbekiston Respublikasining barcha sanoat korxonalari va xorijiy hamkorlar taklif qilinadi. Birjada ishtirok etish uchun mazkur nashrga ilova qilinayotgan ko'rgazma qatnashchisi yoki mehmoni arizasini to'ldirish (elektron

ko'rinishda www.cooper.uz saytida) va uni pochta, faks (+99871-238-54-83) yoki elektron pochta (info@cooper.uz) orqali XSYaKB Direksiyasiga yo'llash talab etiladi.

Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasiga tayyorgarlik ko'rish.

Ko'rgazma va yarmarkalar hamkorlar, shu jumladan, xorijiy hamkorlarni qidirishning eng unumli va samarali yo'llaridan biridir. Dunyoning har xil o'lkalarida turli yarmarkalar va ko'rgazmalar o'tkazishning asrlar davomidagi tajribasida bu narsa o'z tasdig'ini topgan.

XSYaKB da qatnashishdan amaliy naf ko'rish uchun maxsus tayyorgarlik ishlarini olib borish talab qilinadi. Ko'rgazmada qatnashish haqida qaror qabul qilingandan keyin quyidagi asosiy yo'nalishlarda tegishli tadbirlarni amalga oshirish kerak bo'ladi: ko'rgazmaga tayyorgarlik ko'rish, unda qatnashish va ko'rgazma yakunlangandan keyin bajariladigan ishlarni bosqichma-bosqich rejalashtirish;

Birinchi bosqich – ko'rgazma ishi boshlanishidan oldin o'z mahsulotingiz haqida har tomonlama to'liq va ishonchli ma'lumotlarni tayyorlash;

- o'z stendingizga potensial xaridorlarni jalb qilishning aniq va samarali yo'llarini aniqlab olish;
- tegishli tarzda xodimlarni tanlab olishni tashkil qilish va ularni ko'rgazmada ishlash uchun maqsadli ravishda tayyorlash;
- ko'rgazmada erishilgan natijalarni operativ qayta ishlash va tahtil qilishni tashkil qilish v.b. Ko'rgazmada qatnashishdan maksimal darajada foyda olish uchun ishlarni quyidagi bosqichlarda amalga oshirish tavsiya qilinadi. Birinchi bosqich – oldin o'tkazilgan boshqa shu kabi ko'rgazmalar haqida, imkon boricha, to'liq ma'lumotlarni to'plash.

Bu ishni oldin o'tkazilgan yarmarkalarning tashkilotchisiga, ya'ni xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi direksiyasiga murojaat qilgan holda oson amalga oshirish mumkin. Rejalashtirilgan maqsadlaringizga erishish uchun hududiy va

tarmoq sanoat yarmarkasi ishtirokchilari bo'lgan tarmoq korxonalarini ro'yxatini oldindan aniqlab olish kerak bo'ladi.

Shuningdek, bu muddatlar ichida hududiy va tarmoq sanoat yarmarkalariga taklif qilinishi kerak bo'lgan korxonalar, tashkilotlar, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari ro'yxatini tuzish, bu ro'yxatni Vazirlar Mahkamasining tegishli majmuasi bilan muvofiqlashtirish va takliflarni Direksiya yo'llash lozim (tarmoq sanoat yarmarkasi ishi boshlanishidan 20 kun oldin). Tarmoq yarmarkasi ochilishidan 15 kun oldin ishtirokchilar tomonidan Direksiya tegishli shakldagi ariza taqdim qilinadi va unga ko'rgazmaga qo'yiladigan mahsulotlar nomenklaturasi, stend eskizi, tarmoq yarmarkalariga taklif qilingan tashkilotlar va xorijiy korxonalar ro'yxati ilova qilinadi.

Ikkinchi bosqich – ekspozitsiyani tayyorlash. Bu keng qamrovli tushuncha o'z ichiga bir qancha juda muhim parametrlarni qamrab oladi, jumladan:

- sizga kerak bo'ladigan maydon o'lchamlarini aniqlashtirish;
- stendingizning joylashish yeri va uni bezatish yo'llarini belgilab olish;
- ko'rgazmada qatnashish shartlarini aniqlashtirib olish;
- zarur bo'ladigan asbob-uskunalar va eksponatlarni yetkazish yo'llari va vaqtini aniqlash. Tadbirning reklama kompaniyasi va korxona (firma)ni taqdim qilish usuli sifatidagi ahamiyatini hisobga olgan holda, stend kompozitsiyasining umumiy dizayniga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Stendlarda, albatta, korxona tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar, shu jumladan, mahalliy lashtirish dasturlari doirasida o'zlashtirilgan, o'zlashtirilishi kutilayotgan, hozirgi vaqtda import qilinayotgan va boshqa tarmoqlarda o'zlashtirilishi taklif qilinayotgan mahsulotlar namoyish qilinadi. Stendlarda tarqatma materiallarning (firmaning tovar markasi bo'lgan bukletlar, prospektlar, proyektlar bo'yicha takliflar), shuningdek, korxona, u ishlab chiqaradigan mahsulotlar, kooperatsion aloqalarni rivojlantirish istiqbollari haqida batafsil ma'lumot beruvchi boshqa materiallarning ham bo'lishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi bosqich – tashrif buyuruvchilar bilan bevosita muloqot olib borishga javobgar xodimlarni tanlab olish. Ko'rgazma va yarmarkalarda ishtirok etish sizning mahsulotingiz xaridorlari bilan to'g'ridan to'g'ri aloqalarni o'rnatish imkoniyatini beradi. Korxonaning ko'rgazmadagi muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi, ko'p jihatdan, unda ishlovchi xodimlar ishiga bog'liq bo'ladi. Ko'rgazma ishiga jalb qilingan xodimlar har qanday holatda zarur bo'lgan quyidagi sifatlariga ega bo'lishi kerak:

- chuqur professional bilim;
- ozodalik va tashqi ko'rak;
- o'z fikrlarini aniq va tushunarli yetkazib berish hamda tashrif buyuruvchilarning savollariga to'la-to'kis javob berish qobiliyati;
- zukkolik va xushmuomalalik;
- xorijiy tillarni bilish.

Ko'rgazmaga tayyorgarlik ko'rish davridayoq xodimlar vazifalarini imkon darajasida konkretlashtirish kerak bo'ladi. Stendni loyihalash jarayonida har bir xodimning o'rni aniqlashtirib olish zarur. Stendda xizmat ko'rsatuvchilar ekspozitsiyani tomosha qilishga xalaqit bermasliklari kerak.

Xodimlar qayerda turishidan qat'i nazar, ularning umumiy ko'rinishi "Xush kelibsiz!" deb turgandek bo'lishi kerak. Xodimlarning kiyimi jozibador va qulay bo'lishi lozim. Xodimlar va tashrif buyuruvchilarning farqlanib turishi uchun kiyimlar firmani ajratib turuvchi alohida belgilar bilan bezatilishi lozim. Suratlashlar va jurnalistlar murojaat qilganda, xushmuomalalik bilan ular qaysi nashrdan ekanligini bilib olish va bu haqda matbuot bilan aloqalar uchun mas'ul hamkasbiga xabar berish kerak bo'ladi. Ular bilan keyingi ishni davom ettirish ushbu xodimning professional vazifasidir. Fotomuxbir kadriga tushadigan xodim eksponatlar yoki kompaniya nomini o'sib qo'yinasligi kerak. Shu bilan birga, u stendning mehmon-

do'st egasi sifatida ko'rinishi zarur. Ko'rgazma savdoni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda, har bir tashrif buyuruvchi bilan muloqot qilish, korxona va uning mahsulotlariga har qanday qiziqish va umumiy mehmondo'stlik tovarning sotilishiga yoki uning sotilishi uchun zamin yaratilishiga sabab bo'lishi kerak. Bevosita muloqot qilishning aniq natijasi esa ko'rgazmadan keyin ish yuzasidan muzokara o'tkazishga kelishib olish yoki, hech bo'lmaganda, mahsulotingizning potensial xaridori to'g'risida ma'lumot to'planishi bo'ladi.

To'rtinchi bosqich o'z stendingizda tashrif buyuruvchilarni qabul qilish bilan bog'liq. Buni ikki xil yo'l bilan amalga oshirish mumkin:

a) birinchidan, bu oldindan rejalashtirilgan va vaqti belgilangan uchrashuvdir. Odatda, bunday uchrashuv oldindan tanish bo'lgan mijoz bilan o'tkaziladi. Shuning uchun bunday uchrashuvga hamma narsa, ya'ni hujjatlar, muzokaralar xonasi, stol va h.k. oldindan tayyorlab qo'yilishi lozim;

b) ikkinchi holatda uchrashuv haqida oldindan kelishilgan bo'lmaydi, ammo tashrif buyuruvchi sizni qiziqtirishini va u bilan suhbat foydali bo'lishi mumkinligini sezib turasiz. Agar siz (yoki sizning xodimlaringiz) boshqa muzokaralar o'tkazmayotgan va qabul uchun bo'sh xona yoki muzokaralar stoli mavjud bo'lsa, suhbatni shu zahotiy o'tkazgan ma'qul. Chunki keyinchalik tashrif buyuruvchi qaytib kelmasligi mumkin. Agar uni o'sha paytning o'zidayoq qabul qilishning imkoniyati bo'lmasa, unda u bilan keyinroq uchrashuv o'tkazishni kelishish, lekin shunda ham uchrashuvni imkon qadar o'sha kunning o'zidayoq amalga oshirishga harakat qilish lozim.

Beshinchi bosqich – ko'rgazmaga mos ravishda, esdalik sovg'alarini tayyorlash. Ular, albatta, reklama bilan birga bo'lishi kerak. Bunday sovg'alarga misol qilib ruchkalar, bloknotlar, kalit zanjirlari, papkalar va hokazolarni keltirish

mumkin. Lekin ularda, albatta, sizning firmangiz belgisi va imkoni bo'lsa, kontakt rekvizitlari bo'lishi kerak.

Milliy ruhdaagi sovg'alar ham juda yaxshi esdalik bo'lishi mumkin, ammo ularni korxonaning ishlab chiqarish dasturi bilan bog'lash – biroz murakkabroq vazifa.

Oldinchi bosqich – ko'rgazmani o'tkazish davomida o'tkazilgan uchrashuvlar natijalarini umumiyashtirish. Siend yonida ishlash quyidagi qat'iy va o'zgarmas qoidaga asoslangan bo'lishi kerak: har bir uchrashuvdan ma'lum bir natija olinishi kerak! Ya'ni uchrashuvlar bo'yicha qaydlar shu zahotiy oq rasmiylashtirilishi va kun oxirida, albatta, umumlashtirilishi lozim. Qaydlarda, hech bo'lmaganda, kim kelganligi, uning qayerdanligi (tashkilotning nomi va telefonlari), ularning qiziqishlari, nimaga kelishib olingani, nimalar va'da qilingani kabi savollar aks ettirilishi lozim bo'ladi.

Ko'rgazma tugaganidan 3-5 kun o'tgandan keyin, ushbu qaydlar asosida va hali-hanuz yangi taassurotlar asosida ko'rgazma natijalari bo'yicha qisqacha tahliliy umumlashtirilgan ma'lumot tayyorlanishi talab qilinadi. Unda ko'rgazma natijalari (muvaffaqiyatlar va yo'l qo'yilgan xatolar), ko'rgazma natijalaridan keyinchalik foydalanish va ishlarni davom ettirish bo'yicha tadbirlar rejasi aks ettiriladi. Esingizdan chiqarmang: ko'rgazmada qatnashish ko'p vaqt va katta chiqimlarni talab etadi! Faqat ko'rgazmadan oldin, ko'rgazma davomida va undan keyingi ishlarni to'g'ri tashkil qilish o'tqaligina siz sarf qilingan harakat va mablag'laringizni oqlashingiz mumkin.

1. Yarmarka savdosi tashkilotlari oldiga bozor iqtisodiy sharoitida qanday vazifalar qo'yilgan?
2. Xalqaro yarmarka savdo markazi (kompleksi) ilgari ma'lum bo'lgan O'zbekiston SSR xalq xo'jaligi yutuqlari ko'rgazmasidan nimalari bilan farq qiladi?
3. Nijniy Novgorod yarmarkasi qurilishiga qanday ahamiyat berildi?
4. Nijniy Novgorod yarmarkasi va uning Rossiya xalqlari hayotidagi roli nimalardan iborat bo'ldi?
5. Toshkentda xalqaro yarmarka savdo markazi tashkil etishning zaruriy shart-sharoitlari nimalardan iborat?
6. Xalqaro yarmarka savdo markazi infratuzilmasini ta'riflang.
7. Xalqaro yarmarka savdo markazining mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatining yuksalishidagi vazifalari nimalardan iborat bo'lishi kerak?
8. Xalqaro yarmarka savdo markazining tashqi iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishdagi ahamiyati nimalardan iborat?
9. Nijniy Novgorod yarmarkasida o'tkaziladigan tadbirlar xarakterini ta'riflang.
10. Xalqaro, milliy, hududiy, mavzuiy, ko'rgazma-yarmarkalarni tashkil etish tamoyillarini ta'riflang.

1. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi: 2010-yilda mamlakatimizning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan O'zR Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.: O'zbekiston, 2011.
4. O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida" gi qonuni (yangi tahrir). 2001. 1-qism.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekistonda birja va yarmarka savdosini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari haqida" gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil, 7-fevraldagi "Davlat xaridlari tizimini optimallashtirish va ularga kichik biznes subyektlarini jalb qilishni kengaytirish haqida" gi 1474-sonli qarori.
7. Каменева Н.Г. Организация биржевой деятельности. - М.: Банки и биржи. -2003.
8. Дегтярова О.И. Биржевое дело. М.: ЮНИТИ. 2008.
9. Yunusov M.P. Birja va yarmarka faoliyatini boshqarish. Ma'ruzalar matni. -T.: TDJU, 2005.
10. www.yarmarka.ru
11. www.uzex.com
12. www.xarid.uz.
13. www.Exchage.com
14. www.cooper.uz

AVANS — bo'nak. Biror ishi evaziga keyinchalik hisob-kitob qilish sharti bilan oldindan beriladigan pul, mahsulot, oziq-ovqat va h.k.

AVTARKIYA (grek. "autarkeia" — "o'z-o'ziga yetarli") — o'zini o'zi mahsulotlar bilan ta'minlab, boshqalar bilan kamdan kam aloqaga kirishishdir. Asosan, natural xo'jalikka xos.

AVIZO — hisob-kitob operatsiyasi xususidagi rasmiy bildirish, mijozlarga bank tomonidan avizo orqali amalga oshirilgan debit va kredit operatsiyalari, yozuvlari, hisobdagi qoldiqlar, pul o'tkazishlar, chek yozuvlari, akkreditiv ochish va boshqa yozuvlar xususidagi ma'lumotlarning berilishi.

AGENT — tashkilot, muassasa va sh.k.ning ma'lum vazifani bajarish uchun tayinlangan vakili.

AGENTLIK OPERATSIYALARI — bir tomonning topshirig'i bilan kelishilgan hududda ikkinchi (agent) tomon amalga oshiradigan oldi-sotdi bilan bog'liq bo'lgan amaliy va huquqiy harakatlar.

AJIOTAJ TALAB — bozordagi shov-shuv va vahima ta'siri ostida sun'iy paydo bo'ladigan hamda shiddat bilan ortib boradigan talab. Ajiotaj talablar odatdagi holatga nisbatan ortiq talab hisoblanadi. Bunday talab, bir tomondan, aholi orasida mish-mishlar tarqatish va reklama vositasida muayyan tovarlarga o'ta ortiqcha baho berish orqali iste'molchi psixologiyasiga ta'sir etish yo'li bilan, ikkinchi tomondan tovarlarga bo'lgan g'oyat katta qiziqish, qimmatchilik, qahatchilik, har xil shov-shuvlar ta'sirida puldan tezroq qutulish va tovar zaxirasini ko'paytirishga intilish oqibatida yuzaga keladi.

AKKREDITIV (lot. "accredo" — "ishonaman") — bank yoki omonat banklarining biror shaxs yoki tashkilotga ma'lum miqdordagi mablag'ni berish haqida boshqa bank yoki kassaga yuborgan buyruq qog'ozi, masalan, jamg'armalar bankiga

qo'yilgan pulni istalgan omonat bankidan olish uchun berilgan hujjat.

AKSIZ — keng iste'mol mollari (qand, gugurt, tuz, tamaki va h.k.) ga solinadigan qo'shimcha ustama soliq. Mahsulotga yoki ko'rsatilayotgan xizmat (kommunal, transport va boshqa turdagi xizmatlar) narxi ustiga qo'yiladi.

AKSIONERLIK JAMIYATLARI — mas'uliyati cheklangan firmalarning eng keng tarqalgan shakli bo'lib, odatda, ko'proq foyda olish maqsadida moddiy, mehnat va pul resurslarini birlashtirgan uyushma hisoblanadi. Aksionerlik jamiyatlari ochiq va yopiq turda bo'ladi. Ochiq turdagi aksionerlik jamiyatida aksiyalarni erkin sotib olish va sotish mumkin. Yopiq turdagi aksionerlik jamiyatida esa aksiyalar bir necha kishilar (korxonalar)ga tegishli bo'lib, bozorda erkin sotib olinishi mumkin emas.

AKSIYA — aksionerlik (hissadorlik) jamiyati tomonidan shu jamiyat kapitaliga o'z hissasini qo'shgan paychilarga, ya'ni hissadorlarga beriladigan va ularga jamiyat ishida qatnashish huquqini beradigan hujjat, qimmatbaho qog'oz. Aksiya turli ko'rinishlarda bo'ladi. «Nomli aksiya» umumiy yig'ilishda aksionerga ovoz berish huquqini ta'minlaydi, dividend olish huquqini (kafolatsiz) beradi; «imtiyozli aksiya» aksionerga, faoliyat natijasidan qat'i nazar, muayyan miqdordagi dividend olish kafolatini beradigan, lekin aksionerlik jamiyati umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqini bermaydigan aksiya.

AGROSANOAT BIRLASHMALARI — qishloq xo'jaligi, sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi va tijorat ishlari bilan shug'ullanuvchi korxonalar yig'indisi.

ANTIMONOPOL QONUNCHILIK iqtisodiyotda yakka hukmronlik maqega ega bo'lgan biror-bir faoliyat turiga qarshi davlatning kurash siyosatidan iborat.

AMORTIZATSIYA — 1. Mashina, asbob-uskuna, bino va shu kabilarning eskirishiga qarab, ularning bahosini kamaytirib borish; ularning shu chegirilgan qiymatini ishlab

chiqarilgan mahsulot tannarxiga qo'shib borish. 2. Alohida shaxs yoki tashkilotning o'z qarzini asta-sekin, darajama-daraja to'lash majburiyatidan qutulishi. 3. Qarz majburiyatining yo'qotilishi, o'chirilishi oqibatida uning bekor qilinganligini tan olish.

ASOSIY KAPITAL – ishlab chiqarish jarayonida bir necha yil davomida ishtirok etuvchi va o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga qisman o'tkazib boruvchi mehnat vositalaridir.

AYLANMA KAPITAL – xomashyo, materiallar, energetika resurslarida moddiylashgan va bir ishlab chiqarish siklida sarflanuvchi, o'z qiymatini tayyorlangan mahsulotga to'liq ko'chiruvchi kapital.

ARENDA – ijara.

AUDIT – 1) yillik moliya hisobotini tekshiruvchi va tasdiqlovchi ixtisoslashgan tashkilot (tashqi audit); 2) aksionerlik jamiyatining taftish hay'ati (ichki audit).

AUDITOR – revizor – taftish o'tkazuvchi idoraning, tashkilotning, aksionerlik jamiyatining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshiruvchi, taftish o'tkazuvchi shaxs.

AUKSION – (lot. "auction") – kimoshdi saydosi, ochiq savdo qilish. Bu savdo davomida mahsulotni eng yuqori narx bo'yicha ko'targan xaridor sotib oladi.

BALANS – xalq xo'jaligida va umuman xo'jalik, savdo ishlarida bir-biriga bog'liq bo'lgan sohalarning o'zaro muvofiq salmog'i. Balans biror korxona yoki tashkilotda muayyan bir muddat oralig'idagi kirim bilan chiqimni, ya'ni daromad bilan buromadni bir-biriga taqqoslab chiqilgan yakun.

BANK – yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh pul mablag'larini bir joyga to'plovchi va uzluksiz aylanib turishini ta'minlovchi, korxonalarga va umuman pulga muhtojlarga kredit, ssuda beruvchi, tomonlar o'rtasida to'lov va boshqa hisob-kitob ishlarida vositachilik qilib turuvchi, oltin va chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarni bajaruvchi kredit-moliya muassasi. Bank pul qo'yuvchilarga ma'lum foiz

to'lab, qarz olganlardan yuqoriroq foiz stavkasini undiradi va ana shu foizlar o'rtasidagi farq bank foydasi hisoblanadi.

BANK KAFILLIGI – bankning o'z mijoziga kafolati. Bank o'z mablag'i hisobidan mijozning ko'rsatilgan muddatda to'lanmagan majburiyatlari bo'yicha hisob-kitob qilish kafilligini oladi. Kafil bank mijozining bo'nak (avans)ini qaytarish, savdo-sotiq shartnomasini tuzish va shunga o'xshash shartlarni bajarishi mumkin.

BANK FOIZ STAVKASI – bank ssudasidan foydalanganlik uchun belgilangan haq miqdori, qarz summasiga nisbatan foiz hisobida undiriladi. BFS, o'zgaruvchan ko'rsatkich bo'lib, bank ssudasi qarzga bo'lgan muhtojlikka qarab o'zgartiriladi. BFS miqdori bank va mijoz o'rtasidagi kelishuvga muvofiq belgilanib, qarzning qay tarzda va qanday shartlarda berilishiga bog'liq.

BANKOMAT – mijozning bankdagi hisob raqami bilan kompyuter tizimi orqali bog'langan naqd pul beruvchi elektron moslama.

BIZNES – (inglizcha "business" – "ish", "faoliyat", "mashg'ulot") boylik, foyda o'ttirishga yo'naltirilgan ish, faoliyat. Biznes xo'jalik yuritish ko'lamiga qarab yirik, o'rta va mayda turlarga bo'linadi. Xodimlarning o'rtacha soni va mahsulot hajmiga qarab ajratiladi.

BIZNES REJA – bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlikning barcha sohalarida qo'llanadigan muhim qurol bo'lib hisoblanadi. Ish jarayoni haqida ma'lumot beradi. Uning yordamida firma o'sib borishi, istiqbolni belgilashi, daromadini ko'paytirishi mumkin. BR o'ta muhim moliyaviy hujjat sifatida firma faoliyatining barcha qirralarini tahlil qilishga yordam beradi. U nafaqat ichki hujjat, balki kredit olish uchun ham zarur bo'ladigan hujjatlardan biridir.

BIZNESMEN (inglizcha "business" – "ish", "man" – "odam") – biznes bilan shug'ullanuvchi shaxs, korchalon.

BIRJA (goll. "beurs", nem. "bourse" – "hamyon") – 1) mahsulot, valyuta va qimmatbaho qog'ozlarni ayirboshlashda,

hisob va ma'lumot xizmatlarini amalga oshirishda faol qatnashuvchi tashkilot. Xizmat ko'rsatgani uchun vositachilik yig'imini oladi; 2) birja savdo-sotig'i bo'ladigan joy.

BIRJA KOTIROVKASI - birjalar orqali sotiladigan mahsulotlar bahosi. Har bir birja ularni ma'lum tizimga soladi va chop etadi.

Odatda, birja kotirovkasi ertalabki va kechki savdo (birja sessiyasi) boshlanishiga va tugashiga mo'ljallab chop etiladi.

BIRJA SAVDOSI - birjalarning vositachiligida amalga oshiriladigan savdo.

BOJ (arab. "o'lpon", "soliq") - bojxona nazorati ostida davlat tomonidan mamlakat chegarasidan olib o'tiladigan tovarlar, mol-mulk va qimmatbaho qog'ozlardan undiriladigan pul yig'imi.

BOJXONA - chegara orqali o'tadigan jami yuklarni, shu jumladan, bagaj va pochta jo'natmalarini nazorat qiladigan davlat muassasasi. U o'tkazilayotgan yuklarni tekshirish va ulardan yig'imlarni undirish bilan shug'ullanadi. Bojxonalar, odatda, dengiz va daryo portlarida, xalqaro aeroportlarda, temir yo'l stansiyalarida, chegara hududlarida va mamlakatning yirik markazlarida joylashadi.

BOZOR - sotuvchi va xaridor o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmui. Bozordagi talab va taklif iqtisodiy, demografik, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy omillar ta'sirida shakllanadi. Talab bo'lmagan, o'tmay qolgan narsa, mol haqida «Bozori kasod», talab yuqori bo'lgan, tez o'tadigan narsa, mol haqida esa «Bozori chaqqon» deyiladi. «Bozor ko'tarmaydi» iborasi tovarni ushbu narxga bozorda hech kim olmaydi, degan ma'noni anglatadi.

BOZOR MEXANIZMI - bozor iqtisodiyotining faoliyatini tartibga solish va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlovchi dastak va vositalar. M: baho, talab va taklif, raqobat, pul-kredit.

BOZOR SEGMENTI - bozorda savdo-sotiqning shart-sharoitiga qarab ko'pgina bo'g'inlarga ajratishdir.

BOZOR INFRATUZILMASI - sotuvchi va xaridor o'rtasida bozor munosabatlari shakllanishini, rivojlanishini ta'minlaydigan tashkilotlar, muassasalar, idoralar, korxonalar majmuasi. Uning tarkibiga savdo korxonalari, ta'minot tashkilotlari, valyuta va qimmatbaho qog'ozlar birjasi, transport, aloqa va boshqa xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar kiradi.

BOZOR KONYUKTURASI - ayrim bozorlarda muayyan holatlarning mavjudligi. Bozor konyukturasi muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi.

BOZOR MUVOZANATI - bozordagi talab va taklifning miqdori va tarkibiy jihatdan bir-biriga muvofiq kelishi. Agar shunday muvofiqlik bo'lmasa, bozor muvozanati izdan chiqqan hisoblanadi. Talab va taklif azoq vaqt bir-biridan ajralib qolsa, bozor o'zining me'yordagi holati, faoliyatini yo'qotadi.

BOZOR FUNKSIYALARI - bozor bajaradigan iqtisodiy vazifalar. Unga, asosan, quyidagilar kiradi: 1) tovar ayirboshlash orqali ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'lash; 2) iste'mol buyumlarini va xizmatlarni aholiga yetkazib berish orqali xalq farovonligini oshirish; 3) narxlarning o'zgarishi orqali talab va taklifni bir-biriga moslashtirish, pulni tovarlar bilan ta'minlab, pul muomalasining barqaror bo'lishiga erishish; 4) davlatlar o'rtasidagi teng huquqli iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, mustahkamlash va boshqalar.

BOZOR QONUNLARI - pul vositasida bozorda tovar ayirboshlashning mohiyatini ifoda etuvchi, uni boshqarib turuvchi obyektiv iqtisodiy qonunlar. Ular jumlasiga talab va taklif qonuni hamda pul muomalasi qonuni kiradi.

BROKER (ingl. "broker") - mahsulot, qimmatbaho qog'ozlar, valyuta sotuvchilar va xaridorlar o'rtasidagi rasmiy dalil. O'zi yoki mijozlar nomidan kelishuvlar, shartnomalar tuzish huquqiga ega shaxs.

BUDJET (ingl. "budget" – "sumka") – davlat, korxona, muassasa va shu kabilarning ma'lum muddat uchun oldindan belgilab qo'yiladigan kirim-chiqim, daromad-buromad sinetasi.

BUDJET TAQCHILLIGI – budjet daromadlari bilan xarajatlarning nomuvotirligi bo'lib, xarajatlarning daromadlardan ortib ketishi tushuniladi.

BYUDJET BALANSI – xarajatlar va daromadlarning teng bo'lishidir.

DAVLAT BUYURTMASI – davlat tomonidan korxona va tashkilotlarga muayyan mahsulot turini tayyorlash va uni iste'molchilarga yetkazib berish, ishlab chiqarish, naishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot xarakteridagi ma'lum ishlarni bajarish uchun beriladigan topshiriq.

DAVLAT MULKI – jamiyatdagi mulkchilik shakllaridan biri. Davlat mulki ikki yo'l bilan paydo bo'ladi: 1) xususiy mol-mulkni milliylashtirib davlat qo'lga olish; 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish.

DAVLAT TASARRUFIDAN CHIQUARISH – bu davlat mulkini mulkchilikning har xil mulk shakllariga aylantirish demakdir.

DEBITOR = (lot. "debitor" – "qarzdor") – biror idora, tashkilot va shu kabilardan qarzdor bo'lgan shaxs yoki tashkilot.

DEBITORLIK QARZI – korxona, tashkilotlarning jo'natgan tovari uchun olishi kerak bo'lgan haqi yoki hali olinmagan tovar uchun to'langan pul.

DEVALVATSIYA – (lot. de – old qo'shimcha, bu o'rinda "pasaymoq" ma'nosida va lot. "valeo" – "qiyamat") – mamlakat savdo to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta rezervining holdan toyishi, xalqaro valyuta bozorida milliy valyuta kursining pasayishi bilan bog'liq holda milliy pul birligi qiymatining rasmiy ravishda pasaytirilishi.

DEMONOPOLIZATSIYA (lot. de – "ajratish", "bekor qilish" – old qo'shimchasi, yunon. "mono" – "tanho" va "poleo" – "sotaman") – sog'lom iqtisodiy bellashuvga yo'l

berish maqsadida yakka hokim korxonalar va birlashmalar o'rniga o'zaro raqobatlashuvchi ko'plab korxonalarni tuzish. Demopolizatsiya ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: 1) yirik monopol mavqedagi birlashmalar, kompaniyalar tarqatilib, ulardan mustaqil korxonalar ajratib chiqadi; 2) yakka hokim korxona, birlashma yoki kompaniyalar saqlangan holda, ular bilan raqobat qila oladigan korxona yoki birlashmalar tashkil etiladi.

DEKLARATSIYA – 1) hukumat, tashkilot, firma nomidan rasmiy e'lon qilingan bayonot, asosiy prinsiplarni tantanali e'lon qilish; 2) bojxonada deklaratsiya – qimmatbaho buyumlarni, mahsulotlarni chegaradan olib chiqishda va qimmatbaho paketlarga, banderolga qo'shib jo'natiladigan hujjat. Ushbu hujjatda paket mazmuni, qiymati ko'rsatiladi; 4) soliq deklaratsiyasi – daromadning miqdori, manbai, mulk hajmi va boshqalar xususida soliq to'lash uchun yozilgan ariza.

DEMPING (ing. "dumping" – "tashlash") – bozorni egallash va undan raqobatchilarni siqib chiqarish maqsadida mahsulotlarni sotuv narxiga nisbatan arzonga sotish.

DEPOZIT – 1) bank va tashkilotlarga joylashtirilgan pul va qimmatbaho qog'ozlar (aksiya, obligatsiyalar); 2) qarzdorning qarz bergan tashkilotga sud mahkamasi orqali o'tkazgan pul yoki qimmatbaho qog'ozlar miqdori.

DEFITSIT – kamyob, noyob; 1) biror-bir narsaning yetishmasligi; 2) sarf-xarajatlarning daromaddan ortishi, zarar.

DEFLYATSIYA – (lot. "deflation" – "naflamoq") – inflyatsiya davrida chiqarilgan muomaladagi qog'oz pul miqdorini kamaytirish. Davlat tomonidan moliya va pul-kredit tadbirlarini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

DIVIDEND – aksioner, aksiya egasining daromadi; aksionerlik jamiyati foydasining bir qismi.

DILER ("dealer") – o'z hisobiga birja yoki savdo vositachiligi bilan shug'ullanuvchi ishbiarmon.

DOTATSIYA – tashkilot, korxonalarga davlat tomonidan beriladigan yordam puli, moddiy yordam,

qo'shimcha to'lov. Asosan, zararni qoplash va boshqa maqsadlar uchun ishlatiladi.

EKSPORT – tovarlar, xizmatlar, ishchi kuchi va kapitalni mamlakat tashqarisiga chiqarish.

ELEKTRON PUL – hisob-kitoblarni elektron hisoblash mashinalari yordamida amalga oshirish uchun qo'llaniladigan elektron kartochka, uning xotirasiga pul egasining joriy hisobidagi pul summasi yozilgan bo'ladi.

EMBARGO – chet el tovarlarini kiritish yoki chiqarish olib chiqib ketishni davlat tomonidan taqiqlash yoki chet davlatga qarashli mulkni vaqtincha to'xtatib turish, taqiqlash.

EMISSIYA – muomalaga bank biletlari, pul va qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish, davlatning emissiya banklari tomonidan amalga oshiriladi. Emissiya, asosan, davlat budjetidagi kamomadni to'ldirish, izdan chiqqan pul muomalasini tiklash maqsadida o'tkaziladi.

ERKIN NARXLAR – talab bilan taklif nisbatiga bog'liq bo'lgan narxlar.

ERKIN IQTISODIY HUDUDLAR – qo'shma tadbirkorlik hududlari, xorij kapitalining erkin amal qilishi uchun ajratilgan maxsus hudud, iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish maqsadida tashkil etiladi.

EKOLOGIK MUAMMOLAR – insoniyat xatti-harakatlari va xo'jalik faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkazilgan zarar.

FERMER XO'JALIGI – mustaqil xo'jalik yuritish subyekti. Alohida shaxs, oila yoki bir guruh fuqarolar tomonidan yerdan foydalanib, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, ularni qayta ishlash va sotishga asoslanadi. Fermer xo'jaligi erkin tadbirkorlikning bir ko'rinishi bo'lib, daromad olish maqsadida tuziladi.

FERMER – qishloq xo'jalik korxonasining egasi. Mustaqil ish yurituvchi – tadbirkor.

FIRMA – inglizcha "firm", "firmis", "trade name" so'zlaridan olingan bo'lib, tijorat maqsadlarini ko'zlovchi korxona, kompaniya va boshqa xo'jalik tashkiloti, degan ma'noni anglatadi.

FOYDA – 1) biror kimsa yoki narsa uchun bo'ladigan naf, manfaat; 2) daromadning xarajatga nisbatan farqidan tashkil topgan summa, mablag', daromad; 3) qarzga berilgan puldan foydalanganligi uchun qarzdordan qarz beruvchi (kreditor) oladigan qo'shimcha pul, haq.

FOND – davlat, korxona, firmalarning biror-bir maqsad uchun mo'ljallangan pul vositalari yoki moddiy boyligi, mablag'lari.

FOND BIRJASI – qimmatbaho qog'ozlar bilan savdo-sotiq qilish maqsadida tuzilgan, doimo faoliyat ko'rsatib turuvchi birja. Fond birjasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: vaqtincha bo'sh mablag'larga qimmatbaho qog'ozlar sotib olib, ularni muomalaga kiritish, qimmatbaho qog'ozlarning bozor narxini aniqlash; turli tarmoqlar, korxonalar o'rtasidagi kapitalning aylanishini ta'minlash va boshqalar.

FRANCHAYZA – foydalanish uchun tayyor korxona, firma yoki mashhur firma mahsulotining savdo markasidan foydalanilgan holda amalga oshiriluvchi biznes yuritish usuli.

FYUCHERS OPERATSIYALARI – birjalarda amalga oshiriladigan savdo-sotiq operatsiyalari. Bu operatsiyalar shartnoma tuzilgandan so'ng ishlab chiqariladigan yoki yetishtirib beriladigan mahsulotlar bo'yicha amalga oshiriladi. Odatda, ushbu shartnoma tuzilgandan so'ng buyurtmachi bazaruvchiga avans tariqasida ma'lum summani o'tkazib beradi.

GAROV – olingan qarz evaziga yoki majburiyatning, va'daning bajarilishiga ishonitirish uchun qoldirilgan omonat.

GAROV SHAHODATNOMASI – savdo va tijorat operatsiyalarini amalga oshirish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan mol-mulkni qarzdor tomonidan garovga qo'yilishi haqidagi kredit hujjati.

GIPERINFLYATSIYA – haddan tashqari inflyatsiya, narx-navoning shiddat bilan o'sishi, pul qadrlining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan ifodalanadi. Giperinflyatsiya sharoitida narx-navoni mutlaqo tartibga solib bo'lmaydi.

HOMIY – q. sponsor.

IJARA (arab) – mustaqil xo'jalik yuritish yoki boshqa biror faoliyatni amalga oshirish maqsadida yer, suv, korxona va boshqa mulkka egalik qilish hamda vaqtincha foydalanish uchun to'lanadigan muayyan haq. Ijara mulkka egalik huquqini o'zgartirmaydi.

IJARA SHARTNOMASI – ijarachi bilan ijaraga oluvchi o'rtasida tomonlarning teng huquqliligi asosida tuzilgan kelishuv, shartnomasi. Ish quyidagilarni ko'zda tutadi: 1) ijaraga olinayotgan mulk tizimi va qiymatini; 2) ijara to'lovi miqdorini; 3) ijara muddatini; 4) ijaraga berilgan mulkni ta'mirlash va to'la tiklash bo'yicha tomonlar majburiyatini; 5) mulkni shartnomada kelishilgan holda ijarachiga yetkazishni.

IMPORT OPERATSIYALARI – mahsulotni xorijiy sheriklardan sotib olish va mamlakatga olib kirish.

IMPORT (lot. "import" – "kiritaman") – 1) mamlakat ichiga foydalanish yoki sotish uchun chetdan olib kelingan xorijiy mahsulotlar; 2) kapital import – xorijdan mamlakatga kelayotgan kapital (kredit, zayom va boshqa); 3) chetdan olib kelingan mahsulotlarning umumiy soni va qiymati.

INVESTITSIYA (nem. "investition", lot. "investere" – "kiyintirmoq") – investor tomonidan biror- bir faoliyatni amalga oshirish uchun kapital mablag'larni, sarmoyalarni joriy qilish, foyda olish maqsadida sarf qilish. Investitsiya mamlakat ichida (ichki investitsiya) va xorijiy mamlakatlarda (tashqi investitsiya) amalga oshirilishi mumkin. Moliya investitsiyasi qimmatbaho qog'ozlarni xarid qilish, pul mablag'larini jamg'arish va boshqalarni, real investitsiya moddiy ishlab chiqarishga sarflangan sarmoyalarni o'z ichiga oladi.

INVESTOR – kapital mablag' sarflayotgan davlat, tashkilot, korxona yoki shaxs.

INJINIRING – tijorat ko'rinishida har tomonlama maslahatlarini beruvchi mustaqil faoliyat doirasi. Bu faoliyat ishlab chiqarishning o'sishini, mahsulotlarni sotishni, obyektlarni qurish va ulardan foydalanish jarayonini ta'minlaydi. Injiniring xizmati ikki guruhga bo'linadi: 1) ishlab chiqarish jarayonini tayyorlash; 2) ishlab chiqarish va mahsulot sotish jarayonini to'la ta'minlash.

INJINIRING FIRMALARI – ichki va xalqaro bozorlarda injiniring xizmatini ko'rsatish bo'yicha ixtisoslashgan korxona, firmalar. Bu firmalar bir korxona, kompaniya faoliyati bilan cheklanmaydi. Ular turli tarmoqlarda xizmat ko'rsatishi, ko'p ta'minotchilar va pudrat firmalari bilan aloqa qilishi mumkin.

INTEGRATSIYA (lot. "integer" – "butun") – mustaqil xo'jalik faoliyatining milliy, mintaq va xalqaro miqyosda o'zaro qo'shib yaxlit xo'jalik tizimini tashkil etishi.

INKASSATSIYA – turli to'lov xizmatlari asosida bankdan naqd pul olish.

INKASSATOR – asosan, muassasalardan tashqarida yurib pul yig'ish va pul to'lashga vakil qilingan mansabdor shaxs.

INKASSO – bank operatsiyasining bir turi, bankning turli hujjatlar orqali (veksel, chek va boshqalar) mijozlar nomidan va ular hisobidan oladigan puli.

INNOVATSIYA – yangilikni joriy qilish, fan-texnika yutuqlarini boshqarish va tashkil qilish sohasidagi yangiliklar majmui.

INFLYATSIYA – 1) muomaladagi qog'oz pullar miqdorini taklif qilingan savdoga chiqarilgan tovar narxlarining yig'indisidan ko'payib ketishi; 2) qog'oz pulning juda ko'p chiqarilishi natijasida pulning qadrsizlanishi. Bunday holat xo'jalik yuritish borasidagi qiyinchiliklarni bartaraf

qilish davrida, mahsulot ishlab chiqarish kamaygan hollarda qo'shimcha pul chop etish natijasida yuzaga keladi.

INFRATUZILMA – ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish shart-sharoitini ta'minlovchi tarmoqlar majmui. Ishlab chiqarishni energiya bilan ta'minlash, transport, aloqa, informatika va boshqalar ishlab chiqarish infratuzilmasini tashkil qiladi. Aholining turmush tarzini ta'minlovchi uy-joy, sog'liqni saqlash muassasalari, o'quv yurtlari, fan va shu kabi sohalar ijtimoiy infratuzilmani tashkil qiladi.

INQIROZ – 1) taraqqiyotning orqaga qaytishi, pasayishi, tanazzuli, regress, tushkunlik; 2) tugash, bitish. Inqirozga uchramoq (yoki yuz tutmoq), orqaga ketmoq, pasaymoq, tushkunlikka uchramoq.

ISLOHOT – turli ravishda o'tkazilgan o'zgarish: isloh qilish, reforma. Iqtisodiy islohot – iqtisodni inqiroz holatidan chiqarish borasida o'tkazilgan chora-tadbirlar.

ISTE'MOL BOZORI – aholi iste'moli uchun zarar bo'lgan tovarlar va xizmatlarning ayirboshlanishi.

ISTE'MOL SAVATI – muayyan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarning tirikchilikni ta'minlash uchun yetarli bo'lgan miqdori.

ISHLAB CHIQARUVCHI KUCHLAR – ishchi kuchi yoki, boshqacha aytganda, ma'lum malakaga, tajribaga ega bo'lgan kishilar hamda ishlab chiqarish vositalaridan tashkil topgan.

ISHLAB CHIQARISH MUNOSABATLARI – hayotiy ne'matlarning ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida kishilar o'rtasida paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar.

ISHLAB CHIQARISH JARAYONI – jamiyat ixtiyoridagi barcha resurslardan foydalanib, jamiyat a'zolari uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlarni yaratish.

ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishda qilinadigan barcha sarflardan iborat.

ISH HAQI – ishchi va xizmatchilarning mehnati miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan olinadigan ulushining puldagi ifodasidir.

ISH KUCHINING XALQARO MIGRATSIYASI – mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishini bildiradi.

ISHSIZLIK – aholi mehnatga yaroqli qismining o'ziga ish topa olmay qolishi, mehnat zaxira armiyasiga aylanishi.

IPOTEKA (yunon. "hypotheke" – "garov") – qarz, kredit olish uchun biror-bir muayyan ko'chmas mulkni (yer, imorat va hokazo) garovga qo'yish.

IQTISODIY QONUNLAR – iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi doimiy takrorlanib turadigan, barqaror aniq sabab-oqibat aloqalarini, ularning bog'liqligini ifodalovchi voqea-hodisalar.

IQTISODIY RESURLAR – tabiiy, insoniy, moddiy, moliyaviy va intellektual resurslardan iborat.

IQTISODIY SAMARADORLIK – cheklangan resurslardan umumli foydalanib, tovar va xizmatlarga bo'lgan jamiyatning cheksiz talabini maksimal qondirishdir.

IQTISODIY O'SISH – yalpi milliy mahsulot (sof milliy mahsulot, milliy daromad) yillik miqdorining mutloq o'sishidir.

IQTISODIY MANFAATLAR – bu kishilarni harakatga keltiruvchi, ularning xatti-harakatini, intilishini, xulq-atvorini belgilovchi kuch. Shaxs, jamoa, davlat va milliy manfaatlardan iborat.

ICHKI MILLIY MAHSULOT – bir yil davomida mamlakatda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymati.

JA'HON VALYUTA TIZIMI – jahon bozorining rivojlanishi asosida tarkib topgan va davlatlararo bitimlar bilan mustahkamlangan xalqaro pul-kredit munosabatlari.

JAHON PULI – xalqaro miqyosida hamma uchun qo'llaniladigan umumiy muomala va to'lov vositasi, baynalminal qiymat ifodasi. M: ma'lum mazmundagi oltin yoki xalqaro miqyosda obro'-e'tiborga ega bo'lgan milliy pul birligi.

KADASTR – 1) jon boshidan olinadigan soliq to'lovchilar ro'yxati; 2) vaqti-vaqtida yoki uzluksiz kuzatish natijasida tegishli obyekt xususida struktura, tuzilma ma'lumotlar to'plami; masalan, suv kadastri – daryolar, ularda o'tkazilgan tekshirishlar haqidagi ma'lumotlar to'plami; 3) ko'chmas mulkni baholash, uning ro'yxatini yuritish bilan shug'ullanuvchi davlat tashkiloti.

KALKULYATSIYA – mahsulotning o'lebov birligini yoki bajarilgan ishning tannarxini hisoblash.

KAPITAL – (nem. "kapital" – "asosiy mulk", lot. "capitalis" – "eng muhim, asosiy, bosh") – biror maqsadga yo'naltirilishga mo'ljallangan pul mablag'i, boshlang'ich, doimiy, o'zgaruvchan, asosiy va aylanma kapital kabi turlari mavjud. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashkilot, korxona, firma va boshqalarda usrav kapitali, zaxira aksionerlik jamiyati kapitali kabi turlari mavjud.

KAMOMAD – mol, pul va shu kabilarning tegishli miqdordan kam chiqqan qismi.

KARTEL (fr. "cartel", ital. "cartello carta" – "qog'oz, hujjat") – monopolistik birlashmaning bir ko'rinishi; yirik korxona egalarining bozorda tanho hukmronlik qilish, ko'p foyda olish maqsadida tuzgan uyushmasi. Uyushmaga kiruvchilarning mahsulot hajmi, narxi, ishchilar yollash sharti, patentlar ayirboshlash, bozorlarni bo'lish, umumiy mahsulot ishlab chiqarishdagi har bir qatnashchining kvotasi va shu kabilar bo'yicha kelishib olishi. Kartelning boshqa uyushmalardan (konsern, trest) farqi: unga kiruvchilar xo'jalik yuritish mustaqilligini saqlab qoladi.

KASSA – 1) pul, qimmatbaho qog'ozlar saqlanadigan po'lat sandiq, quti, shkaf; 2) muassasa, korxonalarning pul qabul qilish, pul berish, bilet sotish va shu

kabilar bilan ish yurituvchi, muomala qiluvchi bo'linmasi; 3) muassasa, korxona va shu kabilardagi bor pul.

KVOTA – davlat va xalqaro tashkilotlar tomonidan tovarlarni ishlab chiqarish, ularni eksport va import qilish yuzasidan cheklanishlarning joriy etilishi. Kvota shartlarini buzgan mamlakat yoki korxona iqtisodiy jihatdan jazolanadi. Kvota o'rnatishdan maqsad bozordagi narx-navoni tartibga solib turishdir.

KICHIK BIZNES – bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda o'ziga mustaqil mayda korxonalarining daromad olish maqsadida amalga oshiradigan faoliyati.

KLIRING (ingl. "clearing", "clear" – "tozalash", "ravshanlashtirish") – o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olib, amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitob tizimi. Mamlakat ichidagi kliring banklar o'rtasidagi to'lovlarni, naqd pulsiz hisob-kitoblarni o'z ichiga oladi. Xalqaro hisob-kitoblarda kliring kelishuvlar (kliring kelishuvlari, valyuta kliringi) ko'rinishida amalga oshiriladi. Davlatlar o'zaro qarzlarni filla va valyutaga o'tkazmasdan savdo-sotiq talablariga ko'ra amalga oshiradi. Masalan, paxta tolasi o'rniga uning qiymatiga teng miqdorda mashina, asbob-uskuna olish.

KONVERSIYA (lot. "conversion" – "o'zgarish") – harbiy ishlab chiqarish va boshqa xil harbiy faoliyat sohalarining tinchlik maqsadlariga ko'chirilishi.

KONTRAKT (lot. "contractus" – "bitim", "kelishuv") – mamlakatlar, firma, korxona va boshqalar o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarni belgilash, o'zgartirish yoki to'xtatish to'g'risidagi ikki tomonlama yozma kelishuv, shartnoma.

KONTRAKTATSIYA – 1) biror narsani muayyan muddatga olish va ma'lum sharoitda foydalanish uchun tuzilgan shartnoma; 2) tayyorlash tashkilotlari bilan ishlab chiqaruvchilar, dehqonchilik mahsulotlarini tayyorlash yuzasidan har yili tuziladigan shartnoma.

KONSORSIUM (lot. "consortium" – "shirkat", "uyushma") – korxonalarning vaqtincha tashkil etilgan

birlashmalari, ular odatda, moliyaviy ishlar yuzasidan tashkil etiladi. Unda davlat, banklar, moliyaviy muassasalar, yirik firmalar eshtirok etadi.

KONSERN (ingl. "concern") – ishlab chiqarish diversifikatsiyasi asosida tarkib topadigan yirik, ko'p tarmoqli korporatsiya. Ular asta-sekin sanoat monopoliyasining yetakehi shakliga aylanadi.

KREDIT (lot. "creditum" – "qarz") – 1) kirim-chiqim daftarining chiqimlari; 2) qarzga mol berish, shuningdek, qarzga beriladigan mol, pul; 3) ma'lum xarajatlar uchun chiqariladigan pul, mablag'. Davlat krediti – davlatning zayom obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan qarz olishi. Bank, sug'urta uyushmalari va aholining barcha tabaqalari kreditor bo'lishi mumkin. Bank krediti – pul ssudasi ko'rinishida yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan qarz. Tijorat krediti – bir tadbirkorning ikkinchisiga mahsulotning pulini keyin to'lash sharti bilan sotishi. Xalqaro kredit – davlatlar o'rtasida qarz olish, qarz berish munosabatlari.

KREDIT KARTOCHKALARI – kichik o'lchamdagi plastik yoki metall kartochka ko'rinishidagi hujjat bo'lib, bankdagi hisob sohibining shaxsini tasdiqlaydi va unga naqd pullar yordamısiz tovar va xizmatlarga haq to'lash huquqini beradi.

KREDITOR – qarzga mablag' beruvchi tomon.

KRIZIS (yunon. "krisis" – "hal etish", "oqibat") – q. Inqiroz.

LIZING – asosiy fondlarni uzoq muddatga ijaraga olish. Yangiliklarni, ishlab chiqarish va sotishni moliya bilan ta'minlash usuli. Lizing sanoat korxonalariga biryo'la katta miqdorda pul sarf qilmasdan kerakli mahsulotlarni olish imkonini beradi. Lizing ikki ko'rinishda: moliyaviy va tezkor bo'ladi. Moliyaviy lizing ijaraga olingan fondning to'la qiymatini va ijarachi foydasini qoplashni ko'zda tutadi. Tezkor lizing – amortizatsiya davrida qisqa muddatga tuzilgan kelishuv.

LIMIT – xo'jalik faoliyati turli jihatları miqdorining cheklanishi, faoliyat doirasi, chegarasining belgilanishi. Limit davlat yoki yirik birlashma tomonidan o'z korxonasi uchun o'rnatiladi.

LITSENZION SAVDO – xalqaro savdoda intellektual mulkni, texnologiyani, ixtiro va patentlarni oldi-sotdi qilishning asosiy ko'rinishi.

LITSENZIYA – (lot. "licentia" – "erkinlik", "huquq") ruxsatnoma; 1) chet mamlakatlardan mol keltirish yoki chet elga mol chiqarish uchun davlat organlari tomonidan beriladigan ruxsatnoma; 2) biror narsadan yengil shartlar bilan yoki bepul foydalanish huquqi; 3) chegaradan mol chiqarish yoki mol kiritishda boj to'lovlarini kamaytirish. Patentlangan litsenziya – ro'yxatga olinib, guvohnoma berilgan kashfiyotdan foydalanish huquqini boshqalarga berish.

MAKROIQTISODIYOT – bu mamlakat miqyosida moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

MAKLER – vositachi, dallol. Birjalarda oldi-sotdi kelishuvlar vositachisi.

MARKAZIY BANK – pul, obligatsiya emissiyasi (chiqarilishi) bilan, shuningdek, mamlakatning butun bank tizimini boshqarish, nazorat qilish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun u «banklar banki» deb nom olgan.

MENEJER – yollanma professional boshqaruvchi; aktiv faoliyat bilan shug'ullanuvchi odam.

MEHNAT – insonning biror-bir maqsadga qaratilgan ongli faoliyat bo'lib, u orqali inson o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat in'omlarini o'zgartiradi. Inson mehnati ikki yoqlama xarakterga ega: 1. **KONKRET MEHNAT** – tovarning iste'mol qiymatini yaratadigan, biron-bir aniq ko'rinishga ega bo'lgan mehnat turi. 2. **ABSTRAKT MEHNAT** – tovar qiymatini yaratadi. «Abstrakt» so'zi o'zbek tilida «mayhum» degan ma'noni bildiradi. Mehnatning aniq

shaklidan qat'i nazar, umuman, sarflangan ish kuchidir, jami ijtimoiy mehnat sarfidan iborat bo'ladi.

MEHNAT BIRJASI – ishchi, xizmatchi va ish beruvchi o'rtasidagi ishchi kuchini sotish va sotib olish bo'yicha kelishuvni amalga oshirishda muntazam vositachi vazifasini o'taydigan, ishsizlar hisobini yuritadigan, ularni ish bilan ta'minlash, qayta o'qitish kabilar bilan shug'ullanuvchi davlat muassasasi.

MILLIY BOYLIK – insoniyat jamiyati taraqqiyoti natijasida yaratilgan hamda avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy resurslardan iborat.

MILLIY BOZOR – muayyan mamlakatning milliy chegarasi doirasidagi oldi-sotdi munosabatlari. MB har qanday bozor kabi, turli moddiy, ma'naviy va intellektual tovarlarni ayirboshlash obyektiga aylanadi hamda unda shu mamlakat tovarlari bilan birgalikda import qilingan tovarlar ham qamashadi.

MILLIY VALYUTA – muayyan mamlakatning pul birligi.

MILLIY HISOBLAR TIZIMI – yalpi milliy mahsulot, ichki milliy mahsulot va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash, foydalanishni qiymat shaklida ifodalaydigan o'zaro bog'liq hisoblash tizimidir.

MOLIYA – pul fondlarining shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanishini tartibga solish bilan vujudga keladigan munosabatlardir.

MOLIYA TIZIMI – turli darajadagi moliyaviy muassasalar bo'lib, moliyaviy munosabatlarga xizmat qiladi.

MOLIYAVIY LIZING – ijaraga olingan asosiy fondlarning (mashina, qurilma, asboblari) to'la qiymatini hamda ijaraga beruvchining foydasini to'lash haqidagi kelishuv.

MONOPOLIYA – 1) yakkahokimlik; 2) ishlab chiqarishni markazlashtirish oqibatida yuzaga keladigan katta birlashma (kartel, sindikat, trest, konsern, konsorsium, konglomerat va shu kabilar). Ushbu birlashma o'z ichiga

ishlab chiqarishni, xizmat ko'rsatishni, mahsulot sotishning ko'p qismini oladi, shu sohada o'zining hukmron mavqeini o'rnatadi.

MONOPOLIYADAN CHIQARISH – davlat tomonidan tarmoq bozorida raqobat munosabatlarini rivojlantirishga ko'maklashuvchi tartib-qoidalarining joriy etilishi.

MULK – turli-tuman obyektlarning muayyan subyektga taalluqli ekanligini anglatadi.

MULKCHILIK – kishilar o'rtasida ishlab chiqarish vositalari va mehnat natijalarini o'zlashtirish bo'yicha paydo bo'lgan va tarixan aniq bir shaklda namoyon bo'luvchi iqtisodiy munosabatlar. Mulkchilikning asosiy bo'g'ini ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilik. U uchta iqtisodiy unsur, ya'ni egalik qilish, foydalanish (ishlatish) va tasarruf etishni mujassamlashtiradi.

• Egalik qilish – mulkka rasmiy va huquqiy egalik qilishdir.

• Foydalanish (ishlatish) – mulk bo'lgan boylikni iqtisodiy faoliyatda qo'llab, xo'jalik jarayoniga kiritib, undan natija olish.

• Tasarruf etish – mulk bo'lgan boylik taqdirini mustaqil hal etish.

MULKCHILIK SHAKLLARI – bu davlat, jamoa, xususiy va aralash mulklardir.

NARX – baho – tovar qiymatining pulda aks etishi, bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat xo'jalik mexanizmidagi amal qiluvchi iqtisodiy dastak. Narx faqat tannarxga emas, balki talab va taklif, shuningdek, tovarning ijtimoiy foydaliigi, sifati va boshqa tovarlar o'rnini bosa olishi, muomaladagi pulning xarid qobiliyatiga ham bog'liq.

NOTIJORAT TASHKILOTLAR – bu foyda olishni va uni ishtirokchilar o'rtasida taqsimlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan muassasalardan iborat. M: jamoatchilik yoki diniy tashkilotlar, xayriya fondlari va hokazo. Odatda,

ixtiyoriylik asosida, yagona maqsad bilan ma'naviy va boshqa nomoddiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida tashkil etiladi.

OBLIGATSIYA – qimmatbaho qog'ozning bir turi, qarz majburiyati. Qarz olgan shaxsning obligatsiyani sotib olgan shaxsga to'lashi lozim bo'lgan, yozib qo'yilgan qiymatga oldindan belgilangan foiz hisobidagi yillik to'lovning miqdorini belgilab beradi. Obligatsiyalar bo'yicha daromad yutuqlar ko'rinishida maxsus tiraj o'yinlarida yoki kupon ko'rinishida to'lanishi mumkin.

PASSIV – buxgalteriyada balansning buromad, xarajat, chiqim qismi; korxona, muassasa va shu kabilarning majburiyat va qarzlari majmui.

PATENT (lot. "patens" – "guvohnoma", "yorliq") – 1) xususiy tarzda tadbirkorlikning biror-bir turi bilan shug'ullanishga ruxsat beruvchi guvohnoma, tegishli hujjatlar asosida moliya organlari tomonidan beriladi; 2) ilmiy kashfiyot va ixtiroga mualliflikni tasdiqlovchi guvohnoma. Patent davlat tomonidan patentlashtiriladi.

POLIS (fr. "police", ital. "polizza" – "tilxat") – shaxsiy yoki mulkiy sug'urta shartnomasi tuzilgani va uning shartlari haqidagi hujjat.

PUL – (fr. "protectionnisme", lot. "protection" – "himoya") hamma tovarlar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent bo'lgan maxsus tovar, bozor iqtisodiyotining asosiy vositasi.

PUL TIZIMI – tovar muomalasi rivojlanishining natijasi bo'lib, davlatlar tomonidan qonunchilik asosida mamlakatda pul muomalasini tashkil etish.

PUL MUOMALASI – naqd pul bo'lib, tovarlar aylanishi va notovarlar harakati, to'lov va hisoblar uchun xizmat qiladi. Aynan bir jarayonning doimo bir xilda takrorlanishidir.

PRIVATIZATSIYA – q. xususiy lashtirish.

PROTEKSIONIZM – milliy iqtisodiyotni boshqa davlatlar bilan bo'ladigan raqobatdan bojxona to'siqlarini joriy

qilish, mamlakatga chet el tovarlari, xizmat turlari va kapitallarining kirib kelishini cheklash yo'li bilan himoya qilish va saqlashga yo'naltirilgan.

QIMMATBAHO (QIMMATLI) QOG'OZLAR – egalari daromad keltiradigan hamda turli aktivlarga (sertifikat, aksiya, obligatsiya va boshqa) bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjat. Qimmatbaho qog'ozlar aniq, real kapitalni qog'ozda ifodalaydi. Ularning quyidagi turlari mavjud: veksel, chek, aksiya, obligatsiya, sertifikat, turli muassasa, tashkilot va idoralarning (bank, xayriya va ishonch fondlari) qonunda ko'zda tutilgan hollarda mablag' bilan ta'minlaydigan ishonch qog'ozlari.

QONUN – 1) obyektiv borliqda turli hodisalar o'rtasida, kishi ongidan va ixtiyoridan tashqarida doimiy bo'lgan zaruriy ichki, muhim, takrorlanadigan bog'lanish, munosabat; 2) davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun majburiy bo'lgan ijtimoiy-huquqiy norma va munosabatlarni belgilovchi rasmiy qoida; 3) bajarilishi shart, majburiy bo'lgan, norma, qoida tusiga kirgan talab, topshiriq va shu kabilar.

RAQOBAT – 1) basma-baslikka bellashuv; 2) biror-bir sohada eng yuqori natijaga erishish borasida olib borilgan kurash; 3) yuqori foyda olish maqsadida mahsulotni ishlab chiqarish va sotish uchun ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi kurash; xo'jalik yurituvchi shaxslarning bozorda o'z mahsulotini aynan shunday mahsulotlar sotish shartlariga ta'sir qilish maqsadidagi bellashuvi. Raqobat ikki ko'rinishda: a) tarmoqlararo; b) tarmoq ichida ko'rinishlarida bo'ladi. Tarmoqlararo raqobat – turli yo'nalishlarda mahsulot ishlab chiqaruvchilarning kapitalini eng qulay joylashtirish, ko'p foyda olish uchun olib borgan kurashi. Tarmoq ichidagi raqobat – bir xil ko'rinishda mahsulot ishlab chiqaruvchilarning bozor uchun, mahsulotni foydali, qulay sotish uchun olib borgan kurashi. Halol raqobat bozordagi kurashda qabul qilingan qonun-qoida, hammaga ma'qul usullarga asoslanadi. G'irrom raqobat – o'z ichiga quyidagi

xarakterli belgilarni oladi: 1) raqib haqida noto'g'ri va noaniq ma'lumotlar tarqatish; 2) mahsulotning sifati, ishlab chiqarilgan joyi xususida iste'molchini aldash, uni adashtirish; 3) raqibning mahsulot belgisidan, nomidan noto'g'ri foydalanish; 4) past sifatli mahsulotlarni reklama qilish; 5) raqib mahsulotining sifati to'g'risida asossiz ma'lumot tarqatish va h.k.

REGIONAL BOZOR – ma'lum hudud doirasida tovarlarni oldi-sotti qilish munosabatlari. Regional bozor bir mamlakat doirasidagi regionlar o'rtasida yoki bir necha chegaradosh mamlakatlarda o'rtasidagi mehnat taqsimotining, binobarin, ishlab chiqarish ixtisoslashuvining mahsulidir.

REKLAMA (fr. "reclame") – tovar yoki ko'rsatiladigan xizmat to'g'risidagi xolis axborot, ularni ko'proq sotish maqsadida xaridorlarga ularning xossalari, afzalliklari va solib olish shartlarini yetkazish. Reklama maxsus firmalar orqali amalga oshiriladi va yuqori daromad manbai hisoblanadi.

RENTABELLIK (nem. "rentable" – "foyda", "daromadli") – foyda olish darajasi. Rentabellik ma'lum davr mobaynida olingan foyda miqdorining shu davrda sarflangan asosiy ishlab chiqarish fondlari va oborot vositalari qiymati yig'indisiga yoki mahsulotni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari – tannarxga nisbati sifatida foizlarda hisoblanadi.

RESTRIKSIYA – ishlab chiqaruvchi tomonidan mahsulotning narxlarini oshirish, ko'p foyda olish maqsadida ishlab chiqarishni, oldi-soldini, eksportni cheklash.

SAVDO AGENTI – bir yoki bir qancha korxonalar tovarlarini shartnoma asosida sotadigan vakil.

SAVDO UYI – savdo korxonasining maxsus turi, ixtisoslashgan yoki sertarmoq bo'ladi. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan, masalan, ust kiyim, oyoq kiyimi, gazlama va hokazolar bilan; universal (sertarmoq) savdo uylari har xil tovarlar bilan savdo qiladi.

SALDO (ital. "saldo" – "hisob", "qoldiq") – qoldiq, ma'lum bir muddatda kirim va chiqim orasida vujudga kelgan

farq; buxgalteriyada – debit va kredit, umumiy aktiv va passiv o'rtasidagi tafovut, farq; xalqaro savdoda – eksport hamda import o'rtasidagi farq.

SANATSIYA – davlat yoki yirik bank yordamida katta korxona va firmalar sinishining oldini olish chora-tadbirlari.

SLIP – birja faoliyatida aksiyaga qo'shib jo'natiladigan hujjat (sertifikat). Ushbu hujjatda aksiyaga tegishli tor doiradagi ba'zi ma'lumotlar (sirkulyatsiyaga ruxsat olingan, aksiya konkurent tomoniga tegishli emas va boshqalar) keltirilgan bo'ladi.

SERTIFIKAT (fr. "certifikat" – "tasdiqlayman", "guvohlik beraman") – guvohlik beruvchi hujjat. M: auditor sertifikati – e'lon qilingan firma balansining to'g'riligini tasdiqlovchi hujjat. Sug'urta sertifikati – sug'urta shartnomasining shartlari qayd etilgan hujjat. Aksionerlik sertifikati – o'z egasining jamiyat (kompaniya) kapitalining bir qismiga egaligini tasdiqlovchi hujjat. Tashqi iqtisodiy aloqalarda tovar sifati guvohnomasi va h.k.

SOLIQLAR – davlatning korxonalar, tashkilotlar va aholidan undiradigan pul mablag'lari, milliy daromadni iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot vazifalariga muvofiq taqsimlash va qayta taqsimlashni ta'minlovchi moliya mexanizmining muhim vositalaridan biri, davlat tomonidan tartibga solinadi.

SOF FOYDA – korxona moliyaviy faoliyati natijasida ko'rilgan daromaddan mahsulot tannarxi va soliqlar hisoblanganidan so'ng korxona ixtiyorida qoldirilgan foyda.

SOF MILLIY MAHSULOT – (SMM) – yalpi milliy mahsulotdan amortizatsiya ajratmalari summasi chegirib tashlangandan qolgan qiymat summasi.

SPONSOR (homi) – (ingl. "sponsor") – biror tadbir yoki faoliyatni amalga oshirishda moliyaviy yordam ko'rsatuvchi puldor, obro'-e'tiborli shaxs, firma, korporatsiya, tashkilot va boshqalar.

SUZIB YURUVCHI INFLYATSIYA – bunda narxlar tez o'sa boshlaydi, yiliga 10 foiz atrofida o'sish kuzatiladi.

TABIY RESURLAR UCHUN TO'LOV – yer, suv, qazilma boyliklardan foydalanganlik uchun korxona daromadidan davlat budjetiga to'lanadigan to'lov, joriy normativlar bo'yicha belgilanadi. Ushbu mablag'lar, birinchi navbatda, tabiat muhofazasi tadbirlariga sarflanadi.

TADBIRKORLIK – amalda qabul qilingan qonunlar doirasida korxona, firma tashkil qilish, foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish (yoki xizmat ko'rsatish) bilan shug'ullanuvchi faoliyat. Tadbirkorlik faoliyati bir yoki bir necha xususiy va huquqiy shaxslar mulklarini yoki qarzga olgan mulk, to'lov vositalarini ishga solish orqali amalga oshiriladi. O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatining sohiblari: 1) respublika fuqarolari; 2) bir guruh fuqarolar (mehnat jamoalari va boshqalar); 3) chet ellik fuqarolar yoki shaxslar; 4) respublika fuqarosi bo'lmagan shaxslar (o'z vakolatlari doirasida); 5) qo'shma mulk egalari.

TADBIRKOR – iqtisodiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan tashkilotchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan kishilar. Bunday xislatlar tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi.

TALAB – ma'lum vaqtda narxlarning ma'lum darajasida sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar, xizmatlar miqdori. Talab pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir.

TALAB QONUNI – mahsulot narxi bilan sotib olinayotgan tovar miqdori o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlikning mavjudligi.

TAKLIF – ishlab chiqaruvchilar ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarishga qodir bo'lgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan mahsulotlar miqdori.

TAKLIF QONUNI – narx bilan sotishga chiqarilayotgan tovarlar o'rtasidagi bevosita, ya'ni to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikdir.

TAKLIF EGILUVCHANLIGI – narx o'zgarishiga nisbatan taklifning ortib borishi.

TARIF SETKASI – ish toifalari nisbatiga qarab ish haqi to'lash.

TARIF STAVKASI – tegishli ish toifasiga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

TENDER – biror-bir ishni amalga oshirish uchun e'lon qilingan tanlov. Xaridor yoki buyurtmachi, eng avvalo, tanlov e'lon qilib, tanlov shartlari bilan tanishtiradi. Tanlovda ishtirok etish niyatini bildirgan firmalar, korxona va tashkilotlar o'z takliflarini buyurtmachiga ko'rib chiqish uchun yuboradi.

TOVAR – bozordagi oldi-sotdi orqali ayirboshlanadigan mehnat mahsuli. Tovar o'zini ishlab chiqaruvchilarining emas, balki bozorda sotish orqali boshqalarning talab-ehtiyojini qondirish uchun yaratiladi. Tovar iste'mol qiymati – uning kishilarning biron-bir ehtiyojini qondirish xususiyati, almashuv qiymati esa uning boshqa bir tovarga almashina olish xususiyati, qiymat xususiyatidir.

TOVAR BELGISI – muayyan firma tovarlariga qo'yiladigan belgi. TB (savdo markasi) faqat ma'lum firmaga tegishli bo'ladi va uni boshqa firmalar o'z tovarlariga qo'ya olmaydi.

TOVAR BIRJASI – bir yoki bir necha xil tovar bilan ulgurji savdo-sotiqni amalga oshiruvchi tijorat korxonasi, bozor iqtisodiyoti infrastrukturasiining ajralmas qismi bo'lib, korxona va tashkilotlar o'rtasidagi oldi-sotdi aloqalarini olib boradi. TB ikki guruhga bo'linadi: 1) ochiq birja, bunda uning a'zolari bilan bir qatorda, boshqa tadbirkorlar ham savdo qila oladi; 2) yopiq birja, bunda faqat birja a'zolarigina bitimlar tuzish huquqiga ega bo'ladi.

TURMUSH DARAJASI – odatda, aholi iste'mol qiladigan hayotiy ne'matlarning miqdori va sifatiga asoslanadi. Bu moddiy ne'matlar tarkibi juda ham xilma-xil. Turmush darajasi ko'rsatkichlari yaxlit tizim shakllangan.

bo'lib, unga tug'ilish, o'lish va boshqa demografik ko'rsatkichlar, hayotning sanitar-igiyena shart-sharoitlari, oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, ish bilan bandlik, mehnat sharoiti, aholining daromadlari va xarajatlari, narx-navo darajasi, transport vositalari, dam olishning tashkil etilishi, ijtimoiy ta'minlanganligi, inson erkinligi kabi ko'rsatkichlar bilan belgilanadi.

ULGURJI BAHO – korxonalar yoki mol yetkazib beruvchilarning katta miqdordagi o'z mahsulotini boshqa korxona yoki tashkilotga ko'tarasiga sotadigan baholari.

USTAMA – 1) pul hisobida maosh ustiga qo'shib beriladigan qo'shimcha; 2) qo'shimcha ravishda, takroran, yana; 3) mahsulotning ishlab chiqarilishi bilan bog'liq bo'lmagan, faqat uni tarqatish bilan bog'liq bo'lgan, qo'shimcha ravishda sarflanadigan (mehnat, xarajat va shu kabilar).

UCHYOT – hisoblashish, ro'yxatga olish yo'li bilan narsalarning borligini aniqlash; hisob-kitob.

VALYUTA (ital. "valuta", lot. "valere" – "qadrlanmoq", "qiymat") – mamlakatning pul birligi va uning tipi (oltin, kumush, qog'oz, pul)ga tenglashtirilgan to'lov vositalari.

VALYUTA KURSI – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi. Valyuta kursining qat'iy belgilangan va o'zgarib turadigan turlari mavjud.

VALYUTA KONVERTIRLASHUVI – uning boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushuniladi.

VEKSEL – (nem. "wechsel", "aynan", "ayirboshlash") – qarz majburiyatlari xususida yozma holda berilgan maxsus ko'rinishdagi qimmatbaho qog'oz. Qarz bergan tomon vekselda ko'rsatilgan muddat tugashi bilan qarzni talab qilish huquqiga ega.

XALQARO VALYUTA FONDI – xalqaro moliya valyuta tashkiloti. Uni tuzishdan maqsad xalqaro savdoni rivojlantirish, valyuta kursini, me'yorlarini, nisbatlarini

belgilash, ko'p tomonli to'lovlar tizimiga rioya qilinishini nazorat qilish hamda fond a'zolariga valyuta yetishmovchiligi holatlarida kredit, qarz berishdir.

XSYaKB – Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsion birja. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan har yil tashkil etiladigan, mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarida hamkorlik aloqalarini kengaytirishga va ularning xalqaro bozorlarga chiqishi uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qiluvchi yarmarka.

XOLDING (ingl. "holding" – "ega") – o'zga firma, korxonaning nazorat paketini o'zida ushlab turuvchi bosh kompaniya. Xolding qo'l ostidagi kompaniyalarni rivojlantirib, daromadni ko'paytirish bilan birgalikda o'zi ham tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi. Huquqiy nuqtayi nazardan aksionerlik jamiyati, mas'uliyati cheklangan jamiyat yoki xususiy korxona sifatida harakat qiladi.

XUSUSIY – 1) biror shaxsning yolg'iz o'ziga qarashli, tegishli bo'lgan mulki, shaxsiy; 2) ayrim shaxslar tomonidan yakka tartibda amalga oshiriladigan; 3) muayyan bir narsa yoki mavzuga bag'ishlangan.

XUSUSIY MULK – biror shaxs, oila, korxona, firma, tashkilot mulki – yer, uy-joy, bino, inshootlar va ishlab chiqarish vositalari, pul, qimmatbaho qog'ozlar. Xususiy mulk ishlab chiqarish yoki o'z qobiliyatini ishga solishdagi tadbirkorlik, o'z xo'jaligini yuritish, daromadni turli qimmatbaho qog'ozlarga joylashtirish natijasida, merosga qolgan mulk va boshqa qonun yo'l qo'yadigan shahar asosida yuzaga keladi va ko'payib boradi.

XUSUSIY TADBIRKORLIK – xususiy tashabbus orqali o'z mablag'larini ishga tushirish asosida tashkil etiladigan tadbirkorlik.

XUSUSIY FIRMALAR – ayrim shaxslarga va ayrim oilalarga qarashli bo'lib, yakka xususiy mulk hisoblanadi.

YARMARKA – savdo, sanoat, tijorat va boshqa tashkilotlarning vaqti-vaqti bilan ulgurji savdo-sotiq qilish

maqsadida o'tkaziladigan tadbiri. Yarmarka savdo-sotiq mahsulot namunalari ko'rgazma qilish orqali amalga oshiriladi.

YALPI MILLIY MAHSULOT – (YaMM) ma'lum muddat (odatda, bir yil) ichida mamlakatda ishlab chiqarilgan va bevosita iste'molchilarga tushadigan pirovard mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor baholaridagi summasidan iborat. Eng muhim va sintetik iqtisodiy ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, o'z tarkibiga mehnat vositalari sarflarini qoplash fondini (ya'ni renovatsiyaga ishlatiladigan amortizatsiya miqdorini) va milliy daromadni oladi. YaMM muayyan narxlarda ifodalangani, unga narx tarkibiga kiruvchi bilvosita soliqlar va nomoddiy tarmoq ko'rsatgan xizmatning qiymati ham kiradi.

YER RENTASI – bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan yaratilgan mahsulot (daromad)ning yer egalari tomonidan o'zlashtiriladigan qismi.

YERNING BAHOSI – yer egasi yerdan olgan daromadni boshqa yo'l bilan topishi uchun zarur bo'lgan pul miqdori. Yerning bahosi rentaning miqdoriga to'g'ri proporsional, ssuda foizi darajasiga teskari proporsionaldir.

O'ZGARUVCHAN TALAB – erkin bozorda mahsulot narxining ma'lum bir foizga o'zgarishi, talabning necha foizga o'zgarishini belgilovchi ko'rsatkich. U baholarning o'zgarishi va ularning darajasi bo'yicha qaror qabul qilish jarayonida keng qo'llaniladi.

CHAKANA BAHO – davlat va kooperativ savdosi, dehqon bozerida iste'mol mollarining sotilish narxlari.

CHAKANA SAVDO – savdo-sotiq tarmoqlari orqali aholiga iste'mol mollari sotish.

CHEK – belgilangan ko'rinishdagi pul hujjati: 1) bankdagi o'z hisobidan muayyan pul miqdorini chekda ko'rsatilgan shaxsga berish yoki uning hisobiga pul o'tkazish bo'yicha yozma topshiriq. Chek ikki ko'rinishda bo'ladi: a) oluvchining nomi yozilgan chek; b) ko'rsatuvchiga berilgan chek.

CHEKLANGAN MAS'ULIYAT – ma'lum chegara doirasida cheklangan mas'uliyat, qarz majburiyati yoki o'ziga biror-bir hujjatga imzo chekilayotganda mas'uliyatni muayyan doiralarda cheklovchi shartni, punktni kiritish.

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2003.
2. O'zbekiston Respublikasining "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida (yangi tahriri)"gi Qonuni. - Xalq so'zi, 1999-yil, 10-sentabr.
3. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 2000-yil, 25-may.
4. "Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, rag'batlantirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 1995-yil, 21-dekabr.
5. "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahrir) 2001-yil, 29-avgust.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari:

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiy tadbirkorlik, kichik biznesni rivojlantirishga oid rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 1997-yil, 31-yanvar.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iste'mol tovarlarining ayrim turlarini olib kelish va olib chiqib kelishni tartibga solishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 1998-yil, 25-dekabrda Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan

oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2003-yil, 28-yanvar.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tasdig'i to'g'risida"gi 2005-yil, 2-maydagi Farmoni.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ishki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2007-yil, 12-noyabrda PF 3937-sonli farmoni.

11. "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik" Davlat dasturi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. 20.01.2010-y. № PQ-1266.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari va O'zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy-me'yoriy hujjatlari:

12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Pul muomalasini tartibga solish va respublika iste'mol bozorini himoya qilishni kuchaytirish to'g'risida"gi Qarori. 1993 yil, №8.

13. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Respublikada savdoni erkinlashtirishni ta'minlash to'g'risida"gi Qarori. 1995-yil, 2-fevral.

14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat o'g'risida"gi Qarori. 1996-yil, 27-dekabr.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi

hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to'g'risida"gi Qarori. 2002-yil, 6-may.

16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ijtimoiy ahamiyatga molik iste'mol tovarlari savdosini tartibga solish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. 2001-yil, 31-oktabr.

17. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ulgurji va birja savdosini tashkil etish tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qarori. 2001-yil, 1-may, №198.

18. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Tovar-xomashyo birjalari faoliyatini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2004-yil, 31-may, №251.

19. "Порядок постановки на учёт контрактов (договоров) и согласования в таможенных органах РУз" Зарегистрирован в МинЮсте РУз. 1999 год, 15 октябрь.

20. "Положение о расчётных (кларинговых) палатах товарно-сырьевых бирж РУз." Зарегистрирован в МинЮсте РУз. 1999 год, 10 август.

21. O'zbekiston Respublikasi tovar-xomashyo birjasi Nizomi. 2004-yil Tovar-xomashyo birjasining yig'ilishida tasdiqlangan.

23. Правила биржевой торговли на УРТСБ утверждены Правлением биржи 2004 году.

24. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi №100 "Davlat xaridlarini tashkil etishga doir normativ-huquqiy bazani takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. 2011-yil, 1-aprel.

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari:

25. Karimov I. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. Xalq so'zi. №220(5135), 13.11.2010.

26. Karimov I. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. Xalq so'zi. №236, 8.12.2010.

27. Karimov I. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Xalq so'zi, №16, 22.01.2011.

28. Karimov I. 2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. Xalq so'zi. №14(5414), 20.01.01. 2012.

29. Karimov I. Iqtisodiy islohot: ma'suliyatli bosqich. - T.: O'zbekiston, 1994.

30. Karimov I. O'zbekiston – bozor munosabatlari ga o'tishning o'ziga xos yo'li. - T.: O'zbekiston, 1993.

31. Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: O'zbekiston, 1995.

32. Karimov I. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. - T.: O'zbekiston, 1998.

V. Darslik va o'quv qo'llanmalar:

33. Yo'ldoshev N. O'rta Osiyoda bozor nazariyasi va tajribasi. – O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2002.

34. Гусева И.А. Рынок ценных бумаг. Практические задания по курсу: Учеб. пособ. - М.: Экзамен, 2005.

8-mavzu. Fond birjalari faoliyati	87
Qimmatli qog'ozlar bozori	87
Birlamchi fond bozori	88
Ikkilamchi fond bozori	92
9-mavzu. Valyuta birjalari	100
Xalqaro valyuta tizimi	100
Valyutalar kurslari	103
Valyuta operatsiyalari	108
10 – mavzu. FOREX birjasi	117
FOREX bozori haqida tushuncha	117
Foreks bozorining xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillar	119
Foreksda valyuta operatsiyalari uchun bitimlar tuzish shartlari	121
11-mavzu. Bozor tizimida savdo uylari, birja va yarmarkalarning moddiy-texnika bazasi	127
Birja savdosida savdo uylarining ahamiyati	127
Savdo uylari klassifikatsiyasi	129
Birjalarning asosiy fondlari	132
12- Mavzu: Yarmarka faoliyatini tashkil etish	136
Yarmarka faoliyatining mohiyati va evolyutsiyasi	136
Yarmarka faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari	142
Yarmarkalarda savdolashuv turlari va vazifalari	152
13-mavzu: Yarmarka faoliyatini boshqarishning tarixi va rivojlanish tamoyillari	160
Yarmarka faoliyatini tashkil etishning maqsad va vazifalari	160
Xalqaro yarmarka savdosi markazi tashkil etishning shart-sharoitlari	162
Xalqaro yarmarka savdosi markazi faoliyatiga qo'yiladigan asosiy talablar	162
14- mavzu: Zamonaviy yarmarkalar va xalqaro savdoni tashkil etish	166
Yarmarka va ko'rgazmalarni tashkil etishning yangi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari	166
Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yarmarkasi va ko'rgazmalarining o'ziga xos xususiyatlari	170

Zamonaviy yarmarkalarda savdolashuvning auktsion turi va auktsionli savdoni tashkil etish	171
O'zbekiston Respublikasida xalqaro paxta yarmarkasi	176
IV Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsion birja. Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi (KSYaKB)ning rasmiy tamg'asi	179
Atamalar lug'ati	194
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	224

N.Q. Yo'ldoshev, M.P. Yungusov

BIRJA VA YARMARKA FAOLIYATINI BOSHQARISH

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan 5230200 – Menejment yo'nalishi bo'yicha
darslik sifatida tavsiya etilgan*

«Sano-standart» – Toshkent, 2014

Muharrir: A. Tilavov

Texnik muharrir: U. Saidov

Musahhah: S. Bozorova

Dizayner: U. Saidov

Nash. litx. № AJ 245. 02.10.2013.

Terishga 04.08.2014-yilda berildi. Bosishga 08.10.2014-yilda ruxsat etildi

Bichim: 60x84^{mm}. Ofset bosma. «Times» garnituras. Shartli b.t. 12,25.

Nashr b.t. 14,5. Adadi 500 nusxa. Buyurtma №26.

Bahosi shartnoma asosida.

«Sano-standart» nashriyoti, 100190, Toshkent shahri,
Yunusobod-9, 13-54. e-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Shiroq ko'chasi, 100-uy.

Telefon: (371) 228-07-94, faks: (371) 228-07-95.